

ANNALES
UNIVERSITATIS
APULENSIS

SERIES HISTORICA

22/II

*The City and the Great War:
Architecture, Urbanism and Society After 1918*

Edited by
Daniel Dumitran and Valeriu-Eugen Drăgan

Editura Mega

2018

EDITORIAL BOARD

Radu Ardevan (Babeş-Bolyai University of Cluj-Napoca)	Alexandru-Florin Platon (Alexandru Ioan Cuza University of Jassy)
Barbara Deppert-Lippitz (Deutsches Archäologisches Institut Frankfurt am Main)	Alex Rubel (Archaeological Institute of Jassy)
Keith Hitchins (University of Illinois at Urbana-Champaign)	Ernst Christoph Suttner (Universität Wien)
Eva Mârza (1 Decembrie 1918 University of Alba Iulia)	Michael Vickers (Jesus College, University of Oxford)
Bogdan Murgescu (University of Bucharest)	Acad. Alexandru Zub (A. D. Xenopol History Institute of Jassy)

EDITORIAL COMMITTEE

Daniel Dumitran (Chief-editor)
Sorin Arhire (Secretary)
Ileana Burnichioiu, Mihai Gligor, Valer Moga
Cosmin Popa-Gorjanu, Marius Rotar

English translations (Argument and Abstracts):
Septimiu-Ovidiu Dumitran
Proofreading: Ginevra House

Cover image:
The northern side of Trandafirilor Square from Târgu Mureş in 1905.
(Rus-Cacovean 2018, fig. 6, p. 187, in this volume).

Copyright © 2018, “1 Decembrie 1918” University of Alba Iulia
Unirii Street, no. 15-17
Tel.: +40-258-811412; Fax: +40-258-806260
E-mail: aua_historia@uab.ro
Web: <http://diam.uab.ro/index.php?s=2&p=4>
ISSN 1453-9306

---

www.edituramega.ro

CONTENTS

Argument	5
----------	---

STUDIES AND ARTICLES

Demography and Urbanism After the First World War

DIANA MIHNEA, IRINA CALOTĂ Dezvoltarea orașelor României Mari în contextul împrumutării cu locuri de casă	11
--	----

LILIANA CONDRATICOVA The Large Cities in Interwar Bessarabia as Promoters of the Development of the Art of Metals	45
--	----

Projects of Urban Development After the Year 1918

IOANA MARIA PETRESCU AND CONSTANTIN BOGDAN STANCIU Before and After War. Public Architecture in Bucharest, the Twentieth Century	71
---	----

ALLA CHASTINA The Sculptor Alexander Plămădeală and the Architect Eugene Bernardazzi: Creators of the Monument to Stephen the Great in Chișinău	95
--	----

VITALIE IAȚIUC Dezvoltarea urbană a orașului Soroca în perioada interbelică	109
--	-----

Architecture and Urban Landscape

VALENTYNA BOHATYRETS AND LIUBOV MELNYCHUK Chernivtsi Architecture, Urban Landscape and Heritage Conservation: Shared Historical Legacy of the Romanian Period (1919-1940s)	123
---	-----

VALERIU-EUGEN DRĂGAN The Relationship Between Cultural Landmarks and the “Minor” Architecture of Bucharest	145
---	-----

The City and the Great War

- CRISTINA BOGDAN
The Rise and Fall of a Bucharest Neighbourhood – *Cotroceni* – and Willy
Pragher’s Photographs as an Anamnestic Instrument 157

The Cities During the Communist Regime

- IOANA RUS-CACOVEAN
Demolishing a Convent for a New Theatre: Târgu Mureş in the 1970s 177
- DANIEL DUMITRAN
Identitate pierdută? Proiecte de sistematizare urbană a oraşului Alba Iulia
după anul 1918 (I) 197

Places of the Union

- LILIANA CONDRATICOVA
Clădirile Unirii – Palatul Mitropolitan din Cernăuţi şi Gimnaziul Nr. 3 din
Chişinău 261
- VALER MOGA
Drumul prin istorie al unui monument. Sala Unirii din Alba Iulia 287

MISCELLANEA

- ÁDÁM HEGYI
The Dual Foundation of the Rittberg (Végyvár/Tormac) Reformed Parish
in 1786 and 1794 313
- ABSTRACTS 331
- LIST OF AUTHORS 343

ARGUMENT

The realism of the new times referred to by Otto Wagner in the late nineteenth century, reflecting the necessity of adopting the art of change in society,¹ certainly did not only characterize the urban development of Vienna, taken under consideration by the architect. Other important centers of the dualist Monarchy – such as Budapest, Prague, Pressburg, Lemberg and Krakow, which, after 1918, became major urban landmarks of the new political realities in Central and Eastern Europe – have undergone similar developments, more recently investigated by historians.² These and other cities not mentioned by Wagner have thus far seen fewer historiographical reflections on their evolution in the literature, although recent years have seen a shift in this regard.³ This situation gave birth to the initial idea of this volume of studies, which proposed a comparative reflection on the evolution of the representative cities of the states which succeeded the empires dissolved in 1918, from the perspective of the relationship they display between architecture, urbanism and society.

Being dedicated to the centenary of Romania, this volume also introduces a second dimension, which in fact emerged in the wake of the selection of contributions: namely, the attention paid to the evolution of “Cities of Union”, that is, cities where Union declarations were drawn up with the Kingdom of Romania in 1918: Chişinău, Cernăuţi and Alba Iulia. But this fact was rather a pretext by which we set ourselves apart from the dominant exaggerated festive character of the centenary by trying to offer a publication covering a less attended issue in Romanian historiography. Of course, in recent years, several relevant studies and outstanding books devoted to the contemporary destiny of Romanian cities or urban policies of this period have been published.⁴ However, a general approach to the theme was missing, an approach illustrating the trends in the urban development of these cities, tracked via a collaboration between historians, architects and historians of

---

¹ Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle: politică și cultură* [Vienna fin-de-siècle: Politics and Culture] (Iași: Polirom, 1998), 81.

² Markian Prokopovych, “Introduction”, *Urban History* 40, 1 (2013): 29. The volume contains a section dedicated to the cities in Eastern Europe, with three studies referring to the cities of Belgrad, Moscow and Budapest.

³ *Ex. gr.*, the monograph dedicated to Timișoara: Anca Brătuleanu, *Timișoara interbelică. Urbanism și arhitectură* [The Interwar Timișoara. Urbanism and Architecture] (Timișoara: ArtPress: 2016).

⁴ An example, through a comparative illustrated vision, is offered by the volume dedicated to capital-cities Belgrade, Bucharest and Sofia: Grigor Doytchinov, Alexandra Dukić, Cătălina Ioniță, eds., *Planning Capital Cities: Belgrade, Bucharest, Sofia* (Graz: Verlag der Technischen Universität, 2015).

architecture. This approach was appealing because the tradition as a whole, and the tradition of living in particular,⁵ can be the most appropriate occasion for the representatives of these domains of study to meet, and also for proposing development perspectives. Thus, the reflections on the demolition of urban spaces during the communist regime⁶ cannot be neglected by historians, as a project initiated by trained historians led to a welcome addition to the image of the 1918 era, which was not just one of neo-Romanian architecture.⁷

This retrospective view of a century of evolution of urban architecture and Romanian urbanism is focused on four major themes. Investigating new demographic realities and their influence on urban development after World War I reveals issues such as the expansion of urban territory and the policies surrounding the construction of housing for new city inhabitants that reflect the changes in Romanian cities' demographic structure. These issues are addressed by the study on land distribution under the Agrarian Reform legislation, with examples from the Old Kingdom and Transylvania (authors: Diana Mihnea and Irina Calotă). The development projects undertaken in order to adapt to the transformations in society and express new elements of the collective identity through modification of the urban architectural landscape led to two other themes primarily focused on the interwar period, but incorporating pre-war antecedents and post-war evolutions. The first theme is expressed through a study on the often tortuous process of constructing three representative buildings in Bucharest: the National Art Museum, the Senate Palace and the Palace of the Ministry of Internal Affairs (authors: Ioana Maria Petrescu and Constantin Bogdan Stanciu). The second theme is illustrated by a number of studies. One examines the role of minor architecture in shaping the urban identity of Bucharest, questioned by the survival of only a few of the architectural landmarks (author: Valeriu-Eugen Drăgan); another proposes a visual reading of the Cotroceni district of Bucharest from a dual perspective: the photographs made in the 1940s by Willy Pragher and the contemporary observer (author: Cristina Bogdan).

---

⁵ Teodor O. Gheorghiu, *Locuire și neașezare* [Living and *not* Living] (București: Paideia, 2002), 5-7.

⁶ See, for instance, the texts published by Augustin Ioan in "Un secol de arhitectură românească" [A Century of Romanian Architecture] online encyclopedia, accessed on 18 December 2018: http://e-architecture.ro/lista_istorie.php, and those from "Arhitectura și puterea" [Architecture and Power] (IV and V) cycle, from LiterNet Workshop, accessed on 13 April 2019: <https://atelier.liternet.ro/arhivarubricii/50/4SPACE.html>.

⁷ Attila Varga, Gabriela Rus, *Dicționarul arhitecților din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867-1918)* [Dictionary of Architects in Transylvania during Austrian-Hungarian Dualism Period (1867-1918)], vol. I (Cluj-Napoca: Argonaut, 2017). For a strict criticism of the concept mentioned in the text, as well as of the "specific national" one, see the texts of Augustin Ioan, from Augustin Ioan, Ciprian Mihali, *Identitatea urbană: spectru, obsesie și politici* [Urban Identity: Spectrum, Obsession and Politics] (București: Paideia, 2013).

The fate of Romanian cities during the communist regime, which in too many cases involved the loss of urbanistic traditions and the undermining of not only the identity but also the cohesion of the communities living there, is the final major theme of this volume. This last theme is covered in two case studies. The first is on the town of Târgu Mureș, where the project to build the National Theater (an urban work that was widely lauded in the publications of the so-called “Golden Age”) involved the demolition of an eighteenth-century monastery and Franciscan church, leaving only its tower standing (author: Ioana Rus-Cacovean). The second is on the town of Alba Iulia, and focuses on the projects to develop the Platoul Romanilor (Romans’ Plateau) area and the old city center during the Communist regime (until 1975), comparing these projects to similar endeavors from the interwar period and the 1940s (author Daniel Dumitran).

The not necessarily deliberate favoring of the “Cities of Union”, to which one third of all studies refer (we would have liked to include more case studies from Transylvanian and Moldovan cities), is accentuated by the two contributions dedicated to what we might call places of memory – the edifices commemorating where the resolutions of union with the Kingdom of Romania were adopted in 1918. Similarly to the cities themselves, these places illustrate an amputated memory – with one exception, that of the Union Hall of Alba Iulia, which could better be described as a manipulated memory.⁸ This is no coincidence, since this city has transformed its history as a “City of Union” into an identity trait, although this is not necessarily reflected in the levels of attention paid towards the monuments that represent this moment in the city’s history. Only in 2018 did the Union Hall undergo major restoration, and this remains the only achievement in terms of preservation of heritage in the year of Romania’s Centenary celebrations, which was also the European Year of Cultural Heritage. A detailed analysis is dedicated to this edifice in the article by Valer Moga.

The other two “Cities of Union”, Chișinău and Cernăuți, were (as they are today) cities with provincial capital status, for which the Act of 1918 represented only a brief episode in time, enveloped by oblivion. The ensemble of buildings that form the Residence of the Metropolitan Church of Bucovina and Dalmația in Cernăuți (nowadays the headquarters of Yuriy Fedkovych National University) has recently been the subject of a volume presenting its history in the context of its inclusion in the UNESCO World Heritage List in 2011.⁹ This volume also mentions two episodes connected to the history of the

---

⁸ Cf. Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea* [Memory, History, Oblivion] (Timișoara: Amarcord, 2001), especially 108-109.

⁹ *Universitatea Națională din Cernăuți “Yuriy Fedkovych”. Reședința Mitropoliților Bucovinei și ai Dalmației* [Cernăuți “Yuriy Fedkovych” National University. Residence of Metropolitan

Argument

Synodic Hall of the Metropolitan Residence: the Romanian Unification Congress of 15/28 November 1918, provisionally imprinted in the historical memory by a commemorative plaque (no details on its preservation), and the Assembly of the Russian Bukovina populace in June 1917, which declared itself for the union of Bukovina with Ukraine in the composition of the Russian state.¹⁰ A third episode was the festive inauguration of the Romanian University of Cernăuți on 24 August 1920, in the presence of King Ferdinand I and Queen Maria, which was immortalized by a memorial plaque.¹¹ One of the studies included in this volume (authors: Valentyna Bohatyrets and Liubov Melnychuk) refers to the Romanian Bukovina period, expeditiously treated in the above volume. The urban and architectural history of the city of Cernăuți deserved a richer reflection, but this did not materialize in the submitted texts.

The case of the city of Chișinău is somewhat better illustrated, both in the article dedicated to the edifices of the Union by Liliana Condraticova (the author refers to the “Alexandru Donici” Gymnasium in Chișinău and the Metropolitan Palace in Cernăuți) and the contribution by the same author examining the development of metal art in the big cities of interwar Bessarabia. Also from this city, we include Alla Chastina’s article on the reconstruction of a monument commemorating the ruler Ștefan the Great, created by the sculptor Alexandru Plămădeală and the architect Eugen Bernardazzi: a symbol of the present identity of Romanians in the Republic of Moldova, but also speaking to the attempt to build a distinct Moldovan historical identity. The interwar urban development projects of Bessarabian cities are reflected in the article on the city of Soroca by Vitalie Iațuc.

In conclusion, our volume offers an interpretation of the contemporary history of Romanian cities and examines various perspectives on their evolution. Although dedicated to the Centenary – but in the sense of a lucid, and therefore critical, look – the volume is published with a certain delay, because it did not find its place among the projects agreed in 2018. For the form in which it eventually emerged, we owe thanks to our collaborators, and especially to Liliana Condraticova, who liaised with the authors from the Republic of Moldova.

EDITORS

Bishops of Bukovina and Dalmația] (Russian - Romanian bilingual volume), project coordinator Stepan Melniciuc (Cernăuți: “Nași cnâgâ” Publishing House, s.a.).

¹⁰ Ibid., 103, 108.

¹¹ Ibid., 110.

*Demography and Urbanism After
the First World War*

DEZVOLTAREA ORAȘELOR ROMÂNIEI MARI ÎN CONTEXTUL ÎMPROPRIETĂRII CU LOCURI DE CASĂ

DIANA MIHNEA, IRINA CALOTĂ*

România Mare și problema locuințelor în orașe

Între multele și variatele probleme – sociale, economice, administrative, legislative etc. – cu care s-a confruntat România odată cu sfârșitul Primului Război Mondial s-a numărat și *problema locuințelor* în orașe. La fel ca și în alte părți ale Europei, criza locuințelor nu era o consecință a războiului, ci era o problemă mai veche ce afecta, încă din ultima parte a secolului al XIX-lea, atât orașele mari din Vechiul Regat, cât și cele din noile provincii.

Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și primii ani ai secolului următor au corespuns unor creșteri accelerate ale populației urbane, generate în mare măsură de dezvoltarea industrială a orașelor. Creșterile demografice au fost însoțite și de modificări radicale ale structurii societății urbane. Cererea tot mai mare de forță de muncă în industrie a angrenat o migrație masivă a surplusului de populație rurală către orașe – această categorie resimțind către sfârșitul secolului al XIX-lea tot mai acut problema insuficienței terenurilor de cultură.

Dacă industrializarea și presiunea demografică rurală asupra orașelor au reprezentat cauze comune ale creșterii populației urbane pentru întreg teritoriul ce avea să formeze România Mare, în Vechiul Regat s-a adăugat și un alt fenomen ce a luat, și acesta, o amploare tot mai mare încă din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Dezvoltarea aparatului administrativ modern al țării, care își asuma tot mai multe responsabilități, a dus la o creștere foarte rapidă a numărului de funcționari publici, aceștia ajungând să formeze, către sfârșitul secolului al XIX-lea, unul dintre cele mai largi segmente profesionale ale clasei de mijloc. Statisticile realizate în primii ani ai secolului al XX-lea arată că această categorie însuma peste 100.000 de funcționari, reprezentând aproximativ 2% din totalul populației țării sau, raportat la numărul știutorilor de carte, un procent semnificativ de 20%¹. Doar o mică parte a acestora obțineau venituri lunare care să le permită un nivel de trai specific clasei de mijloc, în vreme ce veniturile majorității erau mai degrabă apropiate de cele ale

---

* Diana Mihnea, dr. arh., asist. univ., Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București; e-mail: mihnea.diana_n@yahoo.com. Irina Calotă, dr. arh., asist. univ., Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București; e-mail: icalota@yahoo.com.

¹ Keith Hitchins, *România: 1866-1947*, ediția a IV-a (București: Editura Humanitas, 2013), 163; Manuel Guțan, *Istoria administrației publice românești*, ediția a II-a (București: Editura Hamangiu, 2006), 235.

muncitorilor².

Creșterea demografică a determinat o creștere gradată și tot mai presantă a cererii de locuințe care a ajuns, foarte curând, să depășească posibilitățile oferite de fondul de construcții al orașelor. Mai mult, faptul că această evoluție demografică a fost determinată, într-o măsură semnificativă, de creșteri ale unor categorii de populație cu venituri reduse a însemnat o presiune în plus asupra orașelor care se confruntau deja cu numeroasele dificultăți pe care le presupuneau procesele de modernizare în care se angajaseră.

Până la Primul Război Mondial, în România, măsurile luate de către stat au fost variate, încercându-se ameliorarea crizei de locuințe pe mai multe căi: prin asigurarea condițiilor de finanțare ieftină a acestora prin intermediul unor instituții de credit specializat, prin acordarea de avantaje fiscale în domeniul construcției de locuințe ieftine și prin parcelarea și vânzarea de terenuri de la marginea orașelor, aflate în proprietatea statului. Primele măsuri au fost adoptate în 1910, mai întâi prin votarea unui act normativ, în luna februarie a acelui an, care definea un nou tip de locuințe – locuințele ieftine – împreună cu un întreg mecanism de subvenționare și avantajare destinat celor care construiau conform prevederilor legii³. Trei luni mai târziu, un nou act normativ stabilea condițiile în care urma să fie înființată, în București, Societatea Comunală pentru Locuințe Ieftine, societate anonimă pe acțiuni, ce avea scopul de a construi în favoarea populației cu mijloace materiale reduse sau de a le credita activitatea constructivă desfășurată pe cont propriu⁴. Chiar dacă ultimul articol al legii prevedea ca astfel de organisme să fie înființate și în alte orașe ale țării, ele nu au fost înființate, societatea bucureșteană rămânând singura întemeiată în baza acestui act normativ.

Încă din secolul al XIX-lea, în cadrul instituțiilor publice au funcționat diverse Case de ajutorare a funcționarilor. Începând cu 1910, aceste Case au început să includă, în statutele lor, prevederi care le dădeau dreptul să intervină direct în vederea susținerii membrilor lor în obținerea unei locuințe. Prima astfel de instituție care și-a modificat statutul în scopul enunțat mai sus, a fost Casa Corpului Didactic, care în mai 1910 primea dreptul de a acorda credite pentru construirea de locuințe⁵. Ulterior, multe alte Case și-au asumat un astfel de rol, incluzând și proceduri noi, precum achiziționare de terenuri, parcelare și chiar construire de locuințe pentru membrii lor. În perioada interbelică, aproape fiecare instituție publică (și chiar unele servicii și direcții subordonate)

² Guțan, *Istoria*, 259.

³ Vezi „Decretul relativ la locuințele sănătoase și ieftine”, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 254 din 13 februarie 1910.

⁴ Vezi „Legea relativă la înființarea unei societăți comunale pentru construirea de locuințe în București”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 35 din 16 mai 1910.

⁵ „Lege pentru modificarea Legii Cassei de economie, credit și ajutor al corpului didactic”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 24 din 1 mai 1910.

dispuneau de un organism care putea să contribuie – direct sau indirect – la edificarea de locuințe pentru funcționari.

În 1916 au fost adoptate și primele măsuri legislative în vederea împrumutării cu loturi de casă la marginea orașului. Prin modificarea *Legii pentru modificarea bunurilor Statului și răscumpărarea embaticurilor* din 1916, Ministerului Agriculturii și Domeniilor i se dădea dreptul să parceleze „moșiile Statului aflate în marginea orașelor” cu scopul de a obține loturi „pentru construirea de case, cari se pot vinde numai funcționarilor publici, acei ai instituțiilor puse sub controlul Statului, județelor și comunelor, precum și ofițerilor și subofițerilor reangajați”⁶. În perioada interbelică, această lege, precum și unele articole înscrise în legislația reformei agrare din Vechiul Regat au reprezentat bazele legale pentru dezvoltarea parcelărilor destinate demobilizaților și funcționarilor publici din comunele suburbane ale orașelor din acea zonă.

În Imperiul Austro-Ungar, criza de locuințe din orașele mari a intrat în atenția autorităților în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, când epidemiile de holeră din 1886 și 1892 au scos în evidență condițiile proaste de trai ale muncitorilor, mai ales ale celor cu rezidență temporară. Cu toate acestea, abia în 1908-1909 guvernul de la Budapesta a adoptat o serie de legi ce au stat la baza unor importante schimbări la nivel național în domeniul construcției de locuințe pentru muncitori. Deși cele mai multe dintre măsuri erau adresate problemei locuințelor ieftine din Capitală și din împrejurimile ei, prin această serie de legi s-au garantat și pentru alte orașe ale Ungariei scutiri de taxe pentru construcția de locuințe muncitorești realizate de către primării. Cu toate acestea, puține orașe din partea maghiară a imperiului s-au folosit de prevederile acestor legi, astfel încât, până la Primul Război Mondial, doar Budapesta, Timișoara, Oradea și Sopron construiseră locuințe municipale pentru muncitori, profitând de facilitățile legislative oferite⁷.

Măsurile adoptate până la Primul Război Mondial, atât în România, cât și în Imperiul Austro-Ungar, au avut unele efecte pozitive asupra producției de locuințe ieftine, însă acestea au fost foarte limitate; lucru ce se explică, parțial, prin faptul că unele dintre cele mai importante astfel de măsuri au fost adoptate în anii 1908-1910, la puțină vreme înaintea izbucnirii marii conflagrații mondiale. Criza locuințelor, alimentată de continua creștere a orașelor, a continuat să se adâncească, astfel încât, la sfârșitul războiului, aceasta a devenit una dintre problemele sociale presante ale României Mari.

---

⁶ „Lege pentru completarea unor dispozițiuni ale legii din 7 aprilie 1889, pentru înstrăinarea bunurilor Statului și răscumpărarea embaticurilor”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 25 din 3 mai 1916.

⁷ Susan Zimmermann, *Divide, Provide and Rule. An Integrative History of Poverty Policy, Social Policy, and Social Reform in Hungary under the Habsburg Monarchy* (Budapest – New York: Central European University Press, 2011), 37, 57, 62.

În încercarea de a formula soluții cât mai urgente, încă din primii ani de după unire, problema locuințelor a intrat atât în atenția specialiștilor din diverse domenii, cât și în cea a autorităților statului. Strâns legată de procesul de modernizare, de problemele de igienă, de salubritate și de estetică a orașelor, criza locuințelor era acum asociată și valorilor identitare ale tânărului stat național, reclamând astfel, cu atât mai mult, implicarea activă a statului și formularea unei politici naționale a locuințelor. Însă, având în vedere noul context al țării și multiplele diferențe dintre noile și vechile sale provincii, în primii ani de după unire, nu a fost posibilă conturarea unei politici naționale ample. România Mare a preluat legislația ce atinge problema locuințelor ieftine din Vechiul Regat, iar până în 1921, singurele măsuri noi au fost unele de urgență, cu un caracter ce se voia a fi provizoriu.

Primele astfel de măsuri au vizat controlul statului asupra prețului chiriilor. Primul act normativ din lunga serie ce avea să îi urmeze a fost promulgat în luna aprilie 1916⁸. Prețul chiriilor a fost astfel supus controlului statului, așa cum se întâmplase și în cazul prețurilor produselor de primă necesitate încă de la capătul anului 1914⁹. Măsura, adoptată „în interesul ordinii publice”¹⁰, era menită să asigure protecția populației împotriva speculei cu locuințe și trebuia să rămână în vigoare pe toată durata războiului și în decursul primului an de după terminarea lui. Deși erau menite să aibă un caracter provizoriu și în ciuda numeroaselor critici venite din partea unor specialiști în diverse domenii, aceste măsuri au fost prelungite an de an, până la al Doilea Război Mondial, ele extinzându-se începând cu anul 1923 și asupra Transilvaniei, Banatului, Bucovinei și Basarabiei.

Al doilea set de măsuri era legat de problema mai largă a refacerii regiunilor afectate de război, ce includea și refacerea clădirilor distruse de bombardamente. În acest scop, în 1919, a fost înființată, în cadrul Ministerului Industriei și Comerțului, *Direcția Generală a reconstruirii regiunilor dăunate de război*. Dată fiind activitatea sa din primul an, care nu a condus la rezultate mulțumitoare, în 1920 a fost înființată, în cadrul aceluiași minister, Societatea anonimă pe acțiuni „Reconstrucția”¹¹, cu scopul principal de a credita și organiza industria construcțiilor. Ambele instituții au funcționat până în 1924, perioadă

⁸ „Lege relativă la modificarea unor dispoziții din legea specială autorizând luarea de măsuri excepționale”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 005 bis din 5 aprilie 1916.

⁹ Prin „Legea specială ce autoriza luarea de măsuri excepționale”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 217 din 24 decembrie 1914.

¹⁰ Constantin Hamangiu, *Codul general al României*, vol. IX-X (București: Librăria „Universala” Alcala & Co., 1922), 283 și nota 1 (în care se reproduce referatul relativ la „Decretul-lege pentru regularea raporturilor dintre proprietari și chiriași” din 2 aprilie 1920, adresat de ministrul Justiției, M. E. Cantacuzino, Consiliului de Miniștri).

¹¹ Nicolae Șt. Noica, *Între istorie și actualitate. Politici de locuire în România* (București: Editura Mașina de Scris, 2003), 66.

în care au fost construite sau reparate câteva mii de locuințe¹².

Anul 1921 a marcat trecerea într-o nouă etapă de articulare a politicilor interbelice privind problema locuințelor, depășindu-se etapa măsurilor de urgență, provizorii. Au fost promulgate atunci două dintre cele mai importante acte normative ale perioadei: *Legea pentru încurajarea construcțiilor de clădiri*¹³ și *Legea prin care se autorizează comunele urbane să vândă loturi de case invalizilor, văduvelor cu orfani de război, funcționarilor de Stat, județ sau comună, precum și tuturor demobilizaților*¹⁴ (cunoscută în epocă drept *Legea din 18 octombrie 1921*, prescurtare pe care o vom folosi mai departe).

Legea pentru încurajarea construcțiilor de clădiri s-a dorit a fi expresia legislativă a unei ample politici a locuințelor. Actul normativ introducea un spectru larg de măsuri ce se adresau unor cauze diverse ale stagnării activității de construire. Pe de o parte, prin unele avantaje acordate de către stat, legea încuraja societățile și asociațiile de construcție, cooperativele și particularii să construiască, să termine construcțiile deja începute sau să repare imobilele avariate de război. Pe de altă parte, existau prevederi prin care fabricile și stabilimentele industriale de o anumită mărime să construiască locuințe pentru personalul lor. În plus, legea introducea și perspectiva implicării directe a statului în construcția de locuințe ieftine, printr-o serie de articole ce făceau referire la fondul și Casa Construcțiunilor.

Deși promulgată într-o atmosferă de „robust optimism”¹⁵, legea nu a avut consecințele scontate, fiind urmată în 1927¹⁶ și 1930¹⁷ de alte două acte normative ce serveau aceluiași demers inițial. Casa Autonomă a Construcțiilor, având ca principale atribuții construcția de locuințe populare și economice și acordarea de împrumuturi pe termen lung, a fost înființată abia în 1930. În ciuda intențiilor foarte ambițioase, până în 1946, Casa a realizat 663 de locuințe și a acordat 729 de împrumuturi, la care s-au adăugat alte 247 destinate sinistraților de după cutremurul din 1940¹⁸. În anii următori, a mai construit două blocuri cu 96 de apartamente în total¹⁹ și a terminat două parcelări în afara

---

¹² Cincinat Sfințescu, „Activitatea constructivă a orașelor noastre în ultimii ani (III)”, în *Monitorul Uniunii Orașelor din România* 4-5 (1924): 9.

¹³ Publicată în *Monitorul Oficial* nr. 87 din 23 iulie 1921.

¹⁴ Publicată în *Monitorul Oficial* nr. 159 din 18 octombrie 1921.

¹⁵ N. M. Demetrescu, „Politica construcțiunilor și regimul închirierilor”, în *Zece ani de politică socială în România, 1920-1930* (București: Editura Eminescu, f. a.), 165.

¹⁶ „Legea pentru încurajarea construirii de locuințe”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 95 din 3 mai 1927.

¹⁷ „Legea pentru înființarea unei Case Autonome a Construcțiilor”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 116 din 30 mai 1930.

¹⁸ Fond Casa Construcțiilor, dos. 19/1941, f. 36-48 (în continuare: fond Casa Construcțiilor), Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale (în continuare: SANIC).

¹⁹ Fond Casa Construcțiilor, dos. 1/1949, f. 49.

Bucureștiului – una în Ploiești (1945-1948) cu 74 de locuințe²⁰ și alta în Târnăveni (1944-1947) cu 20 de locuințe destinate muncitorilor Uzinelor „Nitrogen”²¹. Numărul locuințelor construite și concentrarea lor într-o regiune restrânsă a țării – cele mai multe fiind construite în Capitală – arată că așteptările reflectate asupra marelui proiect al fondului și al Casei Construcțiilor nu au fost îndeplinite²². Suita legilor referitoare la încurajarea construcțiilor a reprezentat varianta autohtonă a marilor politici naționale ale locuințelor formulate în diverse țări ale Europei în perioada dintre cele două războaie mondiale. Cu toate acestea, la nivel național, aplicarea acestor legi nu a adus o ameliorare semnificativă a crizei de locuințe, rezultatele Casei Construcțiilor fiind inferioare, cel puțin din punct de vedere cantitativ, chiar și unor instituții românești precum Societatea Comunală de Locuințe Ieftine din București²³ sau Casa Muncii C.F.R.²⁴.

Dacă inițiativele statului privind construirea de locuințe nu au avut efectele dorite, legislația referitoare la împrumuturile cu locuri de casă a generat, în termeni cantitativi, cele mai spectaculoase rezultate, determinând, încă din primii ani de la promulgare, extinderi semnificative ale ariilor urbane pentru un număr mare de orașe din întreaga țară. Pe de o parte, aplicarea acestei măsuri a fost, comparativ cu cele privind finanțarea sau construirea de locuințe ieftine de către stat, mult mai facilă. Cea mai importantă resursă necesară punerii ei în aplicare o reprezentau terenurile potrivite pentru construirea de locuințe, situate, în general, în jurul orașelor. Parcelarea acestora și distribuirea loturilor de casă reprezentau operațiuni prin care puteau fi satisfăcute cererile unei largi părți a populației afectate de criza locuințelor, fără a îngreuna excesiv bugetul statului, mult sărăcit după război. Pe de altă parte, amploarea influenței acestei legislații a fost dată și de faptul că se admiteau ca îndreptățiți la

²⁰ Fond Casa Construcțiilor, dos. 53/1940, f. 40; fond Casa Construcțiilor, dos. 1/1946, f. 44; fond Casa Construcțiilor, dos. 8/1948.

²¹ Fond Casa Construcțiilor, dos. 19/1941, f. 45-48; fond Casa Construcțiilor, dos. 7/1946, f. 105.

²² „Memoriul Casei Autonome a Construcțiilor asupra problemei locuințelor”, fond Ministerul Lucrărilor Publice. Consiliul Tehnic Superior, dos. 1749/1942, f. 243-265 (în continuare: fond MLP. CTS), SANIC.

²³ Societatea Comunală pentru Locuințe Ieftine a construit, până în 1948, cca 4500 de locuințe în București, cărora li se adaugă două mici parcelări realizate în alte zone ale țării, ambele pentru Ministerul de Război (una în Siliștră, cuprinzând 14 locuințe pentru militari și cea de-a doua, în satul Priboiu, cuprinzând opt locuințe destinate angajaților Depozitului de Muniții de la Lăculețe).

²⁴ Casa Muncii C.F.R. a făcut parte din categoria foarte diversă a *casselor* ce se adresau, fiecare, anumitor categorii de muncitori și funcționari, având cea mai extinsă și prolifică activitate în domeniul construcțiilor destinate funcționarilor și muncitorilor săi. Casa Muncii C.F.R. a construit până în anul 1942 un total de 3323 de locuințe în diverse orașe din țară, cele mai multe fiind grupate în parcelări de mari dimensiuni. Locuințelor li s-au adăugat numeroase alte clădiri cu funcțiuni variate: licee, școli, grădinițe, orfelinate, spitale, dispensare, farmacii etc. („Locuințe pentru funcționari și lucrători C.F.R. și programul viitorului”, fond MLP. CTS, dos. 1748/1942, f. 66-77).

împrumutare, în anumite condiții, categorii foarte largi ale populației urbane.

Legislația împrumutării cu locuri de casă

La nivel național, împrumutarea cu locuri de casă s-a realizat conform prevederilor amintitei Legi din 18 octombrie 1921. Măsura împrumutării cu locuri de casă la orașe și, implicit, și acest act normativ au reprezentat consecințe indirecte ale adoptării la foarte scurtă timp după încheierea războiului a reformei agrare. Odată acceptată și legiferată, reforma a făcut posibilă folosirea împrumutării, ca unealtă a politicii sociale naționale, la o scară mai largă, servind drept precedent pentru elaborarea legislației împrumutării și în mediul urban.

Încă din toamna anului 1920, când se încheiase deja prima etapă de legiferare a reformei agrare (prin decrete), la inițiativa Președinției Consiliului de Miniștri se constituia o comisie ministerială al cărei rol era acela de a studia chestiunea împrumutărilor cu locuri de casă și de a propune „un proiect de lege prin care să se vândă locurile virane din interiorul orașelor și loturile mici de teren de la marginea orașelor, demobilizaților muncitori, pentru construirea de locuințe”. Elaborarea unei astfel de legi fusese cerută și de societăți sau asociații ale demobilizaților din mai multe orașe ale țării, care, la scurtă vreme după legiferarea reformei agrare, trimiseseră în acest sens numeroase petiții către diverse ministere sau chiar către Președinția Consiliului de Miniștri²⁵.

Componența comisiei – câte un delegat de la Comitetul Agrar²⁶, Ministerul de Război, Ministerul Agriculturii și Domeniilor și Ministerul Muncii – deschidea perspectiva unei colaborări interinstituționale de anvergură. În plus, prezența delegaților Comitetului Agrar și ai Ministerului Agriculturii vădește intenția asocierii proiectului de lege și, deci, a împrumutărilor urbane cu mecanismele deja reglementate ale reformei agrare. Nu cunoaștem detalii asupra activității comisiei, însă este cert faptul că, în ciuda ambițioasei asocieri între ministere, aceasta nu a produs niciun fel de efecte, nici prin modificarea legislației existente, nici prin introducerea unor acte normative noi.

Un proiect de lege referitor la împrumutările cu locuri de casă în orașe era trimis Parlamentului spre dezbateră în primăvara anului următor. Inițiativa nu aparținea însă comisei sau vreunuia dintre ministerele amintite, ci venea din partea unui grup de parlamentari. Expunerea de motive a legii așeza măsurile propuse în rândul „recompenselor” acordate celor care luptaseră în război. Proiectul propunea corectarea inechității produse odată cu reforma agrară între

---

²⁵ Fond Președinția Consiliului de Miniștri. 1859-1939, dos. 2/1921, f. 5 (în continuare: fond PCM), SANIC.

²⁶ Instituție înființată prin decret-lege la 30 martie 1920, Comitetul Agrar a avut, până la desființarea sa din 1932, un rol foarte important în aplicarea reformei agrare. Conform art. 37 al „Legii pentru reforma agrară din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea (Vechiul regat)”, Comitetul Agrar reprezenta „organul consultativ al ministerului agriculturii în toate chestiunile ce-i vor fi supuse cu privire la lucrările de expropriere și împrumutare”.

categoria demobilizaților, invalizilor, văduvelor și orfanilor de război din mediul rural și cei care locuiau în orașe – această amplă categorie fiind, conform legislației agrare, cea mai importantă dintre cele care aveau dreptul la împrumutarea cu loturi de pământ. În textul expunerii de motive se susținea faptul că „dintr-un spirit de înaltă justiție socială și adâncă prevedere politico-socială”, cei din mediul rural fuseseră sau urmau a fi împrumutați cu pământ, în timp ce demobilizații de la orașe „nu s-au bucurat de o măsură de ajutorare efectivă”. În plus față de demobilizați și familiile acestora, inițiatorii legii includeau între beneficiari și funcționarii comunali, județeni și de stat²⁷, aceștia reprezentând, încă de dinaintea războiului, una dintre cele mai importante categorii cărora le-au fost adresate diverse programe sociale, inclusiv dintre cele privind problema locuințelor.

Se amintea de situația mai multor primării – Constanța, Brăila, Roman, Călărași, Târgu Jiu, Giurgiu, Fălticeni etc. – care își manifestaseră intenția de a împrumuta cu locuri de casă demobilizații din orașele lor, fiind însă împiedicate de prevederile legii contabilității publice, prin care se stipula faptul că vânzarea de bunuri imobiliare comunale nu se putea face decât în urma unor licitații publice. Proiectul de lege propunea, așadar, vânzarea de locuri de casă din proprietatea comunelor prin derogare de la aceste prevederi.

Proiectul a fost discutat în mai multe rânduri, pentru ca, în cele din urmă, la 18 octombrie 1921, să fie publicată în *Monitorul Oficial*, *Legea prin care se autorizează comunele urbane să vândă loturi de case invalizilor, văduvelor cu orfani de război, funcționarilor de Stat, județ sau comună, precum și tuturor demobilizaților*. Legea era atribuită Ministerului de Interne, instituție care nu fusese reprezentată în comisia mai sus menționată.

Suprafața unui loc de casă nu putea să depășească 500 mp. Loturile urmau a fi plătite în rate, într-un termen de 20 de ani și se acordau celor care aparțineau categoriilor mai sus menționate și care nu aveau o altă proprietate imobilă urbană. Se stipula și un termen maxim de opt ani pentru construirea unei case pe parcela primită, în caz contrar lotul revenind orașului.

Conform legii, vânzarea loturilor se putea face în urma unui vot al consiliului local sau al comisiunii interimare și a aprobării Ministerului de Interne. Astfel spus, întregul proces de alegere și parcelare a terenurilor orașelor era gestionat de primării și supus controlului Ministerului de Interne și, implicit, Consiliului Tehnic Superior²⁸ din cadrul Ministerului Lucrărilor

²⁷ *Monitorul Oficial. Dezbaterile Senatului*, nr. 58 din 16 aprilie 1921, 1062.

²⁸ Consiliul Tehnic Superior, subordonat Ministerului Lucrărilor Publice, a avut conform legii sale de organizare rolul de „organ tehnic consultativ și de control pentru toate lucrările publice ce se execută de către diversele administrații ale Statului, județelor, comunelor și a tuturor așezămintelor publice puse sub controlul Statului”. Aceste instituții aveau obligația de a „supune la examinarea și aprobarea consiliului tehnic superior proiectele de lucrări și toate chestiunile cu

Publice. În plus, regulamentul legii, publicat în iarna anului următor²⁹, menționa faptul că „loturile ce se vor vinde [să corespundă] planului de sistematizare al comunei, acolo unde este și planului general, în regulă potrivit art. 94 al legii comunale urbane”.

Dacă pentru Vechiul Regat, Bucovina și Basarabia, aplicarea legii din 18 octombrie 1921 nu presupunea dificultăți majore, promulgarea ei a creat pentru orașele din Transilvania o situație cu totul aparte și, așa cum avea să se dovedească, deosebit de complicată. Aceasta a rezultat din suprapunerea prevederilor legii din 18 octombrie cu cele cuprinse într-o serie de articole ale *Legii pentru reforma agrară*³⁰ a acestei regiuni.

Pentru că situația politică și, mai ales, cea socială a țării au impus ca legiferarea reformei agrare să se facă neîntârziat, imediat după încheierea războiului, formula unui act normativ unic, care să reglementeze aplicarea reformei în întreaga țară, a fost imposibil de aplicat. Date fiind diferențele majore între provinciile care alcătuiau acum România Mare și dat fiind faptul că procesul de unificare se preconiza a fi unul lung și anevoios, s-a optat pentru varianta unor legi separate, câte una pentru fiecare dintre provinciile³¹. Proiectul de lege pentru reforma agrară din Transilvania, elaborat de Consiliul Dirigent (Resortul Agriculturii), introducea unele prevederi care vizau în mod explicit problema locuințelor din orașe sau, mai precis, un aspect important al acesteia, cel al terenului de construcție. Spre deosebire de legile celorlalte provincii, legea pentru Ardeal definea drept unul dintre scopurile reformei și pe acela de „a ușura traiul din orașe și din centrele miniere, industriale și balneare, rezervându-se terenuri pentru spre a se crea mici gospodării pe seama muncitorilor, funcționarilor și altor locuitori cu mijloace modeste de traiu” (art. 1, punctul 4)³². Conform legii, suprafața unui loc de casă era socotită – fără a

---

caracter tehnic” („Decret-lege pentru organizarea Consiliului Tehnic Superior”, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 3796 din 21 decembrie 1918).

²⁹ „Regulamentul pentru punerea în aplicarea legii prin care se autorizează comunele urbane să vândă loturi de case invalizilor, văduvelor cu orfani de război, funcționarilor de Stat, județ sau comună, precum și tuturor demobilizaților”, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 200 din 13 decembrie 1922.

³⁰ „Legea pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”, publicată în *Monitorul Oficial* nr. 93 din 20 iulie 1921.

³¹ Legiferarea reformei agrare s-a realizat în două etape. Prima dintre acestea s-a făcut prin decrete-legi, în 1918-1919, iar cea de a doua prin legi, desfășurată în 1920-1921. În fiecare dintre cele două etape au fost emise câte patru acte normative: pentru Vechiul Regat, pentru Basarabia, pentru Bucovina și pentru Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.

³² În textul decretului-lege din 1919 („Decret-lege pentru reforma agrară din Transilvania, Banat și țările ungurene”, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 117 din 12 septembrie 1919) erau menționați doar *muncitorii* și alți locuitori cu mijloace modeste de trai, categoria funcționarilor fiind introdusă abia în legea din 1921, aliniindu-se astfel la specificul legislației sociale a Vechiului Regat. Introducerea acestui scop în textul legii poate fi pus în legătură cu unul dintre punctele Rezoluției Adunării Naționale de la Alba Iulia: „Muncitorimeii industriale i se asigură aceleași

face diferența între localitățile urbane și cele rurale – la cel puțin o pătrime de jugăr cadastral, echivalentul a 1440 mp (art. 14, alin. 4). Cei împroprietăriți aveau obligația de a începe construcția gospodăriilor în termen de cel mult cinci ani de la intrarea în posesia parcelei, în caz contrar pierzându-și loturile (art. 14, alin. 4 și alin. 5).

În cazul în care dintre suprafețele expropriate într-o primă etapă nu existau suficiente terenuri potrivite pentru parcelarea în locuri de casă, legea agrară a Transilvaniei permitea exproprierea succesivă a terenurilor situate într-o rază de cel mult 1000 m de la marginea intravilanului orașelor; prevedere ce era valabilă și pentru centrele miniere, industriale și balneare. Pentru același scop, exproprierea putea să atingă chiar și părți ale pășunilor și pădurilor comunale. Mai mult, dacă cererea de locuri de casă nu putea fi satisfăcută pe terenurile astfel obținute se putea trece și la exproprierea terenurilor intravilane pe care nu se realizaseră construcții în termen de 5 ani de la promulgarea legii, cu condiția ca până la depunerea în Parlament a proiectului de lege să nu fi fost sădite cu pomi sau cu vii (art. 14, alin. 6).

Toate aceste prevederi privind împroprietărirea cu locuri de casă în orașe fuseseră incluse atât în decretul-lege din 1919, cât și în legea pentru reforma agrară a Transilvaniei votată de Parlament în vara anului 1921. Cu toate acestea, se pare că autoritățile de la București au trecut cu vederea aceste prevederi. S-a ajuns la situația în care la mai puțin de două luni de la votul legii agrare ardelenă, Parlamentul de la București să voteze și legea ce avea să fie cunoscută drept *Legea din 18 octombrie 1921*, fără ca acest al doilea act normativ să abroge sau să facă vreo referire la articolele ce vizau împroprietăririle cu locuri de casă în orașe din legislația agrară a Transilvaniei. Astfel, de-a lungul întregii perioade interbelice, în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș s-au aflat simultan în vigoare două legi ce conțineau articole ce răspundeau aceluiași scop, folosind mecanisme instituționale diferite.

Autoritățile responsabile cu împroprietăririle cu locuri de casă erau, conform legii, aceleași care se ocupau de aplicarea în general a lucrărilor reformei agrare, fiind, în mod evident, subordonate Ministerului Agriculturii și Domeniilor. Aceste instituții erau organizate într-o rețea teritorială ierarhică și se împărțeau în două categorii: organe de expropriere și organe de împroprietărire. Astfel, exproprierea erau coordonate de: *Comisia de Ocol pentru Expropriere*, *Comisia Județeană pentru Expropriere* și *Comitetul Agrar*. Organele de împroprietărire erau *Comitetul Local*, *Comisiunea de Ocol pentru Împroprietărire* și *Comisiunea Județeană pentru împroprietărire*. Aceste

---

drepturi și avantajii, care sunt legiferate în cele mai avansate state industriale din Apus” (*Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia din 18 noiembrie/1 decembrie 1918*, art. III, punctul 6). *Rezoluția Adunării Naționale de la Alba Iulia din 18 noiembrie/1 decembrie*, art. III, punct 6, în Ioan Scurtu și Liviu Boar, ed., *Minoritățile naționale din România 1918-1925. Documente* (București: Arhivele Statului din România, 1995), 119-120.

instituții aveau, conform legii, atât atribuții executive, cât și rolul unor instanțe speciale de judecată în ceea ce privește lucrările de expropriere și împrumutarea. *Comitetul Agrar*, constituit inițial ca organ consultativ al Ministerului Agriculturii și Domeniilor în toate cauzele legate de aplicarea reformei agrare, a fost și el transformat în 1922, prin decret, în organ judecătoresc superior (instanță de revizuire), ale cărui hotărâri deveneau definitive și executorii, fără a putea fi atacate pe nicio altă cale, fie ea ordinară sau extraordinară³³.

Fără a intra în detalii privind componența fiecăreia dintre instituțiile locale și județene, este important de menționat care erau categoriile de specialiști din care acestea erau constituite. Pe lângă magistrați, în componența acestor instituții intrau: agronomi regionali, consilieri agricoli, ingineri geodezi și delegați ai *Căsu Centrală a Cooperăției și Împrumutării Sătenilor*³⁴. Cu toate că atât lucrările de expropriere, cât și lucrările de împrumutarea afectau în mod direct dezvoltarea orașelor, niciuna dintre aceste instituții nu avea în componență reprezentanți ai primăriilor comunelor urbane sau ai serviciilor tehnice ale acestora. Mai mult, legea nu prevedea nici măcar obligativitatea consultării instituțiilor administrațiilor locale. Atunci când legea menționează personalul tehnic asociat acestor operațiuni, referirile sunt fie la ingineri operatori, fie, în termeni vagi, la delegați ai Căsu Centrală a Cooperăției și Împrumutării Sătenilor sau ai Direcției Cadastrului, fără însă a stabili clar categorii de personal tehnic a căror specializare să corespundă fiecăruia dintre diversele tipuri de lucrări de efectuat: măsurători, defalcări, întocmirea planurilor de parcelare a terenurilor agricole, pășunilor, pădurilor etc. sau a planurilor de parcelare pentru crearea de locuri de casă.

Efectele legislației de împrumutarea cu locuri de casă au început să fie vizibile, în toate provinciile României Mari, la foarte scurtă vreme după promulgarea celor două legi. Amploarea efectelor legislației de împrumutarea a fost determinată major de felul în care au fost definite categoriile de populație ce erau îndreptățite la împrumutarea. Dacă până la Primul Război Mondial, *funcționarii*, *muncitorii* și *meseriașii* erau segmentele majore de populație

---

³³ Decretul nr. 4496 din 28 octombrie 1922, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 164 din 28 octombrie 1922.

³⁴ *Căsu Centrală a Cooperăției și Împrumutării Sătenilor*, instituție subordonată Ministerului Agriculturii și Domeniilor, a fost înființată la puțină vreme după încheierea războiului, având în componență cinci secții: *Direcția Funciară a Bunurilor*, *Centrala Băncilor Populare*, *Centrala Cooperativelor Sătești*, *Centrala Obștilor și a Exploatărilor Agricole* și *Direcția Cadastrului*. Acestei ultime instituții, *Direcția Cadastrului*, îi revenea sarcina efectuării sau coordonării tuturor lucrărilor tehnice legate de aplicarea reformei: perimetrarea și măsurarea moșiilor supuse exproprierii; trasarea în plan și pe teren a limitelor între suprafața expropriabilă și cea neexpropriabilă a moșiilor; întocmirea planurilor de parcelare și trasarea lor pe teren; întocmirea planurilor de extindere a așezărilor sau a planurilor pentru realizarea unor noi; v. *Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Istoric – organizare – realizări – perspective* (București, 1937), 301.

cărora le fuseseră adresate o serie de măsuri referitoare la problema locuințelor, izbucnirea războiului a forțat în mod semnificativ lărgirea țintei politicilor sociale de acest fel. Astfel, în plus față de aceste categorii, care reprezentau deja un procent consistent al populației urbane, Primul Război Mondial a creat acel foarte eterogen segment de populație, beneficiar al politicilor sociale, cel al *demobilizaților, invalizilor, văduvelor și orfanilor de război*. Această nouă situație a făcut ca un procent important al locuitorilor de la orașe să se încadreze în, de acum, foarte largă categorie a celor ce puteau beneficia de pe urma acelei părți a legislației sociale prin care se încerca ameliorarea crizei de locuințe. În mod deloc neașteptat, toate aceste categorii – *funcționari, muncitori, meseriași, demobilizați, invalizi, văduve și orfani de război* – au fost menționate în legislație ca fiind îndreptățite la împroprietărire. Acest lucru a generat o presiune uriașă asupra teritoriilor urbane, alimentată de-a lungul perioadei interbelice de o continuă creștere demografică a orașelor. Extinderile ariilor urbane prin crearea de parcelări pentru locuri de casă au fost, deci, inevitabile. Astfel, parcelările realizate au dus la extinderea – de multe ori cu zeci sau chiar sute de hectare – a cel puțin 40 dintre cele 49 de orașe ale Transilvaniei, în timp ce, în restul regiunilor României Mari, în mod similar, aplicarea legii din 18 octombrie 1921 a afectat cel puțin alte 50 de orașe (fig. 1).

*Aplicarea legislației împroprietăririi cu locuri de casă în Vechiul Regat, Basarabia și Bucovina*³⁵

Sub impulsul dat de legislația votată în 1921, în multe dintre orașele extracarpatice au fost proiectate parcelări destinate împroprietăririlor, amplasate în zona periferică sau chiar dincolo de limită, în zona suburbană. Chiar dacă situațiile diferă de la caz la caz, astfel de intervenții au asigurat extinderi de dimensiuni medii și mari, generând un țesut planificat la marginea orașelor, care a fost completat treptat prin intermediul locuințelor edificate de împroprietăriți.

Din totalul orașelor extracarpatice, iese puternic în evidență situația Capitalei, în cazul căreia astfel de programe au fost implementate pe o scară mult mai largă decât în orice alt centru urban românesc. În interiorul orașului, pe terenurile aflate în proprietatea Primăriei Municipiului București, au fost edificate cel puțin 11 lotizări³⁶, cărora li se adaugă parcelarea Dămăroaia (fig. 2),

³⁵ Parte din informațiile incluse în acest capitol au fost publicate anterior de autor, în Irina Calotă, *Dincolo de centru. Politici de locuire în București (1910-1944)* (București: Editura Ozalid, 2017), 328-337.

³⁶ Este vorba despre parcelările Boerescu-Delavrancea (în partea de nord a orașului, la vest de șos. Kiseleff), Ferdinand (în proximitatea Gării Obor), Călărașilor (în str. Maior Ion Coravu și bd. Basarabia de astăzi), Dudești (pe străzile Cultul Patriei și Vulcan Județul de astăzi), Panduri (pe străzile Căpitan Vijelie și Dr. Căpitan Ciucă), Ana Davila (la sud de strada cu același nume), Poligonul de Tragere (la vest de str. Lt. Av. Gheorghe Caranda), cărora li se adaugă unele de dimensiuni mai mici, precum Erbăriei (pe strada cu același nume), Geniului (în lungul bulevardului Geniului), Corpul II Armată (pe str. Cobălcescu) și Cazarma Malmaison (în lungul str. Constantin Noica).

edificată în comuna suburbană Grivița, pe un teren cumpărat în acest sens de la Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Dincolo de limita orașului, au fost realizate și alte parcelări, pe terenurile statului rezultate în urma reformei agrare, prin intermediul programului de împrumutării dezvoltat de Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Astfel de lotizări au apărut în comunele Grivița (parcelarea Chiajna-Străulești), Băneasa (actuala zonă denumită „Vatra Nouă”), Colentina-Fundeni (parcelarea Colentina), Voluntari (parcelarea cu același nume), Dudești-Cioplea (parcelarea cu același nume) și Șerban Vodă (parcelarea Vatra Mănăstirii Văcărești). Tot în această categorie se încadrează și parcelarea Domeniilor (începută încă din 1919; fig. 3), care a fost însă inclusă în interiorul orașului odată cu extinderea acestuia din 1926³⁷.

În restul țării, cazul orașului Constanța se evidențiază la rândul său, acesta extinzându-se într-un mod spectaculos în perioada interbelică. O parte consistentă din aceste extinderi au fost realizate prin intermediul parcelărilor de împrumutării. Spre exemplu, în zona de nord, la est de bd. Alexandru Lăpușneanu, a fost realizată o lotizare de cca 25 ha, căreia i se adaugă încă peste 15 ha, în lungul bulevardului Mamaia. Spre vest, tot în urma împrumutărilor realizate de Primărie, a rezultat cartierul Medeea, de aproape 33 ha. Dincolo de limita orașului, pe terenurile aflate în zona suburbană, au fost făcute împrumutări în Cartierul Demobilizaților, în urma celor două etape – una demarată în 1921 și cealaltă, un deceniu mai târziu – rezultând o lotizare de peste 100 ha (astăzi cartierul Coiciu, aflat la est de bd. Alexandru Lăpușneanu)³⁸.

Parcelări de dimensiuni impresionante au fost realizate și în alte orașe ale țării, un exemplu reprezentativ fiind orașul Galați, unde, la mijlocul anilor 1920, au fost realizate împrumutări pe un teren de peste 100 ha (cca 20% din suprafața orașului din acel moment; fig. 4), amplasat la vest de bd. George Coșbuc, dincolo de Cimitirul Eternitatea³⁹. Cartierul a fost demolat aproape în totalitate în perioada postbelică și înlocuit cu ansambluri de locuințe plurifamiliale (astăzi, parte din cartierele I.C. Frimu, Micro 14 și Țiglina 3). Astfel de intervenții au fost realizate și în cazul unora dintre orașele mai mici. Este cazul, spre exemplu, al orașului Balcic, unde, pe baza legislației reformei agrare, au fost realizate împrumutări în anii 1930, în comuna suburbană Regina Maria, aflată la nord de localitate⁴⁰. Și în acest caz este vorba despre o lotizare de cca 100 ha, suprafață echivalentă cu peste două treimi din cea a țesutului construit existent în oraș la acel moment.

---

³⁷ Vezi mai multe informații despre edificarea acestor parcelări, în Calotă, *Dincolo de centru*, 249-260 și 271-288.

³⁸ Fond MLP. CTS, dos. 1126/1934.

³⁹ Fond MLP. CTS, dos. 175/1924, f. 3, 5; fond MLP. CTS, dos. 347/1926, f. 25; fond Casa Construcțiilor, dos. 83/1939, f. 84 (planul de parcelare al lotizării).

⁴⁰ Fond Oficiul Național al Colonizării. Planuri de parcelare, parte structurală „Jud. Caliacra”, dos. 7/1935, f. 1-2, SANIC.

În Buzău, în partea de nord a orașului a fost proiectată o parcelare de cca 50 ha, amplasată între bulevardele Nicolae Titulescu și Stadionului (parcelarea Regele Ferdinand; v. fig. 5), în care Primăria a făcut împroprietăriți începând cu 1923⁴¹. Acesteia i s-au adăugat, la sud de gară, două alte lotizări dezvoltate pe terenurile orașului – una destinată funcționarilor publici și demobilizaților (aflată între calea ferată și strada Pinului) și, cea de-a doua, destinată angajaților C.F.R. (în continuarea ei, până la bd. Industriei, cunoscută și sub denumirea de cartierul Mihai Viteazu)⁴².

Parcelări edificate dincolo de calea ferată au fost realizate și în alte orașe ale țării. Este cazul, spre exemplu, al cartierului C.F.R. din Bacău, unde, pe un teren de cca 30 ha, au fost făcute împroprietăriți ale acestor funcționari începând cu 1922⁴³ (v. fig. 6). O amplasare similară o are și cartierul demobilizaților (astăzi, Bereasca) din orașul Ploiești, dezvoltat pe un teren de cca 85 ha, care a fost cedat Primăriei de către Ministerul Agriculturii și Domeniilor⁴⁴ (v. fig. 8). Pentru orașele românești, calea ferată și infrastructura aferentă ei au reprezentat bariere greu de depășit de țesutul urban. Fiind amplasată încă de la început la marginea țesutului construit – unde terenurile erau mai ieftine și nu presupuneau demolări – linia ferată a reprezentat și de-a lungul perioadei interbelice limita multora dintre orașe. În acest context, în afara unor motive de ordin economic – preț scăzut al terenurilor de dincolo de calea ferată –, astfel de parcelări dezvoltate de administrația publică în aceste zone au avut ca scop și susținerea unei dezvoltări dincolo de limita fizică dată de infrastructura feroviară. În cazul parcelărilor destinate angajaților C.F.R., această amplasare putea presupune și un avantaj, dată fiind proximitatea față de funcțiunea feroviară.

La începutul anilor 1940, multe primării din țară cereau Casei Construcțiilor să realizeze locuințe pentru împroprietăriți în parcelările începute în anii 1920 și nefinalizate. Este cazul, spre exemplu, al orașului Craiova, care realizase două lotizări pe terenurile pe care le avea în proprietate. Una era amplasată în interiorul orașului, pe terenul fostului târg săptămânal⁴⁵ (străzile Nanterre, Spania, Sfinții Apostoli, Împăratul Traian și Anul 1848 de astăzi), iar cea de-a doua, în imediata proximitate a limitei de nord, în zona suburbană („Cartier 41” sau „Cartierul Demobilizaților”), astăzi la nord de bd. Tineretului (denumită „Craiovița Nouă”). Cum în ambele cazuri, până la finalul anilor 1930, au fost construite locuințe doar pe o parte din loturi, în 1941 Primăria ducea tratative cu Casa Construcțiilor în vederea construirii de locuințe pentru funcționari în parcelarea Târgul Săptămânal și pentru muncitori

⁴¹ Fond MLP. CTS, dos. 878/1933, f. 8.

⁴² Fond MLP. CTS, dos. 698/1932; fond MLP. CTS, dos. 175/1924, f. 2.

⁴³ Eugen Șendrea, *Istoria municipiului Bacău* (Bacău: Editura Victoria, 2007), 251-252.

⁴⁴ Fond MLP. CTS, dos. 264/1925, f. 6.

⁴⁵ Fond MLP. CTS, dos. 347/1926, f. 11.

în Cartierul 41⁴⁶. Astfel de inițiative nu au fost puse în practică, lotizările fiind completate cu locuințe în perioada postbelică.

Astfel de situații caracterizau multe lotizări din zona extracarpatică, realizate prin intermediul programelor de împrumutării. Situațiile cele mai alarmante erau în cazul celor amplasate dincolo de limitele orașelor, în zonele suburbane. Din punct de vedere administrativ, la nivelul puterii locale, comunele suburbane apar ca un teritoriu în esență rural, dar dependent de oraș și tributar acestuia din multiple puncte de vedere. Ele erau administrate de consilii comunale proprii, dar erau controlate în dezvoltare de către oraș, prin emiterea de autorizații, prin realizarea planurilor de sistematizare și prin inspecții – poliția locuințelor, ca responsabilitate a poliției locale. Deasupra acestei dualități administrative se așeza Ministerul Agriculturii și Domeniilor, ca reprezentant al puterii centrale și ca unică instanță cu putere decizională în ceea ce privea destinația și parcelarea terenurilor obținute prin expropriere. Loturile rezultate în urma reformei agrare nu erau nici ale suburbanelor, nici ale orașului, administratorul lor fiind Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Suprapunerea acestor trei forme administrative nu a avut mereu efectele benefice dorite. Pe de o parte, Ministerul Agriculturii și Domeniilor a funcționat de multe ori independent de orașe, fapt ce s-a tradus, în primul rând, în imposibilitatea asigurării lucrărilor edilitare. Pe de altă parte, dualitatea administrativă a condus mereu la glisarea responsabilităților dinspre primăriile suburbanelor și cele ale orașelor de care aparțineau (și reciproc), niciunul dintre organismele menționate neasumându-și, în final, această sarcină.

La sfârșitul perioadei interbelice, majoritatea parcelărilor aflate dincolo de limitele orașelor erau construite în proporție foarte redusă și nu aveau asigurate lucrări edilitare, plasându-se într-o stare de insalubritate accentuată, imaginea promovată de aceste cartiere fiind caracterizată, în cele mai multe cazuri, de „pâlcuri” de locuințe disipate pe niște câmpuri brăzdate de poteci bătătorite (fig. 7 și 8). Cu toate acestea, realizarea acestor parcelări a făcut ca zona suburbană să beneficieze de o dezvoltare care a diferențiat-o de celelalte localități rurale. Chiar dacă au evoluat din foste sate, noile nuclee configurate în perioada interbelică în aceste localități a fost mai degrabă asemănătoare unei ocupări periferice urbane, ceea ce a facilitat includerea lor în interiorul teritoriului urban, odată cu extinderile din deceniile postbelice.

Legile de împrumutării au avut puterea de a se impune în cea mai mare parte a localităților din zona extracarpatică. Cu toate acestea, rezultatele acestor măsuri – extinderi prin cartiere de împrumutării – nu a avut puterea să rezolve problema locuințelor din centrele urbane. Mai mult decât atât, multiplele discuții care au acompaniat procesele de avizare și autorizare au scos în evidență că astfel de extinderi s-au făcut, de cele mai multe ori, în lipsa

---

⁴⁶ Fond Casa Construcțiilor, dos. 44/1941, f. 1-5.

existenței unei viziuni comprehensive de dezvoltare asupra orașelor, Consiliul Tehnic Superior ridicând în multe rânduri problema inexistenței planului de sistematizare sau criticând soluțiile de detaliu, considerându-le a nu fi în acord cu nevoile mediului urban. Chiar dacă acesta a refuzat, în multe dintre situații și în repetate rânduri, să avizeze parcelările, administrațiile locale au continuat demersurile aferente împrumutărilor, extinzând orașele prin astfel de fragmente urbane.

Aplicarea legislației împrumutării cu locuri de casă în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș

Împrumutările cu locuri de casă în orașele Transilvaniei s-au realizat de-a lungul întregii perioade interbelice într-un context tensionat, marcat de profunde incertitudini pentru autoritățile locale, context care a fost generat de suprapuneri ale prevederilor cuprinse în cele două legi de împrumutare menționate anterior. Acestea au determinat numeroase contradicții referitoare, în primul rând, la legitimitatea unora sau altora dintre instituțiile responsabile cu lucrările de împrumutare și, implicit, a rezultatelor deciziilor acestora. În ceea ce privește legea agrară a Transilvaniei, aceasta așeza împrumutările cu locuri de casă de la orașe în sarcina unor instituții anume create pentru aplicarea reformei agrare, aceleași – cu aceeași componentă și aceleași atribuții – ca și în cazul împrumutărilor cu locuri de casă sau loturi de cultură în mediul rural. Aceste instituții decideau, conform atribuțiilor definite prin lege, atât asupra terenurilor ce aveau să fie expropriate pentru locuri de casă, cât și asupra parcelării lor. Primăriile – deci, și instituțiile tutelare din administrația centrală – erau excluse din ambele etape ale procesului decizional. Mai mult, întrucât la momentul legiferării reformei agrare orașele Transilvaniei se înscriau în categoria marilor proprietari de pământ, exproprierea au vizat inclusiv proprietățile acestora, fapt ce a determinat, în cazul mai multor orașe, nu doar imposibilitatea respectării planurilor de sistematizare existente⁴⁷, dar și imposibilitatea aplicării legii din 18 octombrie 1921.

Parcelările realizate în baza legii pentru reforma agrară a Transilvaniei au dus la creșterea teritoriilor urbane a cel puțin 40 de orașe ale acestei regiuni (fig. 1). Deciziile care au dus la crearea noilor parcelări s-au aflat, în foarte multe cazuri în contradicție cu reglementările planurilor de sistematizare sau cu direcțiile de dezvoltare generale ale orașelor, stabilite prin diverse hotărâri ale

---

⁴⁷ Exproprierea realizată în baza legii agrare au vizat atât terenurile extravilane, cât și terenurile intravilane aparținând comunelor urbane. Terenurile extravilane reprezentau nu doar o foarte importantă resursă a *gospodăriilor orășenești*, ci și o rezervă de teren necesară dezvoltării industriei, construirii de instalații și rețele edilitare și, în general, tuturor acelor funcțiuni publice de care aveau să dispună viitoarele zone de extindere ale localităților, așa cum era prevăzut în planurile de sistematizare. Exproprierea terenurilor intravilane aducea și ea piedici serioase în procesul de aplicare a planurilor de dezvoltare viitoare prin schimbarea destinației anterior stabilite a terenurilor care, în multe dintre cazuri, fuseseră cumpărate de către primării în vederea realizării de parcuri sau clădiri publice.

administrației comunale. Aceste contradicții au rezultat fie din faptul că exproprierile și parcelările realizate au schimbat radical destinațiile anterior stabilite ale unor terenuri, fie din faptul că extinderile generate de împrumutării au depășit cu mult perimetrul stabilit – prin diverse regulamente urbane – pentru viitoarele creșteri ale orașelor. Depășirea cadrului prevederilor planurilor de sistematizare sau a altor proiecte referitoare la viitoarea dezvoltare a orașelor nu a fost compensată, însă, prin noi studii urbanistice. În fapt, amploarea extinderilor și direcțiile acestora în raport cu teritoriile urbane au fost dictate de numărul cererilor de împrumutării acceptate și de poziția terenurilor expropriabile. Mai mult, realizarea de către instituțiile Ministerului Agriculturii a noilor cartiere de la marginea orașelor se oprea la faza trasării pe teren a planurilor de parcelare, astfel încât costurile lucrărilor edilitare rămâneau în întregime în responsabilitatea primăriilor. Sarcina acestora era cu atât mai dificilă cu cât existau încă în multe dintre orașe suprafețe semnificative cuprinse în vechea limită a intravilanului pe care nu se realizaseră încă astfel de lucrări. În aceste condiții, previziunile reprezentanților municipalităților pentru noile parcelări conturau fie situația în care acestea aveau să rămână neconstruite pentru foarte multă vreme, fie cea în care aveau să se transforme în cartiere insalubre, îngreunând eforturile de modernizare a orașelor⁴⁸.

Toate acestea au făcut ca aplicarea legii pentru reforma agrară a Transilvaniei să fie vehement contestată – atât în instanțele speciale de judecată amintite mai sus, cât și în petiții adresate Ministerului de Interne, Ministerului Agriculturii sau chiar Președinției Consiliului de Miniștri – de administrațiile a cel puțin 23 de orașe (fig. 1). În ciuda opoziției autorităților locale, care, prin aplicarea legii agrare pierdeau controlul asupra dezvoltării orașelor lor, spre sfârșitul primului deceniu interbelic, amploarea împrumutării cu locuri de casă și efectele acestora au devenit tot mai vizibile. Fie că fuseseră realizate pe terenuri ce aparținuseră până la reforma agrară comunei, fie pe unele care aparținuseră altor proprietari, parcelările pentru locuri de casă extinseseră orașele cu zeci sau, în foarte multe cazuri, cu sute de hectare: Alba Iulia, 200 ha⁴⁹; Cluj, peste 400 ha⁵⁰; Oradea, peste 200 ha; Salonta, circa 110 ha⁵¹; Satu Mare, peste 130 ha; Sibiu, peste 250 ha⁵² etc.

---

⁴⁸ Diana Mihnea, „Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împrumutării” (Teză de doctorat, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu, București, 2015), 83-182.

⁴⁹ Fond Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Direcția aplicării reformei agrare 1921, parte structurală „Județul Alba”, dos. 101/1932 (în continuare: fond MAD), SANIC.

⁵⁰ Fond MAD. Comitetul Agrar, parte structurală „Județul Cluj”, dos. 8/1927.

⁵¹ Lucia Cornea, *O istorie a orașului Salonta în perioada interbelică. 1919-1945* (Oradea: Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2005), 61.

⁵² Albert Arz, *Planul de sistematizare și de extensiune al municipiului Sibiu* (Sibiu: Editura municipiului Sibiu, 1928), 9.

În aceste condiții, ale unui context legislativ disonant, o parte a orașelor transilvănene au fost afectate atât de aplicarea legii agrare a Transilvaniei, cât și a legii din 18 octombrie 1921. Dintre cele 40 de orașe în care, așa cum rezultă din cercetările de până acum, au fost realizate parcelări pentru locuri de casă, doar în 11 a fost posibilă aplicarea legii din 18 octombrie 1921⁵³. Dintre acestea, doar în Turda, Hațeg și, probabil, Gherla, a fost aplicată exclusiv această lege⁵⁴. Aceste cifre arată, pe de o parte, prudența primăriilor în realizarea împrumăturilor cu locuri de casă – proces încetinit și de procedurile stabilite de lege privind mecanismele de control în elaborarea proiectelor de parcelare – și, pe de altă parte, rapiditatea aplicării legislației agrare. Felurile în care autoritățile locale au gestionat problema împrumăturilor au fost, de la caz la caz, foarte variate, generând rezultate diferite în modurile în care extinderile generate de împrumături s-au articulat cu vechiul țesut construit al orașelor. Alba Iulia, Sibiu și Timișoara reprezintă exemple elocvente în acest sens.

La *Alba Iulia*, în baza legii agrare, au fost realizate încă din anul 1924 planurile a patru noi parcelări ce cuprindeau 1157 de locuri de casă. Cele mai întinse dintre acestea erau așa-numitul „Cartier Nou” sau „Jurul Cetății” și parcelarea de pe Platoul Romanilor, situat la vest de cetate (fig. 9)⁵⁵. Parcelarea de pe Platoul Romanilor, cu alcătuirea sa simetrică față de un amplu bulevard cu o lățime de peste 60 m, crea un cadru și o perspectivă monumentală asupra ansamblului Bisericii Încoronării. „Cartierul Nou” era realizat prin parcelarea suprafeței glaciului cetății, fiind structurat de-a lungul câtorva străzi ale căror trasee aproximau forma stelată a fortificației. Cazul Alba Iuliei este unul aparte, întrucât este singurul oraș transilvănean care a trimis planurile de parcelare elaborate de instituțiile reformei agrare Consiliului Tehnic Superior spre avizare, fapt ce arată o conlucrare între autoritățile locale și cele agrare. Avizul consiliului a fost însă unul negativ, concluziile fiind foarte tranșante: ambele planuri erau considerate insuficient studiate, recomandându-se refacerea lor „de un specialist arhitect, ținându-se seama de normele urbanismului pentru asemenea lucrări – având în vedere importanța istorică a acestei localități”. Pentru parcelarea din jurul cetății se recomanda să se prevadă cât mai puține

⁵³ Aiud, Arad, Bistrița, Brașov, Dej, Gherla, Hațeg, Târgu Mureș, Timișoara, Turda, Sighișoara (fond Ministerul de Interne. Diviziunea administrativă, dos. 578/1930) (în continuare: fond Ministerul de Interne. Diviziunea administrativă), SANIC).

⁵⁴ Date referitoare la aceste orașe sunt cuprinse într-un memoriu al unei comisii instituite de Ministerul de Interne în anul 1930, comisie ce avea rolul de a contura pentru autoritățile centrale o imagine cât mai exactă a situației orașelor din Transilvania în legătură cu noile parcelări. Într-o sinteză realizată de această comisie, orașul Gherla apare, în mod evident dintr-o eroare, atât în categoria orașelor unde fuseseră distribuite locuri de casă conform legii agrare, cât și în categoria celor afectate de legea din 18 octombrie 1921 (fond Ministerul de Interne. Diviziunea administrativă, dos. 578/1930).

⁵⁵ Fond MAD. Direcția aplicării reformei agrare 1921, parte structurală „Județul Alba”, dos. 101/1932, f. 39, 92.

locuri de casă, „amenajându-se în schimb plantațiuni – parcuri”⁵⁶. Recomandările consiliului au fost însă ignorate, parcelările fiind aplicate pe teren la scurtă vreme după întocmirea planurilor⁵⁷.

Sibiul a fost unul dintre acele orașe în care aplicarea reformei agrare nu a lăsat loc aplicării legii din 18 octombrie 1921. Împrumutările cu locuri de casă au generat aici una dintre cele mai spectaculoase extinderi, orașul crescând, în mai puțin de patru ani de la promulgarea legii agrare, cu peste 250 ha (fig. 10). Reacția municipalității a fost una foarte promptă, astfel încât, planul de sistematizare elaborat la doar un an de la realizarea parcelărilor acorda o atenție deosebită noilor cartiere, încercându-se corectarea neajunsurilor acestora: „Parcelările Reformei Agrare s-au făcut la planșetă fără a se lua în considerare undulațiunile terenului etc., s-au înființat străzi fără scop și străzi inutile. (...) Loturile distribuite sunt de fapt «parțele – de câmp» nu «locuri de case», fiindcă aceste parțele se găsesc afară din oraș fără stradă, fără apă, canal, lumină etc.”⁵⁸.

Autoritățile sibiene au încercat vreme de mai mulți ani să implementeze revizuirile care se aduceau parcelărilor cu reforma agrară prin noul plan de sistematizare. Nu doar că au fost refăcute planurile de parcelare, dar s-a încercat inclusiv modificarea procedurilor de atribuire a loturilor, dinspre zonele mai apropiate de centru către periferie, astfel încât municipalitatea să poată secunda procesul de extindere prin realizarea de rețele edilitare. În ciuda eforturilor, susținute în a doua parte a anilor 1920 și de Ministerul de Interne și Consiliul Tehnic Superior, modificările nu au putut fi puse în aplicare, parcelările rămânând un puternic factor determinant al evoluției urbanistice ulterioare a Sibiului.

Timișoara a fost unul dintre foarte puținele orașe care au folosit presiunea generată de legislația împrumutărilor în favoarea dezvoltării sale, subordonând întregul proces de atribuire de locuri de casă procesului început încă de dinaintea războiului, acela de conectare a zonei centrale cu suburbiile. Demolarea fortificațiilor și anularea caracterului de zonă *non aedificandi* a fâșiei de teren din jurul acesteia, a făcut ca orașul să intre în posesia unor suprafețe uriașe de teren⁵⁹. Modul în care aceste suprafețe aveau să fie integrate în viitoarea dezvoltare a orașului a fost stabilit prin planul de sistematizare elaborat de Emil Szilárd și intrat în vigoare în 1913. Cu totul remarcabil este faptul că nici parcelările realizate în baza legii agrare, nici cele realizate de primărie nu au adus modificări semnificative planului de sistematizare. Chiar și expropriările

⁵⁶ Fond MLP. CTS, dos. 232/1925, f. 334.

⁵⁷ Diana Mihnea, „Extinderea orașului Alba Iulia în perioada interbelică”, *Urbanismul. Serie nouă* 21-22 (2016): 98.

⁵⁸ *Arz, Planul*, 9.

⁵⁹ Mihai Opreș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică* (București: Editura Tehnică, 1987), 114; Ciprian Glăvan, „Defortificarea Cetății Timișoara”, *Analele Banatului. S.N. Arheologie - Istorie* XXI (2013): 422.

realizate în baza legii agrare în zonele centrale au vizat, în cea mai mare parte, blocuri de parcele deja delimitate în planul de sistematizare, astfel încât lotizările s-au mărginit la simpla divizare a acestor terenuri, fără introducerea de străzi noi. Astfel, împrăștiarile nu numai că nu au produs mutații majore în structura urbană, dar au contribuit la accelerarea procesului de construire a zonelor libere din interiorul orașului⁶⁰ (fig. 11).

Concluzii

Extinderile ariilor urbane prin crearea de parcelări pentru locuri de casă au fost realizate într-un context în care, mai întâi prin vocea diverșilor specialiști și, după 1925, prin legislația administrativă a țării, s-a încercat impunerea planului de sistematizare ca instrument indispensabil dezvoltării raționale a orașelor. Exista astfel, pe de o parte, presiunea cererilor de împrăștiare cu locuri de casă – ce forța realizarea de parcelări într-un termen cât mai scurt – și, pe de altă parte, intenția specialiștilor și a municipalităților multor orașe din țară de a subordona inevitabilele extinderi unei dezvoltări planificate a teritoriului urban. Armonizarea acestor două aspecte a întâmpinat serioase dificultăți în foarte multe dintre orașele României Mari, existând și din acest punct de vedere nuanțe foarte diferite între situația orașelor transilvănene și cea a orașelor din provinciile extracarpătice.

În Vechiul Regat, realizarea planurilor de sistematizare ale localităților a reprezentat o preocupare care a apărut la începutul secolului al XX-lea și care a câștigat teren constant, în următoarele decenii. Cu toate acestea, cea mai mare parte a documentațiilor realizate până în anii 1920 au reprezentat planuri de alinieri (cu măsuri care vizau, în special, geometria și imaginea sistemului de străzi și piețe). Astfel, la momentul promulgării legislației de împrăștiare cu locuri de casă, cea mai mare parte a orașelor nu dispuneau de planuri de sistematizare. Extinderea exagerată a orașelor – inclusiv prin parcelările rezultate în urma împrăștiarilor – a fost unul dintre factorii care au evidențiat necesitatea acută de realizare a unor astfel de documentații care să se bazeze pe o viziune holistică și comprehensivă asupra dezvoltării localităților, inclusiv în ceea ce privea extinderile de la periferie și din comunele suburbane dependente – zone nevralgice, cu impact major asupra calității generale a locuirii în orașe și a imaginii lor, la modul general. Astfel, începând cu 1925, realizarea planurilor de sistematizare a fost trecută cu titlu de obligativitate în *Legea pentru unificarea administrativă* promulgată în acel an. Cu toate acestea, întocmirea lor s-a dovedit a fi, în foarte multe cazuri, o grea piatră de încercare, astfel încât foarte multe dintre parcelări au fost realizate în lipsa unei viziuni de ansamblu asupra dezvoltării viitoare a orașelor.

În acest context, situația orașelor din Transilvania apare drept una paradoxală, dar și particulară în raport cu cea a orașelor din celelalte provincii

---

⁶⁰ Mihnea, „Orașele Transilvaniei”, 225-243.

ale țării. În 1922, Cincinat Sfințescu constata, într-una dintre lucrările sale, că exista „o vădită superioritate a orașelor din Ardeal, Banat și Bucovina față de cele din Vechiul Regat” în ceea ce privește „caracterul de dezvoltare (...) și planurile de sistematizare”, menționând nu mai puțin de 12 orașe transilvănene care aveau astfel de planuri încă de dinainte de război⁶¹. În plus, chiar și în cazul orașelor care nu aveau astfel de planuri, exista o cutumă a administrațiilor transilvănene de a realiza proiecte sau de a hotărî asupra unor viitoare funcțiuni, cel puțin pentru anumite zone din interiorul sau de la marginea localităților. Această experiență a administrațiilor transilvănene – de a planifica evoluția viitoare a localităților lor –, nu a fost, însă, întotdeauna suficientă pentru ca extinderile teritoriale rezultate în urma împrumutării cu locuri de casă să poată fi subordonate unor direcții coerente de dezvoltare a orașelor. Contextul legislativ disonant și ingerința instituțiilor agrare în procesul de extindere a orașelor au făcut ca, în parte, această dezvoltare să aibă multe aspecte cu un pronunțat caracter aleatoriu, fapt observat în cele din urmă și criticat inclusiv de reprezentanți ai autorităților centrale:

„Socotesc că este o chestiune de prestigiu național, prin care se impune ca stăpânirea românească, dacă nu poate aduce puține progrese în orașele de peste munți, cel puțin să nu le transforme în mahalale ridicole și nesănătoase asemănătoare cu ceea ce vedem cu toții în periferia multora dintre orașele din vechiul regat”⁶².

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1. Distribuția teritorială la nivel național a parcelărilor realizate în baza legislației de împrumut.

Fig. 2. Planul parcelării Dămăroaia (anii 1920) realizată de Primăria Municipiului București pe un teren achiziționat de la Ministerul Agriculturii și Domeniilor. Cincinat Sfințescu. „Împrumutările în capitală”. *Monitorul Uniunii Orașelor din România* 1 (1927): 3.

Fig. 3. Planul parcelării Domeniilor (începută în 1919), realizată de Ministerul Agriculturii și Domeniilor pe terenul aflat în proprietatea statului și destinată funcționarilor acestui minister. Fond Ministerul Lucrărilor Publice. Consiliul Tehnic Superior, dos. 166/1923, f. 9. Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale.

Fig. 4. Parcelarea demobilizaților din Galați, delimitată pe imaginea aeriană a orașului din 1945. Ortofotoplanuri – recunoaștere aeriană (1938-1945), consultată în 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania/>.

---

⁶¹ Cincinat Sfințescu, *Orașele Transilvaniei și Bucovinei (din punct de vedere edilitar)* (București: f. e., 1922), 9.

⁶² Referat al arhitectului Duiliu Marcu, membru al Consiliului Tehnic Superior din 15 septembrie 1928, fond MAD. Comitetul Agrar (pe județe), parte structurală „Județul Sibiu”, dos. 9/1930.

Fig. 5. Planul parcelării Regele Ferdinand din Buzău, începută în 1923 pe terenul Primăriei. Fond Ministerul Lucrărilor Publice. Consiliul Tehnic Superior, dos. 878/1933, f. f. Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale.

Fig. 6. Parcelarea C.F.R. din Bacău (în care instituția a făcut împrumutării începând cu 1922), reprezentată pe imaginea aeriană a orașului în 1944. Ortofotoplanuri – recunoaștere aeriană (1938-1945), consultată în 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania/>.

Fig. 7. Parcelarea de pe moșia Chiajna-Străulești (comuna suburbană Grivița, București), începută în 1925, delimitată pe imaginea aeriană a Capitalei din 1944. După aproape două decenii, străzile nu erau încă pavate, iar loturile nu erau decât în proporție de cca 50% edificate. Ortofotoplanuri – recunoaștere aeriană (1938-1945), consultată în 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania/>.

Fig. 8. Parcelarea demobilizaților (astăzi, cartierul Bereasca) din Ploiești, începută în 1925, delimitată pe imaginea aeriană a orașului din 1944. La fel ca în cazul anterior, după aproape două decenii, lucrările edilitare nu fuseseră încă realizate și pe foarte puține loturi fuseseră construite locuințe de către împrumutării. Ortofotoplanuri – recunoaștere aeriană (1938-1945), consultată în 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania/>.

Fig. 9. Parcelările realizate de instituțiile reformei agrare pe Platoul Romanilor și pe terenul din jurul cetății. Plan suport: planul orașului Alba Iulia, februarie 1929, sc. orig. 1:15.000, colecție privată.

Fig. 10. Parcelări realizate în baza legii agrare până în 1926. Grupele I-IX. Redesenări ale autorului pe baza informațiilor cuprinse în Diana Mihnea, „Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împrumutării” (Teză de doctorat, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București, 2015). Plan suport: planul orașului Sibiu, 1926, sc. orig. 1:2880.

Fig. 11. Terenuri parcelate pentru locuri de casă în baza legislației de împrumutării. Redesenări ale autorului pe baza informațiilor cuprinse în Diana Mihnea, „Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împrumutării” (Teză de doctorat, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București, 2015). Plan suport: planul orașului Timișoara, 1931, sc. orig. 1:14.000.

Dezvoltarea orașelor României Mari în contextul împrôpietării cu locuri de casă

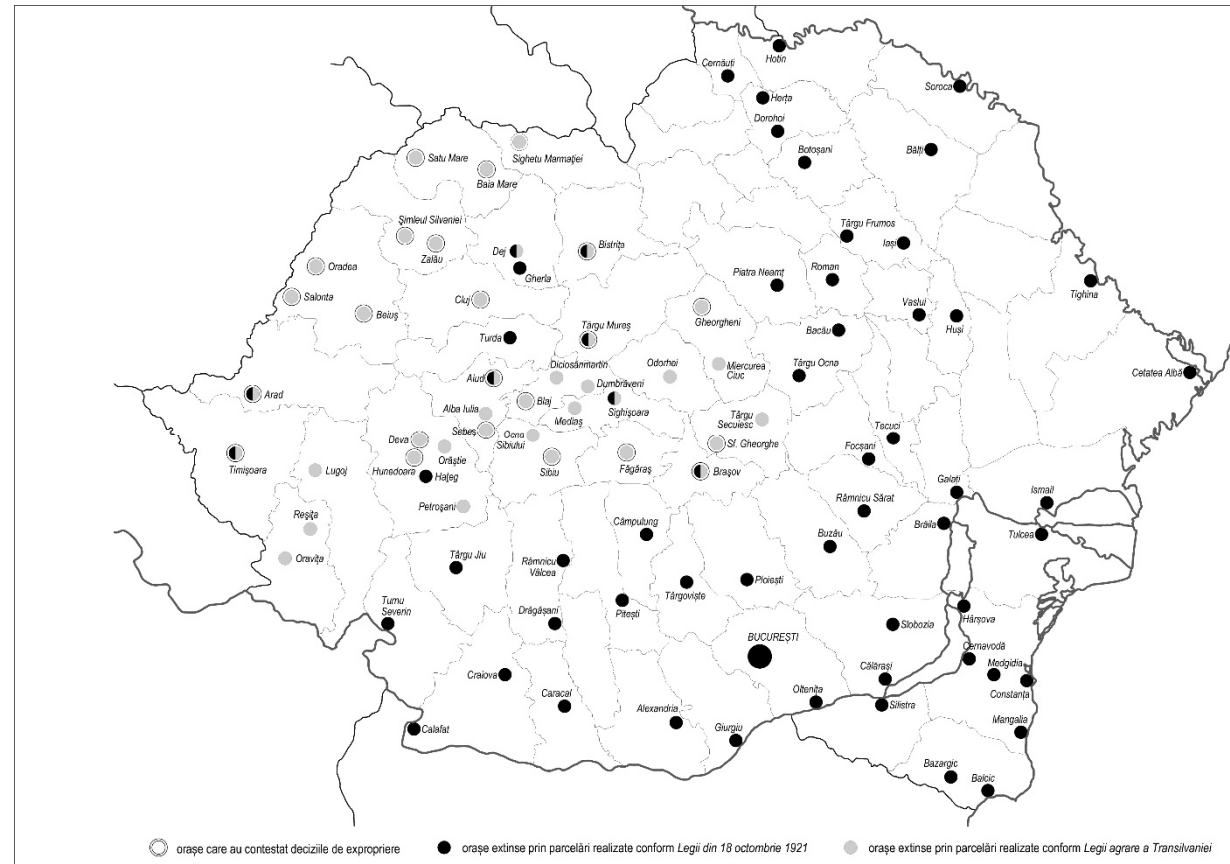

Fig. 1. Distribuția teritorială la nivel național a parcelărilor realizate în baza legislației de împrôpietare.

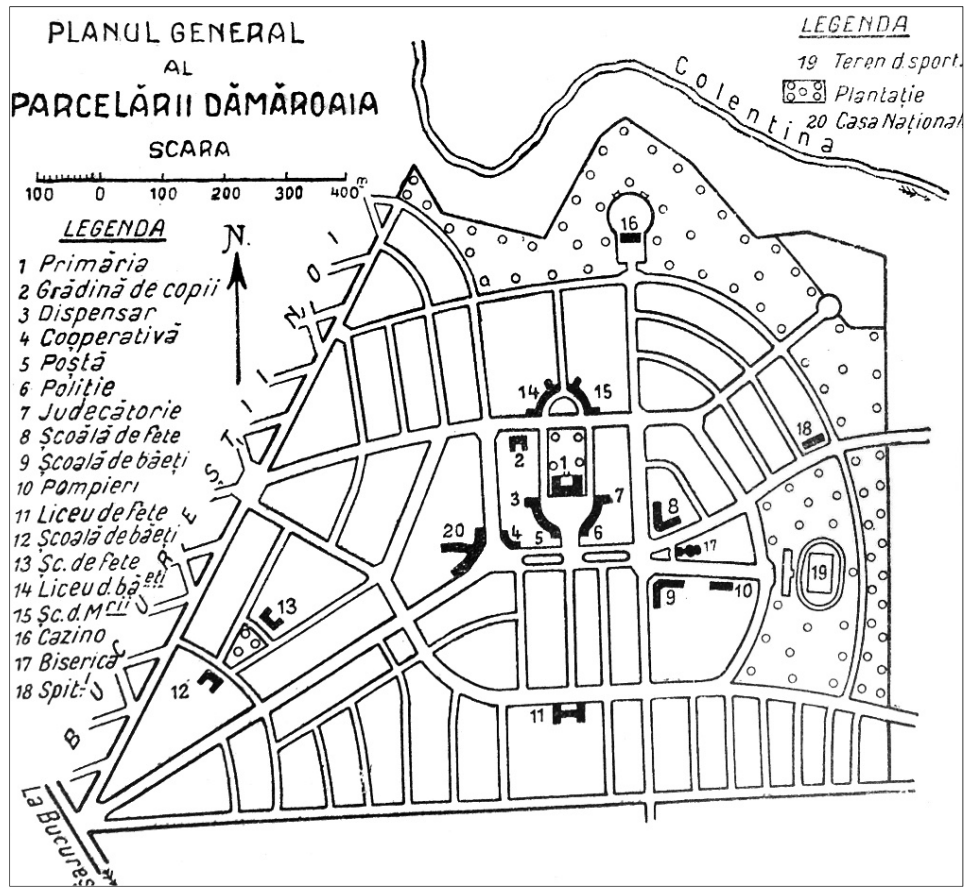

Fig. 2. Planul parcelării Dămăroaia.

Dezvoltarea orașelor României Mari în contextul împroprietăririi cu locuri de casă

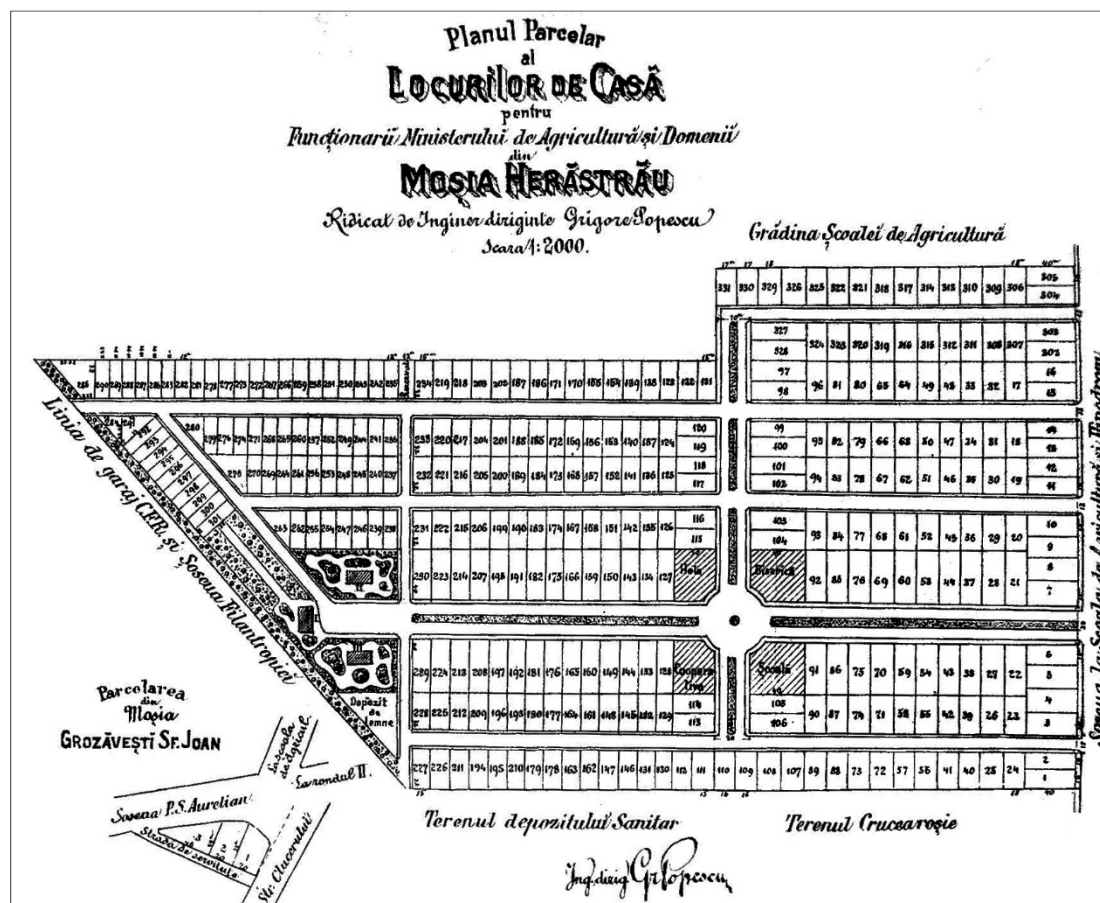

Fig. 3. Planul parcelării Domeniilor.

Fig. 4. Parcelarea demobilizaților din Galați, delimitată pe imaginea aeriană a orașului din 1945.

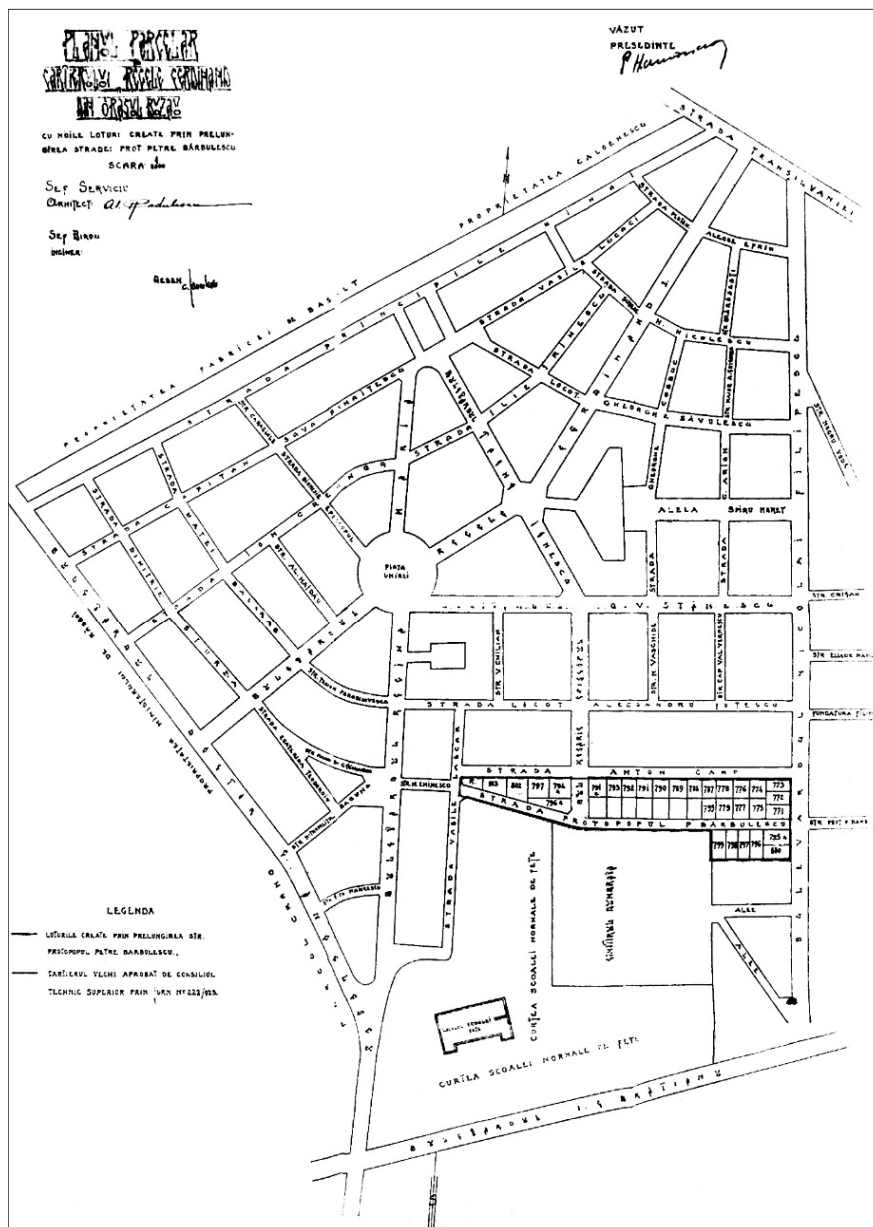

Fig. 5. Planul parcelării Regele Ferdinand din Buzău.

Fig. 6. Parcelarea C.F.R. din Bacău.

Dezvoltarea orașelor României Mari în contextul împrumutării cu locuri de casă

Fig. 7. Parcelarea de pe moșia Chiajna-Străulești.

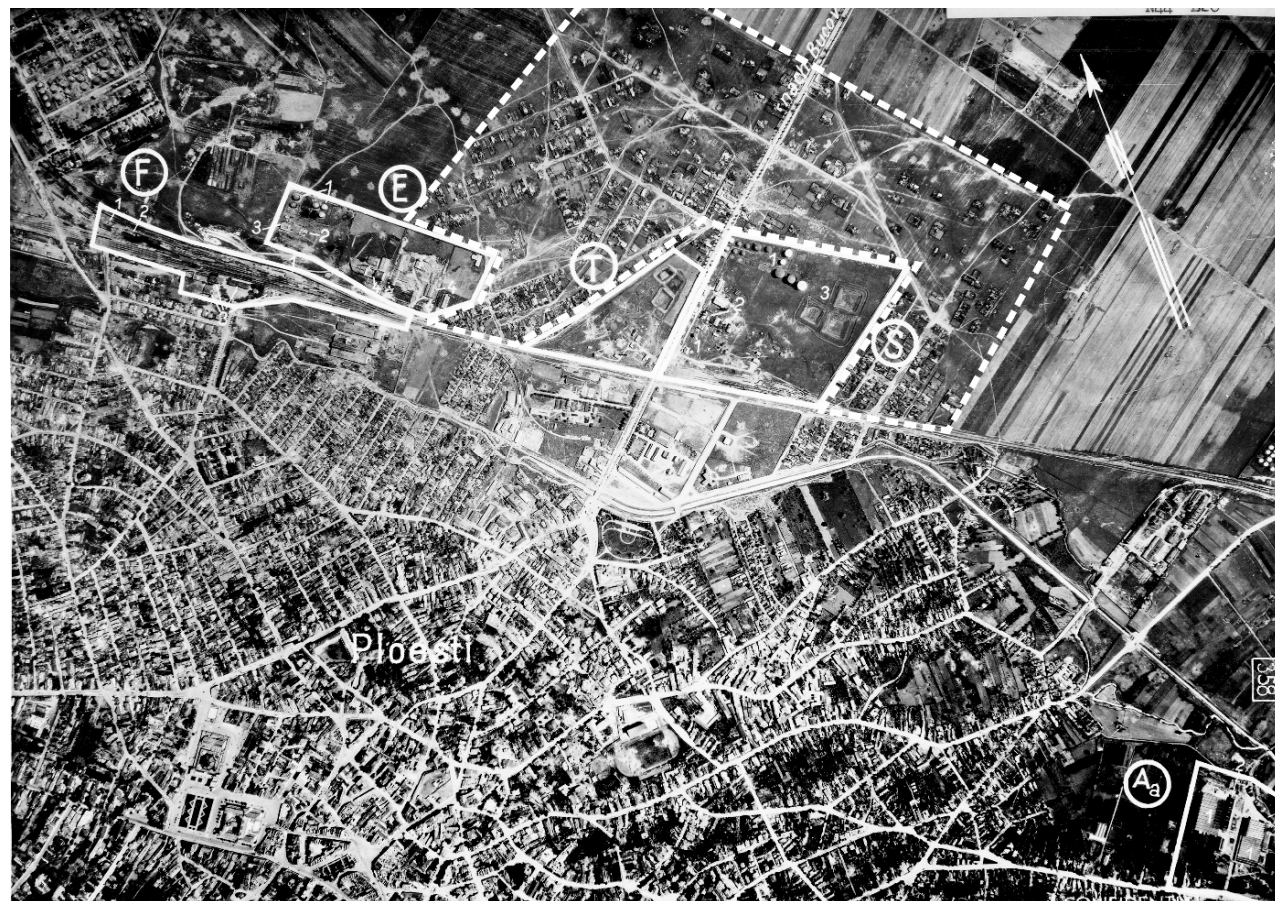

Fig. 8. Parcelarea demobilizațiilor din Ploiești.

Dezvoltarea orașelor României Mari în contextul împrumutării cu locuri de casă

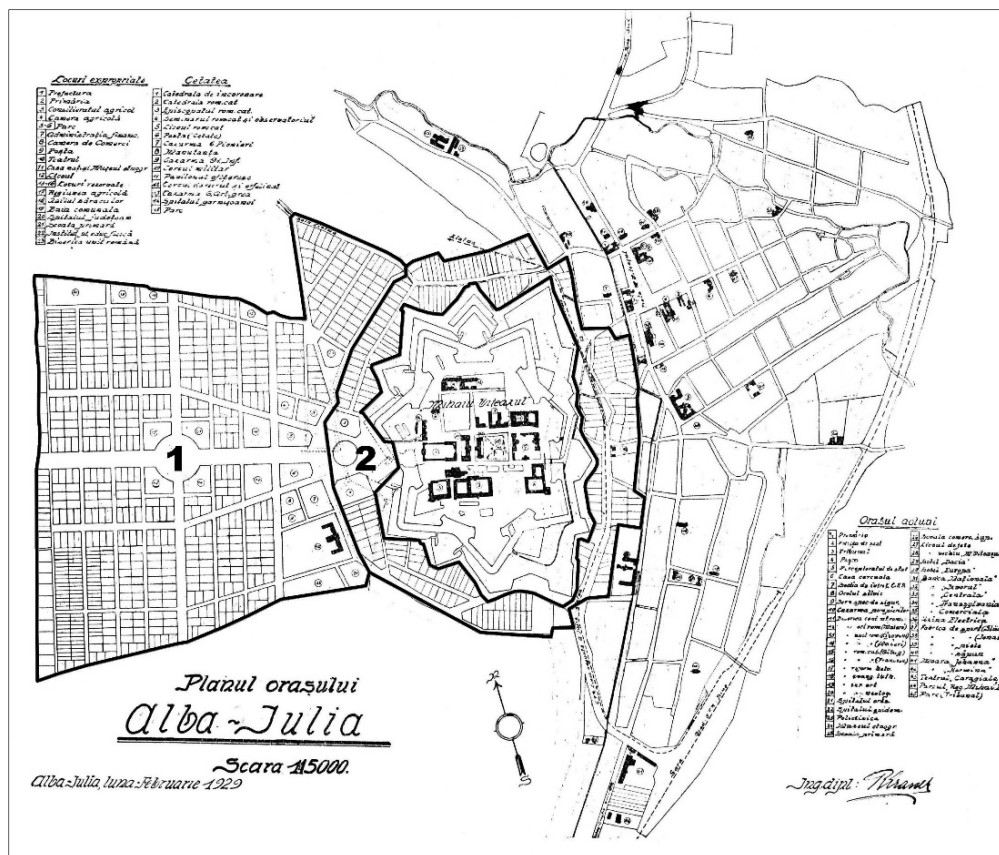

Fig. 9. Parcelările realizate pe Platoul Romanilor și pe terenul din jurul cetății din Alba Iulia.

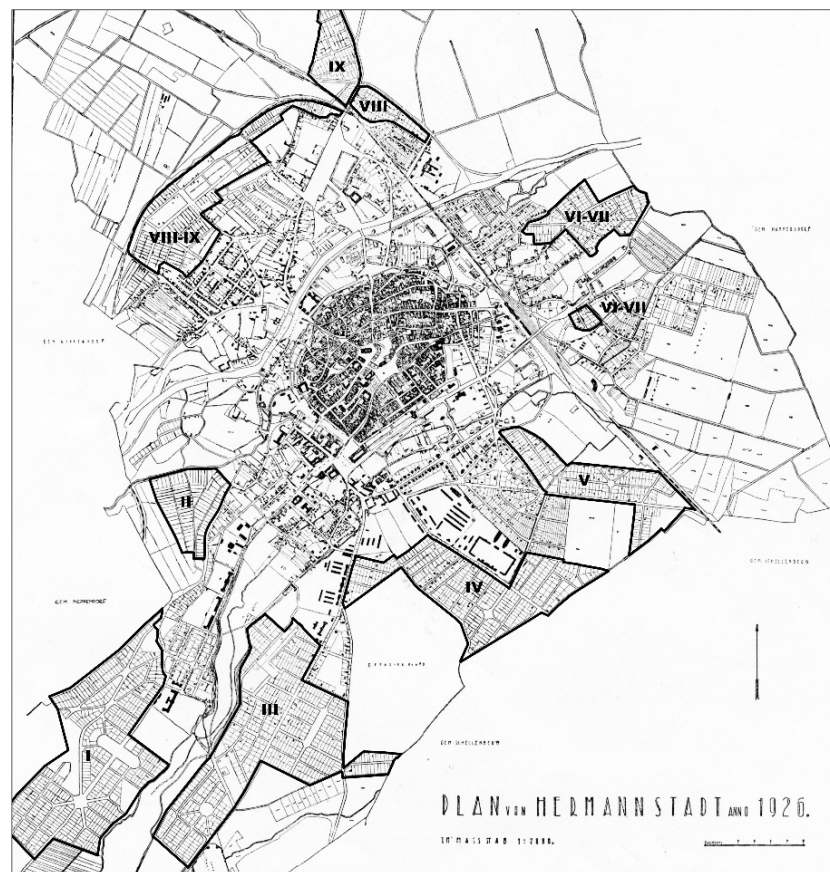

Fig. 10. Parcelări realizate în baza legii agrare până în 1926 la Sibiu.

Dezvoltarea oraşelor României Mari în contextul împroprietăririi cu locuri de casă

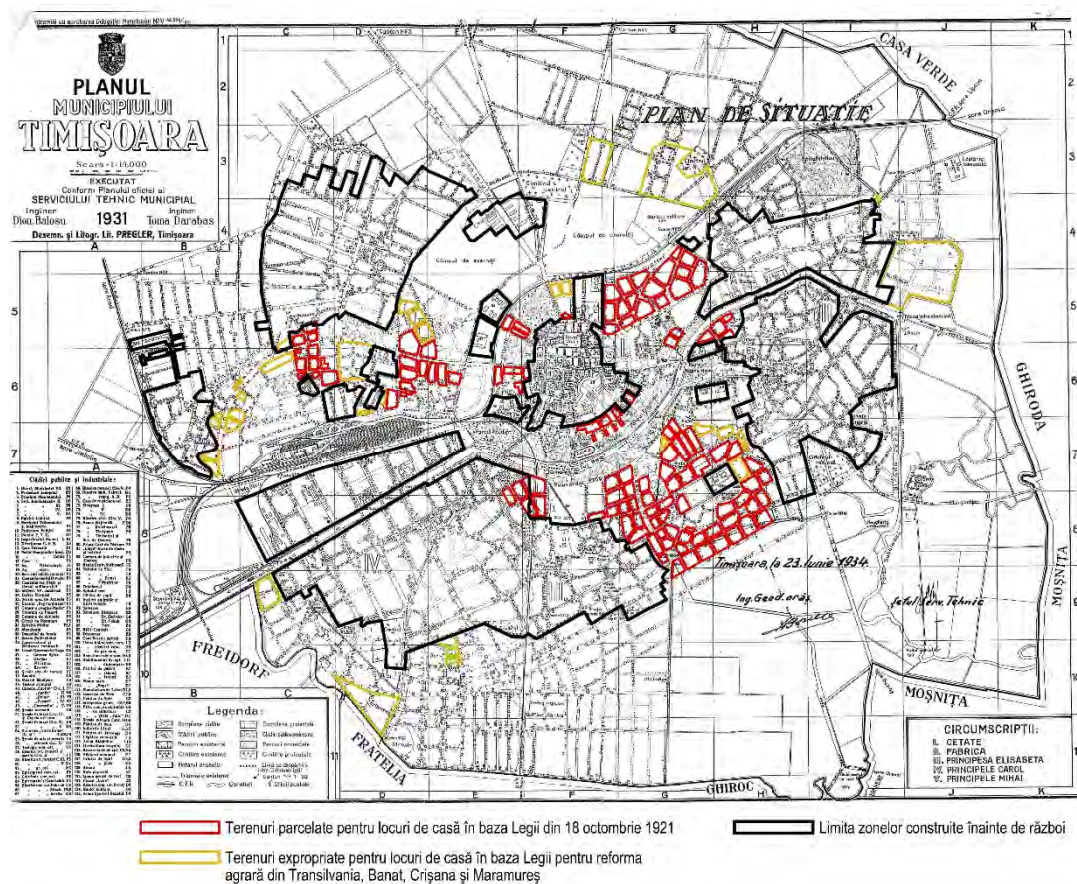

Fig. 11. Terenuri parcelate pentru locuri de casă în baza legislației de împroprietărire la Timișoara.

THE LARGE CITIES IN INTERWAR BESSARABIA AS PROMOTORS OF THE ART OF METALS DEVELOPMENT

LILIANA CONDRATICOVA*

The Bessarabian cities – Chişinău, Orhei, Bălţi, Ismail, Soroca – had a special importance in the development of the art of working precious and common metals, becoming centres for the promotion of art and the commercialization of metal objects in the twentieth century. Of particular importance are those cities, which, during the interwar period, created favourable conditions for the development of artistic metalwork crafts by founding and operating jewellery salons-workshops. The urban centre of Chişinău came to compete, in terms of the number of jewellers, engravers and watchmakers, with the big cities of Romania. In this article, we aim to highlight certain aspects related to the functioning of church and laic jewellery workshops, in the context of the activities of craftsmen in the cities of Bessarabia between the two world wars. For this purpose, we used the archives, the periodical editions of that period, calendars of the city of Chişinău, church newsletters, artists' advertisements, and some items of jewellery that have been preserved from this period as research sources.

In the field of religious silver and gold ware, the workshops and shops of the Archiepiscopate of Chişinău (91 Carol I boulevard) were founded back in 1911.¹ Subsequently, the workshops were renovated and the automated equipment necessary for the creation of religious adornments was procured. In the early 1920s, the workshop was known as the "Shop and Church Adornments Workshop of the Romanian Orthodox Priesthood in Bessarabia", and was located in Priesthood House.² Crosses of metal and wood, crucifixes, icons of various sizes, iconostasis, and other pieces and objects for decorating churches were made to order in the workshop (Fig. 1-3). The store kept objects made of precious metals in the warehouse, also executing orders. One interesting aspect of the activity of this church adornment shop is the relations between the owner and the craftsmen. One aspect of this was the provision of testimonials to support the employment of overseas nationals. For example, on 18 May 1927, Cara-Stoianov issued the following certificate:

---

* PhD habil., Scientific Researcher Coordinator, Institute of Cultural Heritage, Chişinău; e-mail: condraticova.liliana@gmail.com.

¹ *Catalogul atelierelor Arhiepiscopiei* [Catalogue of Archiepiscopate Workshops] (Chişinău: Arhiepiscopia Chişinăului: 1940).

² *Anuarul Eparhiei Chişinăului și a Hotinului (Basarabia)*, Special Edition [The Yearbook of the Diocese of Chişinău and Hotin (Bessarabia)] (Chişinău, 1922).

“I, the undersigned, David Cara-Stoianov, resident of Chişinău, Alexandru cel Bun Street corner with Mihailovscaia Street, no. 67, certify that the painter Gheorghii Nesvedov from Chişinău, 30 Ismail Street, works in my church shop located in Chişinău on Alexandru cel Bun Street corner with Mihailovscaia, no. 67, from January 2, 1916 until now, and being a very good craftsman, I need him in my store, which cannot operate without him. As a worker, he is very honest and behaves very well and I am very satisfied with his work.” Signed: D. Cara-Stoianov.³

The document is also important as it indicates the home and the store addresses, the relationship between the employees of the workshop and the owner, the attitude of the owner towards one of his best workers, and the attitude of the authorities to the situation. As a subject of Ukraine, Gh. Nesvedov was investigated by the Chişinău police twice a year, being issued a free passage permit and a passport every time, as well as a passport valid for his wife.⁴ In this context, it is necessary to give some explanation related to our attention to Gh. Nesvedov, the father of the famous painter and stage designer Boris Nesvedov (1903-1963), who was famed for his easel and monumental painting, scenography, decorative arts, easel graphics and book graphics.⁵ Gh. Nesvedov (born in 1864 in Ukraine) worked in D. F. Cara-Stoianov’s shop, having settled in Bessarabia in 1911. At the current stage of research, he is one of the few documented craftsmen known to have worked in this salon. This demonstrates that they were not just selling, but also making religious pieces, icons and church vessels in the salon.

Maria Nesvedova (Şişcan), the mother of Constantin Şişcan (1933-2018), the writer and doctor in art studies, also worked in the workshops of the Archiepiscopate of Chişinău. She forged metal pieces, painted icons in gold, and performed other operations related to artistic metalwork and the making of adornments. Ana Coban (née Nesvedova) also worked there, creating church ornaments, icons and iconostases,⁶ until the outbreak of war in 1940, when she was evacuated, together with the workshop, to Bucharest, where she continued to make church adornments in the workshops of the Bucharest Archiepiscopate. After 1945, neither Ana Coban nor Maria Nesvedova practiced artistic metalwork, as the workshops of the Archiepiscopate of Chişinău were closed and it was forbidden to make religious adornments.

The range and the cost of items made in the workshops of the Archiepiscopate of Chişinău has been analysed based on the Catalogue of Church

³ Fund 679, inv. 1, no. 19119, f. 32, Arhiva Naţională a Republicii Moldova (henceforth cited as ANRM).

⁴ Ibid.

⁵ К. Шишкан, *В мастерской чудодея* [In the Wizard’s Workshop] (Chişinău: Ştiinţa, 1995); Константин Шишкан, “Борис Несведов (1903-1963)”, *Русин*, 1-2 (2008): 97-102.

⁶ Personal archives of Dr Constantin Şişcan.

Objects, published in 1940.⁷ This catalogue is quite significant, as it bears reliable testimony to the presence of local craftsmen and the functioning of the workshops in Bessarabia, and details the scope of the cult inventory. The catalogue provides sufficient information to determine the types of ornaments made (garments, crosses, icons, baptismal crosses), as well as the raw materials used (cheap metal alloys, alpaca, brass, copper, coloured glass, silver). At the same time, the catalogue confirms the use of certain working techniques typical of the territory between the Prut and the Nistru Rivers, the most common being casting in patterns, which allowed production of a much greater number of adornments, compared to manual execution.

Based on this, it is possible to establish the particular characteristics of church (and also of secular) gold and silverware in the first half of the twentieth century, especially with regards to the impact of new technologies, such as automated electrical equipment, on the craft process. The new high-performance equipment made it possible to produce a larger number of units, enough to satisfy the demands of local consumers, especially in the case of baptismal crosses, which were turned out in significant quantities, for which reason they lack historical and artistic value. Detailed analysis of the catalogue of the Chişinău Archiepiscopate workshops in our previous publications confirms the presence of craftsmen and workshops specialized in the manufacture of cult items,⁸ as well as the various categories of items produced by the workshop during its operation, from 1911 until the beginning of the Second World War.

In the interwar period, items from the church inventory were also created and repaired at the factory of Hotin Episcopate, headquartered in Bălţi (established in 1923).⁹ The Church Factory and Workshop, which created religious objects, painting and church garments, opened at the start of the Visarion Puiu Episcopate in Hotin (1923-1935). We know from the records that in 1934, the monastic community of Bocancea paid for the purchase of metal icons, produced in the workshops of Bălţi Episcopate, at a price of 240 lei each.¹⁰ At the present stage of research, no other details regarding the activity of the Hotin Episcopate in Bălţi are known. From the repertoire of pieces known to have been produced or repaired in this workshop, a candlestick for three candles (used for Easter holidays, bearing the factory's mark and documented in the village of Morozeni, Orhei district) was certified. The arms for holding the candles are fixed in a rather clumsy manner to the base of the candlestick, with

---

⁷ *Catalogul atelierelor Arhiepiscopiei Chişinău*.

⁸ Liliana Condricova, *Arta bijuteriilor din Moldova* [The Art of Jewellery in Moldova] (Iaşi: Lumen, 2010).

⁹ Fund 1217, inv. 1, no. 624, f. 117, ANRM.

¹⁰ Fund 1217, inv. 1, no. 624, f. 117, ANRM; Liliana Condricova, *Bocancea. Mănăstire de călugări cu hramul Sfinţilor Apostoli Petru şi Pavel* [Monastery of Monks of the Saint Patron Apostles Peter and Paul] (Chişinău: Tipografia Centrală, 2014).

obvious traces of the metal polishing process still visible. On the handle, in clumsy capital letters, is engraved “Workshop Bishop of Hotin, Bălți”, and below that, “AEHB” (Fig. 7).

During the Second World War period, the workshops of Chişinău Archiepiscopate were re-established, as evidenced by advertisements in the pages of the Bulletin of the Archiepiscopate between 1942 and 1944. The expenditure on organizing, procuring and installing tools, machinery, etc., plus the wages paid to workers, came to 626,682 lei in 1941-2.¹¹ In the same year, the proceeds from the sale of objects of worship produced by these workshops came to 1,294,960 lei.

The store next to these workshops started to sell their produce. The bookshop and stationery store “Cultura naţională” (National Culture), belonging to Teofil Bologna and located on 19 Regele Carol I Street, Chişinău, informed readers of the *Buletinul Arhiepiscopiei Chişinăului* that the former store of Chişinău Archiepiscopate would be run by the bookstore (Fig. 4). The assortment of objects sold by the workshops through this store was quite large, and included silver and silver-painted icons of all sizes, candles, crosses, censers, candlesticks, chalices, processional crosses, flags, Golgothas, garments and other objects involved in worship. The prices of these objects were conventional; orders for the silvering of objects, and for various repairs of church objects, were also received and carried out.¹²

Recently, on the basis of documentary materials, we identified a workshop serving the churches of the Cetatea Albă Episcopate in the town of Ismail. According to Circular no. 1794, it was found that during the interwar period, the sale of cult objects (icons, baptismal crosses, crosses, church garments) was still in the hands of foreigners, predominantly Jews (a specific situation for Bessarabia of the nineteenth century).¹³ When some churches were inspected during canonical visits, it was concluded that the state and appearance of some objects of worship did not correspond to the purpose for which they were used. For these reasons, the Economic Section of the Cetatea Albă Episcopate - Ismail, through the direct contribution of Bishop Dionysius, made the decision to organize specialist workshops to make and repair religious objects, paintings and ecclesiastical garments. On 12 March 1937, the project to build these workshops was implemented. Painting and weaving workshops were founded at Borisăuca Monastery (active from 1905 to 1949) in Ismail County. Initially, these workshops were placed under the leadership of Abbess Aglaida (Luchian), a

¹¹ “Realizări în Eparhia Chişinăului de la dezrobirea Basarabiei până în prezent (august 1941 - septembrie 1942)” [Achievements in the Diocese of Chişinău from the Liberation of Bessarabia to the Present (August 1941 - September 1942)], *Buletinul Arhiepiscopiei Chişinăului* 5 (September 1942): 32-35.

¹² *Buletinul Arhiepiscopiei Chişinăului* 3 (May 1942): 54.

¹³ *Buletinul Episcopiei Cetăţii Albe - Ismail* 14, 3-5 (March-May 1937): 15-17.

specialist in the field, having studied at the painting school in Petrograd. After her death (9 January 1938), the workshops were left in the care of Abbess Mary and the nun Heruvima, who had been painting icons there for a long time.¹⁴

The Borisăuca workshop made cheap but tasteful icons in a popular style, and according to the models approved by the Holy Synod.¹⁵ All archpriests of the Eparchy had to contribute 5,000 lei to the construction of the Borisăuca Monastery workshops. The project for their construction was led by Bishop Dionysius himself, and after this was complete, they were consecrated on the day of the patron saint of the monastery. The workshops were established specifically to eliminate the making and selling of worship objects by foreigners, especially by Jews. They also aimed to preserve the regional aesthetic aspects of church iconography, according to the Orthodox tradition, and avoid outside influences, especially from Lipovenians (old-style Russians). At the same time, the project aimed to develop and nurture a taste for the national costume and fabrics, which was at that time vanishing from the culture.¹⁶ It is worth mentioning that in another building, designed by Bishop Dionysius and built in 1937, the Eparchial Museum “N. Iorga” of Ismail was opened.

With the founding of the workshops, the clergy of the mentioned episcopate were informed that any who needed to purchase or repair metal crosses, crosses for priests, candlesticks, litters, censers, candles, ornaments for the gospel embellishment, flag or icons of any size were obliged to approach the Eparchial Council for approval, and that these workshops were to fulfil all orders. In other words, the parishes were not permitted to order or repair objects of worship in workshops other than the eparchial ones. Respectively, the costs for making or repairing such items outside the episcopal workshops would not be approved for payment. Circular no. 1794 also stipulated the procedure for ordering or sending for repair objects of worship, in directives that were to be strictly observed. In response, the workshops committed themselves to executing their duties with regards to the creation and repair of cult items in accordance with the church canon and the artistic trends of the time.

Regarding the development of secular art in Bessarabian cities, we find that although the examined materials have a more descriptive character, they contribute to the determination of the conditions of activity and documentation of the artistic metalworkers of Chişinău. In this regard, The Yearbook of Chişinău, published in 1924 by S. Shaposhnikov, provides valuable information

---

¹⁴ “Atelierele de la Mănăstirea Borisăuca” [The Workshops of Borisăuca Monastery], *Buletinul Episcopiei Cetăţii Albe – Ismail*, Festive no. (1938): 102-105; Mihai Adauge, “Mănăstirea Borisăuca” [Borisăuca Monastery], in *Mănăstiri și schituri din Republica Moldova* [Monasteries and Hermitages in the Republic of Moldova] (Chişinău: Institutul de Studii Enciclopedice, 2013), 680-681.

¹⁵ “Atelierele de la Mănăstirea Borisăuca”, 103.

¹⁶ *Ibid.*, 104.

and presents the advertisements of Chişinău crafts workshops. One such example is the workshop on Alexandru cel Bun Street, next to the Central Confectionery, where watches, gold, silver, platinum and diamond items were produced and sold. The jewellers used metal casting and forging techniques, as well as various procedures for decorating metal surfaces such as enamelling and engraving. Among the best-known jewellers in Chişinău during the interwar period were Ş. Alucher (102 Shmidt Street), H. Bergher (52 Pushkin Street), Copan and Salita (83 Haralambie Street), Decadens Workshop (27 Pushkin Street), Hamidus (Armenească Street), Lerner (Ştefan cel Mare Street, corner with Pushkin Street), M. Manţovici (88 Haralambie Street), Manţovici (8 Catargi Street), Procupeţ (109 Şmidt Street), Pezenson (City Hall Palace) and A. Vaizer (98, Ştefan cel Mare Street).¹⁷ Some craftsmen (e.g., A. Vaizer, Țalic Grobdruc, Sht. Elgurt) placed advertisements on the pages of the periodical press.

Recently, on the basis of pieces exhibited at the commemorative exhibition “Alexandru Plămădeală - 130 Years Since Birth” at the National Art Museum of Moldova,¹⁸ we found that the famous sculptor Alexandru Plămădeală, who made the sculpture of Ştefan cel Mare in Chişinău’s Public Garden of Stephen the Great, also excelled in jewellery making. The exhibition gathered together works of sculpture, graphics and paintings by Alexandru Plămădeală dating from 1912 to 1939 from the collection of the National Art Museum of Moldova. A number of metalwork pieces were included: a silver medallion representing the image of I. Teodorescu-Sion’s wife; a silver medallion with the portrait of I. Teodorescu-Sion; a silver medallion representing a portrait against the background of a monument; a silver medallion bearing a portrait of the famous opera singer Lidia Lipcovschi; an ivory miniature of his wife Olga Plămădeală; and an ivory and wood miniature representing the artist with his wife. It is worth mentioning that the evolution of professional sculpture in Bessarabia was heavily influenced by the works of Alexandru Plămădeală, which included the creation of medallions, portraits and sculptural compositions. The excellent technical execution of these pieces demonstrates Plămădeală’s mastery of the techniques needed to work with precious metals (silver) and ivory. Another excellent ivory-worker was the famous jeweller from Moldova, Alexei Marco (1935-1993), whose work extended from 1963 to 1993.¹⁹

¹⁷ *Адресно-Справочная книга „Весь Кишинев” с уездами Бессарабии и Календарь на 1924 год* [The Yearbook of the City of Chişinău and of the Counties of Bessarabia and the Calendar of 1924] (Chişinău: Tipografia S. Saposnikov, 1924).

¹⁸ *Alexandru Plămădeală. 130 de ani de la naştere*, accessed 14 October 2018, http://www.mnam.md/index.php?option=com_content&view=article&id=302%3Aalexandru-plmdeal-130-de-ani-de-la-natere&catid=10%3Aexpozitii-temporare&Itemid=5&lang=en.

¹⁹ Liliana Condraticova, *Destinul giuvaierului Alexei Marco* [The Destiny of the Jeweller Alexei Marco] (Chişinău: Editura “Notograf Prim”, 2017).

A workshop on Alexandru cel Bun Street, in a private house opposite the City Bank, was owned by Țalîk Grobdruk. Here, gold, silver, brilliant and platinum could be procured at the rate of the day; gold, silver, brilliant, alpaca, “norblin” (explained below) and neizilber (new silver) objects were made, including tea and table services from precious metals and cheap alloys, and wristwatches, wall clocks and pocket watches from the most famous companies could be found (Fig. 5).²⁰ Among the raw materials used by the Bessarabian craftsmen, “norblin” is often mentioned. The name recalls that of Norblin & Co. Polish factory, which was famed throughout Eastern and Central Europe (including Romania) and Imperial Russia for its plated metalwork. The term was used by the Bessarabian craftsmen to refer to silver-plated metal items, and its prevalence demonstrates local knowledge of the technology of plating cheap metals with silver. By way of analogy, in Tsarist Russia the products of the Fraget Factory in Warsaw (founded in 1824 by the brothers Alfons and Iosif Fraget)²¹ became very popular and was in high demand; subsequently, every item plated with silver in that time was simply called “fraget”. The use of this term can cause some potential confusion. While the producers of Chişinău used the word “norblin” to indicate any items made of silver plated metals, we cannot exclude the possibility that some appearances of the word refer to the sale of actual objects produced at the “Norblin” or “Fraget” factories. Such items were indeed sold in the jewellery shops of Chişinău, as evidenced by pieces kept in the county’s museums, especially the silver dishes in the MNIM funds which were produced at these famous factories. Without going into more detail, suffice to say that several Chişinău jewellers’ adverts state that they produce and sell pieces made of “norblin”, that is, silver-plated pieces.

Another jewellery and watchmaking workshop selling gold, silver and diamond items was located on Alexandru cel Bun Street next to Pasaj. Commemorative medals, seals and molds were produced in the workshop of V. Guştein (64 Mihai Viteazul Street), as well as in Şmul-Aron Elgurt’s jewellery and engraving jewellery workshop, stamp factory and shop (36 Pushkin Street and City Hall).²²

Most of the workshops were located on the main thoroughfares of the city (Pushkin, Haralambie and Şmidt Streets) or in the City Hall Palace, and as well as demonstrating a local demand for precious metal products, their presence in itself had an effect on the area. The jewellers would place their shops and

---

²⁰ Condraticova, *Arta bijuteriilor*, 93.

²¹ *Мастера золотого и серебряного дела в России (1600-1926)* [Masters of the Gold and Silver Business in Russia (1600-1926)] (Moscow: Russian National Museum, 2002), vol. 2, 216.

²² Л. Кондратикова, “Творчество ювелиров еврейского происхождения в Бессарабии и МССР (1812-1918 гг., 1944-1972 гг.)” [The Creation of Jewellers of Jewish Origin in Bessarabia and the MSSR (1812-1918, 1944-1972)], *Revista de Etnologie și Culturologie* XV (2014): 22-29.

workshops to maximise their chances of attracting rich clients, the main streets being visited more frequently by both visitors and the inhabitants of the capital. In the event of looting or fire, the shops were immediately placed under police custody.

Based on the Data on Crafts of June 30, 1925,²³ drafted by Ș. Ciobanu, it is possible to ascertain the number of jewellers, who were associated in a common corporation with watchmakers, that were active in this period in the Bessarabian cities. Of 159 foremen, 31 worked in the country, and 128 in cities. The total number of workshop workers was 15, of whom 14 worked in cities. Apprentices were only taken in city workshops, 8 such people being documented. The total number of jewellers and watchmakers was 182, of whom 150 worked in the city.

In the interwar period, the craftsmen of Bessarabia worked the basis of “patents” (licences). The archive identifies about 90 craftsmen in working on such a basis in the period 1920-1930.²⁴ This is quite a large number, even for the capital of Bessarabia, and testifies to the attention the authorities paid to the development of artistic metalwork in the region, as well to the cities’ economic stability. The archival documents indicate a number of specializations on which basis the patents were determined: goldsmith (1), silversmith (2), jeweller (33), watchmaker (43), lithography engraver (1), engraver (11), galvanoplasty (electroforming) specialist (2).

Table 1. Craftsmen holding a license / patent in the field of metalworking
(Street names are given according to the original document – a. n.)

No.	Surname, name	Job	Craft card no.	Address
1	Gherber Moise	silversmith	2046	Petru and Pavel Street
2	Galanter Isac	silversmith	2494	
3	Lederman Srul	goldsmith	3002	
4	Anbunder Boruh	jeweller	2496	
5	Aronzon Haschel	jeweller	3063	
6	Clurfeld Mordco	jeweller	33	
7	Cogan Benjamin	jeweller	34	Haralambie Street
8	Cogan Isac	jeweller	104	Pușkin Street
9	Caplan Eli-Eger	jeweller	928	
10	Dort Aron	jeweller	102	Haralambie Street
11	Dlin Elic	jeweller	2043	
12	Elinson Ianachel	jeweller	2992	
13	Fartel Mordco	jeweller	170	41 Pușkin Street
14	Gorban Moise	jeweller	935	

²³ *Basarabia. Monografie* [Bessarabia. Monography], ed. Ștefan Ciobanu (Chișinău: Imprimeria statului, 1926), 438.

²⁴ Fund 1786, inv. 1, no. 1137, ANRM.

The Large Cities in Interwar Basarabia

15	Gherșcovici Leizar	jeweller	2992	
16	Hilichevici Natan	jeweller	371	
17	Monțovici Movitis	jeweller	169	
18	Monțovici Ițic	jeweller	933	Ecaterinscaia Street
19	Manțovici Iosif	jeweller	1347	
20	Monțovici Leiser	jeweller	164	14 Pavlovscaia Street
21	Procupeț Haim Ianchel	jeweller	934	Armeană Street
22	Polișciuc Iacob	jeweller	2047	
23	Rozenberg Daniil	jeweller	239	
24	Salita Ianchel	jeweller	49	Haralambie Street
25	Șonț Bozuh	jeweller	2045	Botezatu Street
26	Span Zahar	jeweller	2492	
27	Șafer Nuta	jeweller	2495	
28	Șruhman Aron	jeweller	2499	
29	Volcovici Haim	jeweller	37	Irinopoliskaia Street
30	Vaiser Avram	jeweller	42	Pușkin Street
31	Vaiser Iosif	jeweller	105	8 Pușkin Street
32	Vaiser David	jeweller	108	Pușkin Street
33	Vainberg Iacov	jeweller	2493	
34	Vaisenberg Aron	jeweller	2498	
35	Vainștein Simha	jeweller	2500	
36	Zelțer Nalim	jeweller	2042	Alexandrovscaia Street
37	Mojaev Loan	watchmaker	1351	11 Cahul Street
38	Bergher Ilia	watchmaker	86	Piața Nouă Street
39	Bruhîș Srul	watchmaker	44	
40	Teogosov Ovsapat	watchmaker	368	
41	Dascal Bențion	watchmaker	931	Armeană Street
42	Furman Aron	watchmaker	40	
43	Furman Ușer	watchmaker	2507	
44	Gotman Bescu	watchmaker	103	28 Ecaterinscaia Street
45	Goldner Moise	watchmaker	107	Pușkin Street
46	Goldstein Mordco	watchmaker	167	Șmidt Street
47	Glicman David	watchmaker	2048	
48	Grinberg Volf	watchmaker	2505	
49	Gherber Avram	watchmaker	2951	
50	Goldenfun Avram	watchmaker	2952	
51	Hapior Bențion	watchmaker	48	72 Armeană Street
52	Hamidus Șmul	watchmaker	165	
53	Hapior Samuil	watchmaker	936	
54	Hiter Abram	watchmaker	106	
55	Murgin Mihail	watchmaker	929	2 Filipescu Street
56	Monțovici Godeli	watchmaker	1344	
57	Nemirovschi Abram	watchmaker	39	Alexandrovscaia Street
58	Nudelman Aron	watchmaker	162	150 Ștefan cel Mare

59	Pezenson Ruvim	watchmaker	1440	Pușkin
60	Portnoi Bențion	watchmaker	3064	
61	Șvarțer Isac	watchmaker	35	
62	Stocic Ruvim	watchmaker	38	Alexandrovsciaia Street
63	Șofer Smil	watchmaker	41	Armeană Street
64	Siclier Besco	watchmaker	45	Bulgară Street
65	Șliț Zelman	watchmaker	51	deceased
66	Șlihenmaer Ioan	watchmaker	52	
67	Silchis Fanel	watchmaker	932	Sinadino Street
68	Senecher Iosif	watchmaker	1345	Armeană Street
69	Șofer David	watchmaker	1352	Alexandrovsciaia Street
70	Șolcher Elea	watchmaker	168	2 Ecaterinscaia Street
71	Tereșatov Ilarion	watchmaker	47	Alexandrivsciaia Street
72	Tarșiș Srul	watchmaker	101	Alexandrovsciaia Street
73	Vainștein Chisef	watchmaker	43	
74	Șofer Lazar	watchmaker	2506	
75	Veihman Meer	watchmaker	106	Palatul Primăriei
76	Volman Iosif	watchmaker	2950	
77	Zilberman Smul	watchmaker	369	Alexandrovsciaia Street
78	Zilberman Alexandr	watchmaker	370	Pușkin Street
79	Zilberman Izrael	watchmaker	2504	
80	Bilmaer Ion	engraver, lithograph	1083	
81	Boiucanschi Fainel	engraver	930	2 Filipescu Street
82	Cogan Haim	engraver	2497	
83	Elgurt Aron	engraver	46	Haralambie Street
84	Elgurt Ber	engraver	1346	
85	Elison Zelman	engraver	?	
86	Gluzman Iacob	engraver	2501	
87	Hamidus Șmul	engraver	50	
88	Pezenson David	engraver	2193	
89	Simeșco Alucher	engraver	1350	102 Shmidt Street
90	Tratenbroit Iosif	engraver	2502	
91	Școlnic Srul	engraver	2049	
92	Petrorer Mihail	galvanoplasty	2503	
93	Smetanovschi	galvanoplasty	2993	

* Fund 1786, inv. 1, no. 1137, ANRM.

In Chișinău, there were several shops that would accept gold and silver items, such as pawnshops or Lombards. One such dealership was run by the jeweller Ataccaia Cerna (50 Pușkin Street), who dealt preferentially with gold and silver. Others were run by Gheiman Capel ("Original", 56 Pushkin Street) and Oiring Volco (59 Mincu Street). Such services were also found in the city Bolgrad, where Malamut Nusint (152 King Ferdinand Street) worked. One of the

best-known pawnbrokers in Bessarabia was the Pawn City House, with branches in Căușeni and Talmaz. It opened a branch in Chișinău at the beginning of the twentieth century.²⁵ Before permitting the opening of a pawnshop that dealt with precious metals and stones, the secret police in Chișinău would investigate the owner's economic activities, financial means, net income, religious and political affiliation, moral qualities and criminal record (if any).

In the years 1939-1940, there were five stamps and engravers' workshops in Chișinău.²⁶ A total of 27 jewellers, as well as 14 workshops and craftsmen, were certified as being involved in the manufacture of precious metal items. Sometimes whole families were in the business. For example, the Zilberman family owned five workshops, four on Alexandru cel Bun Street and one on Regele Carol I Street.²⁷ Stamp-making and metal engraving were undertaken in Chișinău by the masters Ș. Alucher (102 Șmidt Street), F. Boiucaner (4 Filipescu Street), I. Cogan (25 King Carol I Street), Ș. Cogan (90 Alexandru cel Bun Street) and Pezenson (36, King Carol I Street).²⁸

Table 2. Jewellers active in Chișinău in the years 1939-1941
(Street names are preserved according to the original source - a. n.)

No.	Name	Workshop address
1	V. Belogorodski	61 Broșteanu Street
2	H. Bergher	39 Carol I Street
3	I. Bruhis	94 Alexandru cel Bun Street
4	Cogan and Salita	83 27 Martie (former 83 Haralambie Street)
5	U. Cricuneț	91 Alexandru cel Bun Street
6	Ia. Elinson	65 27 Martie Street
7	I. Fux	53 27 Martie Street
8	L. Gherșcovici	65 M. Badoglio Street
9	M. Goldner	25 Regele Carol I Street
10	B. Hapior	72 Badoglio Street
11	S. Hapior	102 Șmidt Street
12	B. Hapior	5 Alexandru cel Bun, 5 Piața Nouă Street
13	A. Levit	43 27 Martie Street
14	D. Maghid	57 Badoglio Street
15	M. Malamud	41 Mihai Viteazul Street
16	I. Manțovici	7 Râșcanu Street
17	B. Portnoi	1 Râșcanu Street
18	B. Siclier	30 Duca Street
19	A. Silchis	67 Alexandru cel Bun Street

²⁵ Fund 2, inv. 1, no. 9162, ANRM.

²⁶ *Anuarul Chișinăului pentru anul 1940* (Chișinău: Arpid, 1939), 34.

²⁷ *Ibid.*, 78.

²⁸ *Calendarul Chișinăului, 1939; Calendarul Chișinăului, 1941.*

20	N. Şafir	66 Regele Carol I Street
21	E. Şafir	2 Râşcanu Street
22	I. Şeincher	42 Badoglio Street
23	E. Şlit	63 Alexandru cel Bun Street
24	S. Şofer	63 Badoglio Street
25	L. Şofer	63 Alexandru cel Bun Street
26	N. Zelţer	108 Alexandru cel Bun Street
27	M. Veihman	100 Ştefan cel Mare Street

* *Chişinău Calendar* (Chişinău, 1939); *Chişinău Calendar* (Chişinău, 1941).

Watchmakers were also well represented, with 31 workshops identified in Chişinău alone. By way of comparison, six workshops are known of in Soroca, three in each of Bălţi, Tighina and Hotin, two in Ismail, and only one in each of Leova, Hotin, Cetatea Albă, Bolgrad and Orhei.²⁹ The craftsmen who worked in clock shops in Bessarabian cities collaborated closely with the jewellers to create finished articles and undertake various repairs.

Table 3. Watchmakers active in Bessarabia (year 1924)
(Street names are preserved according to the original source - a. n.)

Chişinău		
no	Surname, name	Address
1	C. Furman	26 Şmidt Street
2	B. Haşior	72 Armeană Street
3	Z. Şliţ	6 Alexandru cel Bun Street
4	Şofer	63 Armeană, no. 63
5	D. Şofer	82 Haralambie, no. 82
6	I. Ataţchi	110 Alexandru cel Bun Street
7	F. Ataţchi	54 Puşkin Street
8	H. Contorer	106 Alexandru cel Bun Street
9	M. Craveţ	108 Alexandru cel Bun Street
10	Dascăl	82 Şmidt, no. 82 Street
11	M. Chertman	42 Puşkin, no. 42 Street
12	S. and E. Grobdruc	104 Alexandru cel Bun Street
13	Ş. Grobdruc	56 Puşkin Street
14	S. Hasilev	110 Alexandru cel Bun Street
15	Ş. Hamidus	63 Alexandru cel Bun Street
16	A. Hiter	75 Puşkin Street
17	Maghid	57 Armeană Street
18	A. Nemirovski	City Hall Palace
19	M. Persecenschi	Eparchial House

²⁹ *Anuarul Oraşului Chişinău şi al judeţelor din Basarabia şi cu Calendarul pe anul 1924* [The Yearbook of the City of Chişinău and of the Counties of Bessarabia and the Calendar of 1924], 71-72.

The Large Cities in Interwar Basarabia

20	P. Silchis	Iaşilor Street
21	P. Stocic	Bartolomeu Street
22	F. Şterenşis	Eparchial House Place
23	I. Şlihenmaer	69 Alexandru cel Bun Street
24	S. Tarşis	City Hall Palace
25	G. Tcreşatov	6 Alexandru cel Bun Street
26	A. Zilberman	44 Puşkin Street
27	G. Zilderman	98 Alexandru cel Bun Street
28	Ş. Zilberman	94 Alexandru cel Bun Street
29	C. Vainştein	63 Alexandru cel Bun Street
30	Volman	48 Şmidt Street
31	Elgurt	Armeană Street
Bălţi		
32	A. Cameneţchi	Regele Ferdinand Street
33	S. Finchelştein	
34	Gloţchi	Haschel Street
Tighina		
35	I. Bucştein	20 Regina Maria Street
36	S. Moisman	30 Regina Maria Street
37	Tereşatov	
Ismail		
38	D. Grinberg	7 Văitoianu Street
39	I. Ghildin	
Leova		
40	M. Bricher	
Hotin		
41	A. Serebrenic	
42	M. Saler	
43	M. Şnaiderman	
44	I. Şnaiderman	
Cetatea-Albă		
45	B. Cogan	12 V. Reabov Street
46	Bolgrad	
47	N. Malamuş	152 Regele Ferdinand Street
Orhei		
48	E. Caţap	178 Târgului Street
Soroca		
49	M. Brazer	
50	Ş. Boico	
51	A. Boico	
52	F. Cacian & Co.	
53	G. Dichelboim	
54	M. Sandler	

* *The Yearbook of the City of Chişinău and of the Counties of Bessarabia and the Calendar of 1924.*

Among the watchmakers active in Chişinău during the interwar and the immediate post-war period, we will mention Iacov Kleiman (Kleitman), the father of Dr Hab. in Philology, Professor Rita Kleiman (1947-2008). The playwright Oiser Goldes (1900-1966, Kharkov) was born to the family of a watchmaker in Chişinău. In 1939, one of the most famous watch shops in Chişinău belonged to A. N. Nemirovski (Alexandru cel Bun Street near Pasaj), where consumers were offered a large range of gold and silver items, diamonds, watches at competitive prices.

Detailed analysis of the documents shows that in 1939-1940, most of the craftsmen continued to operate from workshops located on the central streets: Alexandru cel Bun, Regele Carol I, 27 Martie, Ştefan cel Mare and Şmidt. There were many engraving workshops on Şmidt Street, confirming the presence of a professional corporation in Chişinău. From the list of craftsmen documented in *The Yearbook of Chişinău* (edited by S. Şapostnicov, 1924), only Pezenson, Cogan and Salita, Alucher and Manţovici remained active in the 1940s. Otherwise, they are new names in the art of metalworking in Bessarabia, this fact demonstrating the protectionist policy of the authorities towards metalworkers, as well as a their thorough documentation of all craftsmen, including those dealing with precious and common metals.

In the interwar period in Bessarabia, a number of foundries, plants and workshops specializing in the artistic processing of common metals were certified. The present research concerns those involved in manufacturing items from iron, brass and tin. There are records of two foundries and machinery factories and two metalwork factories in the county and town of Lăpuşna;³⁰ three foundries and ten mechanical workshops in the county and town of Cetatea Albă;³¹ three foundries in the city of Bălţi;³² a machine factory, an iron foundry, a tin and metalworks factory, and the foundry of Gustav Geib (where bells were cast for St Nicholas Church in Câmpulung, Moldova) in the city of Cernăuţi;³³ three foundries, two factories for handles, locks, hinges, iron furniture, etc. in the county and city of Iaşi;³⁴ a bell foundry (Ghioroc) in the county and city of Arad;³⁵

³⁰ *Portretul României interbelice. Judeţul Lăpuşna* [Portrait of Interwar Romania. Lăpuşna County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/lapusna>.

³¹ *Portretul României interbelice. Judeţul Cetatea Albă* [Portrait of Interwar Romania. Cetatea Albă County], accessed on 8 May 2016, http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/cetatea_alba.

³² *Portretul României interbelice. Judeţul Bălţi* [Portrait of Interwar Romania. Bălţi County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/balti>.

³³ *Portretul României interbelice. Judeţul Cernăuţi* [Portrait of Interwar Romania. Cernăuţi County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/cernauti>.

³⁴ *Portretul României interbelice. Judeţul Iaşi* [Portrait of Interwar Romania. Iaşi County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/iasi>.

³⁵ *Portretul României interbelice. Judeţul Arad* [Portrait of Interwar Romania. Arad County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/arad>.

and a bell foundry, various machine factories with a Friedrich Brothers foundry, a steel foundry, four metalwork factories and one silverware factory in the county and city of Timișoara.³⁶ In Bucharest, one could find the Coroana Factory, which made bells, one of the famous craftsmen being Nae Ionescu.

In Chișinău, items made of tin could be ordered from M. Bragar (62 Șmidt Street), E. Cacichis (105 Șmidt Street), M. Niselman (68 Șmidt Street), H. Tușar (61 Șmidt Street), N. Tucinschi (8 Șmidt Street), A. Polonschi (44 Sf. Ilie Street) and A. Roitgur (5 Șmidt Street). The tin workshops of Berîiand “Beto” (17 Haralambie Street), B. Gabilis (32 Sf. Ilie Street), the “Ort” Society (109 Șmidt Street), N. Portnoi (28 Șmidt Street), A. Polonschi (94 Sf. Ilie Street) and the Tiser brothers (61 Șmidt Street) were also known in Chișinău. One tinsmith called U. Edelman was documented in the town of Leova.³⁷ During 1939-1940, seven tin workshops were active in Chișinău and one in Leova,³⁸ making religious vessels, wreaths, and other simple items.

There were two common metal foundries belonging to R. Grosman (1 Ștefan cel Mare Street) and S. Mocanu & M. Sicorscaia (“Lange”), both located on Șmidt Street.³⁹ In Chișinău, two brass workshops, belonging to M. Calderar (107 Ștefan cel Mare Street) and I. Muravițchi (90 Ștefan cel Mare Street),⁴⁰ were certified. Generally, in Chișinău in 1939, there were 30 ironworks and workshops where common metals were processed.⁴¹

The ethnic criterion is of particular importance in determining general and particular traits of the evolution of ecclesiastical art in the interwar period in Bessarabia. In most cases, the active craftsmen in this area were of Jewish ethnicity, with Russian, Ukrainian (Polonski) and Moldovan / Romanian craftsmen documented more rarely. This is explained by the fact that, as a rule, gold and silverware, and especially the trade in jewellery, was primarily practiced by the Jews. This was certainly the case throughout the whole of the Middle Ages, but it was still the case in Bessarabia in the years 1812-1917, when it was part of the Russian Empire and when silversmiths of Jewish origin were invited to produce church adornments (whether these Jews were baptized or not is another issue). The same situation is also documented for the interwar period in Bessarabia. Most of the jewellers working in the Bessarabian cities from 1918 to 1941 were Jewish. In fact, the number of Jewish jewellers in Bessarabia during the interwar period could have been much higher than the aforementioned list (drawn from archival files) suggested, if we look instead at the advertisements in

---

³⁶ *Portretul României interbelice. Județul Timiș* [Portrait of Interwar Romania. Timiș County], accessed on 8 May 2016, <http://romaniainterbelica.memoria.ro/judete/timis-torontal>.

³⁷ *Anuarul Orașului Chișinău și al județelor din Basarabia*.

³⁸ *Anuarul Chișinăului pentru anul 1940*, 34.

³⁹ *Ibid.*, 65.

⁴⁰ *Ibid.*, 29-30.

⁴¹ *Ibid.*, 82.

the Calendars of the City of Chişinău and other publications. The finding comes from the author's recent observations that in the MSSR (Moldovan Soviet Socialist Republic), in the years 1944-1966, Jewish craftsmen were numerically dominant in first gold production workshops.

From the list of more than 60 jewellers within the "Jewellery Workshop" which functioned in Chişinău between 1966 and 1972 and which later stood at the foundation of the jewellery factory in Chişinău (founded in 1972), the documents mention many jewellers native to Chişinău who had a good command of the craft and who might have started their activity in the 1930-1940s. With incomplete secondary education, these craftsmen practiced the art of jewellery in the first postwar decade, in all likelihood having learned their skills as apprentices in their parents' workshop or in other local workshops. This list includes Oivadii Moskovici Bekker (born 1913, in Tahnauţi village, Rezina), Nuosim Itsik-Leibovici Zelzer (born 1899, in Chişinău), Haia Zavodischer (born 1913, in Teleneşti), Grigori Mendiuc (born 1915, in Chişinău) and Moisei Gherşovici Unia (born 1912, in Chişinău).⁴² At the same time, none of these names were on the previously examined lists of Bessarabia craftsmen in the interwar period. In the first postwar decades, only a few jewellers from Ukraine or Russia were documented in the MSSR. All the craftsmen were natives of Bessarabia and the regions on the left bank of the Nistru, thus demonstrating that the number of craftsmen working with the precious metals was quite large in the area concerned.

On the other hand, in the first decades of the twentieth century, many Jewish families emigrated in search of a better life, jewellers among them. For example, Goldie Steinberg (née Gurfinkel), one of the oldest Jewish women (1900-2015) and a native of Chişinău, emigrated to the United States in 1923 where, in 1932, she married another native of Chişinău, Philipe Steinberg (1901-1967), who had also emigrated to the US. He was a jeweller on Fulton Street, Manhattan, and they met at an association for Romanian immigrants.⁴³

Another example is the plastic artist Roitman Efim Felix, born in Chişinău in 1902, who studied at the Berlin Art Academy and then continued his studies in Paris. From 1926, he began work in the field of decorative applied art, making vases, candlesticks and other metal objects. He died in 1942 in a

---

⁴² Arhiva uzinei de bijuterii "Giuvaier" din oraşul Chişinău [The Archive of the "Giuvaier" Jewelry Factory of the City Chişinău]; Liliana Condraticova, "Activitatea atelierului de confecţionare a articolelor de bijuterii din Chişinău în anii 1966-1972" [The Activity of the Jewellery Workshop in Chişinău in the Years 1966-1972], *Tyragetia* 2 (18) (2009): 289-298.

⁴³ *Голди Стайнберг помнила кишиневские водовозки и еврейский погром* [Goldie Steinberg Remembered Kishinev Pogrom and a Water Carter], accessed on 2 May 2016, <http://www.vedomosti.md/news/goldi-stajnberg-pomnila-kishinevskie-vodovozki-i-evrejskij-p;> http://ebraika-bmangher.blogspot.md/p/blog-page_10.html.

concentration camp.⁴⁴ Another plastic artist from Bessarabia, Moisei Kogan (born in 1879 in Orhei – died in 1943 in Auschwitz) is appreciated in the national and universal art as a sculptor and graphic artist.⁴⁵ Few know that while studying at the Munich Art Academy (1903), M. Kogan independently learned medal and glyptic art.⁴⁶ Emigration was a specific characteristic of Bessarabian artists and sculptors at the beginning of the twentieth century and during the interwar period, in relation both to studying in art schools in Paris, Berlin and Munich, but also as a consequence of the pogrom in Chişinău.

In conclusion, we mention that in interwar period Romania, and specifically in Bessarabia, favourable conditions were created for the development of the art of working precious and common metals, as proven both in administrative records and by advertisements in the local press. As a rule, the jewellers worked with platinum, gold (especially white gold) and silver, while among the common metals, brass, nickel, chrome and copper were used. Fine and ornamental, natural and synthetic stones were also used, priority being given, for sure, to the precious and semi-precious stones such as diamond, ruby, sapphire amethyst, aquamarine, and others.

In the interwar period, numerous silversmiths and jewellers are documented as having worked in Bessarabian cities, collaborating, in many cases, with watchmakers. The numbers of craftsmen working with common metals (blacksmiths, tinsmiths, brass-smiths) and precious ones (silversmiths, jewellers) were significant due to the creation of optimal conditions for the development of this type of craft industry. In fact, the development of metalworking in interwar Bessarabia mirrors the development of this domain more generally in Romania and other European countries. However, the situation in neighbouring regions, where Soviet power was installed (Russia, Ukraine, Belarus), was very different. Here evolution was stagnant for a long time: church adornments were confiscated, while precious metal art was declared a hangover from capitalism and thus foreign to the new communist ideology. After 1945, this attitude halted the development of gold and silverware in the Soviet space for a long time, including in the Moldovan Soviet Socialist Republic.

On the whole, the consulted documents allow us to reconstruct the evolution of precious and common metal art in interwar Bessarabia. The establishment of the workshops in Chişinău and the Borisăuca Monastery, the

---

⁴⁴ *Ройтман Ефим (Феликс)* [Roitman Efim (Felix)], accessed on 20th August 2016, <http://www.artrz.ru/menu/1804836465/1805089653.html>.

⁴⁵ *Коган Моисей (Мойша) Герцевич* [Kogan Moses (Moishe) Gertsevich], accessed on 20th August 2016, <http://www.artrz.ru/menu/1804660060/1804784348.html>.

⁴⁶ Л. Латт, “Слово о погибшем скульпторе” [Word about the Dead Sculptor], in *Евреи в культуре Русского Зарубежья. Сб. статей, публикаций, мемуаров и эссе* [Jews in the Russian Culture Abroad. Collection of Articles, Publications, Memoirs and Essays], vol. 4 (Jerusalem, 1995), 7-19, accessed on 20th August 2016, <http://www.artrz.ru/download/1804784348/1805172601/1>.

factory in Bălți, the activities of the craftsmen and women, the publishing of the catalogue of the Archiepiscopate workshops in 1940, and other practical and beneficial measures were part of a broad strategy by secular and religious authorities to support ecclesiastical art. In the interwar period, Chişinău had a particularly significant role in the development of metal art, becoming an important centre for jewellers, brass-smiths and other decorative metalworkers.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1-3. Cross patterns elaborated in the Archdiocese ateliers in Chişinău. *Catalogul atelierelor Arhiepiscopiei* [Catalog of the Archdiocese Ateliers of Chişinău]. Chişinău: Arhiepiscopia Chişinăului, 1940. Liliana Condraticova. *Arta metalelor din Basarabia* [The Art of Metals in Bessarabia]. Chişinău: n.p., 2017, 104.

Fig. 4-6. Advertising spot of the interwar period: Church Shop of the Archdiocese of Chişinău; Watch and jewellery atelier of Tsalic Grobdruc from Chişinău; Watch and jewellery atelier of M. Peresecenschi in Chişinău. Condraticova. *Arta metalelor din Basarabia*, 113.

Fig. 7. Candlestick elaborated in the Episcopate atelier of Bălți and Hotin (the church in the village of Morozeni of Orhei district). Condraticova. *Arta metalelor din Basarabia*, 105.

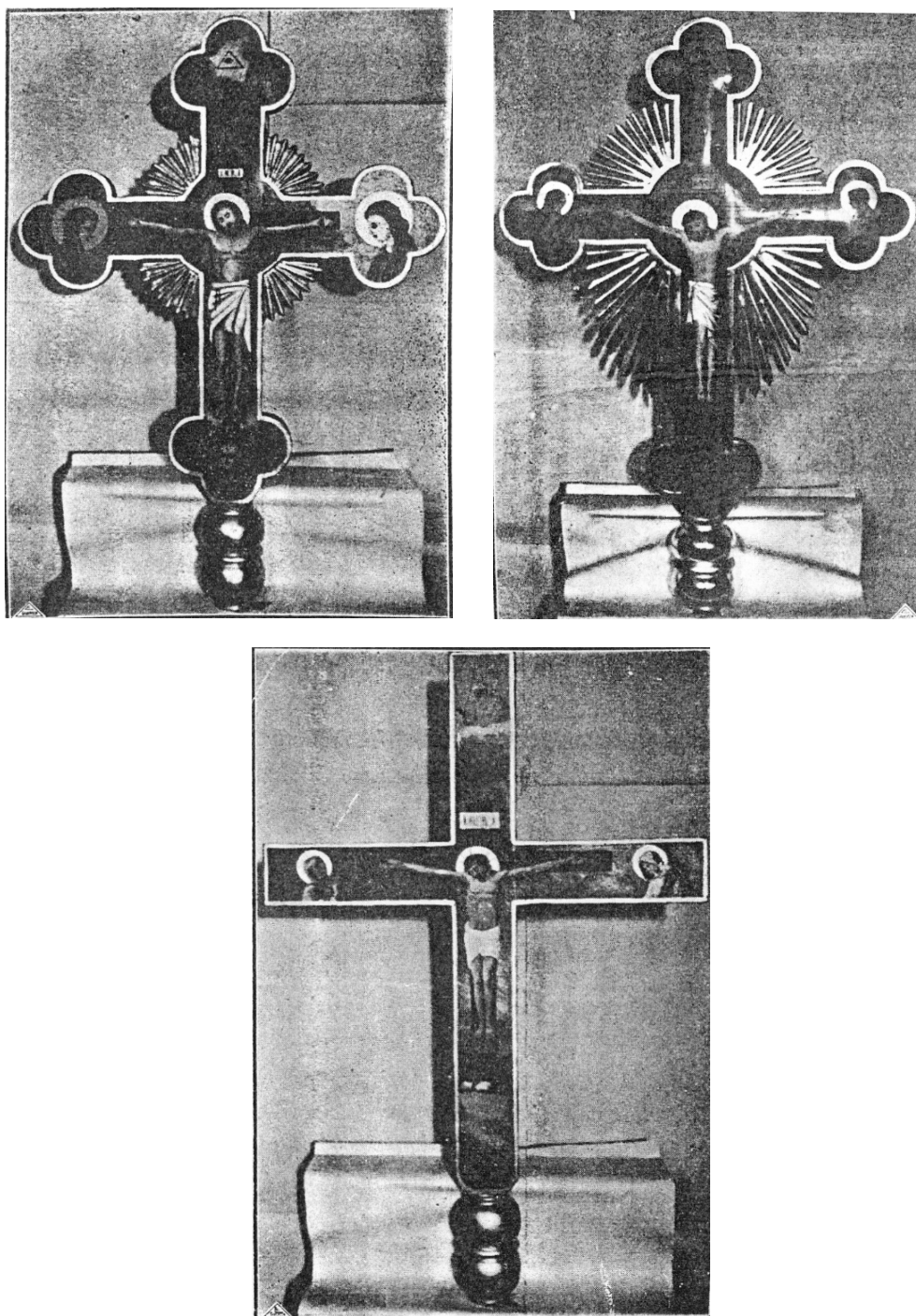

Fig. 1-3. Cross patterns elaborated in the Archdiocese ateliers in Chişinău.

LIBRARIA și PAPETARIA

„Cultura Națională“

TEOFIL BOLOGA
CHIȘINĂU. STR. REGELE CAROL I No. 19

Asortată cu tot felul de articole de
LIBRARIE,
PAPETARIE,
CARTI,
INSTRUMENTE MUZICALE
etc.,

Aduce la cunoștința Onor. clientelei
că pe lângă librărie s'a instalat și

FOSTUL
MAGAZIN AL ARHIEPISCOPIEI CHIȘINĂULUI DE

**Obiecte
BISERICESTI**

executate în atelierele din nou reînălțate, unde se pot găsi
în permanență:

Icoane de argint, argintate și pictate de toate mărimile,
candele, cruciulițe, cădelnițe, sfecinice, potire, cruci
pentru procesiuni, prapori, golgote, vestimente și alte
obiecte de cult.

Se primesc comenzi pentru argintat și se execută orice
reparațiuni.

PREȚURI CONVENABILE

Fig. 4. Advertising spot of the interwar period:
Church Shop of the Archdiocese of Chișinău.

Ceasornice

Tsalic Grobdruc

Chişinău, str. Alexandru cel Bun, vis-à-vis de Banca Oraşului, casa proprie.

Aur, Argint, Briliante, Mel- hior Norblin etc.	Serviciul de ceai şi masă	Un mare asortiment de obiecte fine
---	------------------------------	---

Ciasornice

de mână, de buzunar şi de pe-
rete, toate modelele
şi din cele mai renumite
fabrici

Preţuri de reclamă

Cumpărarea de aur, ar-
gint, briliante şi platină
după cursul zilei

ЦАЛИКЪ ГРОБДРУКЪ

КИШИНЕВЪ,
Александровская ул., с. д. пр. Гор. Банка.

ЗОЛОТО, СЕРЕБРО, ВРИЛЛИАНТЫ, МЕЛЬХИОРЪ, НОР-
БЛИНЪ И ДР.

Чайные и столовые сер- визы Громадный выборъ изящ- ныхъ вещей для подарковъ	• • • • • • • • • •	<h2 style="text-align: center;">ЧАСЫ</h2> <p style="text-align: center;">-Браслеты, Карман, Стен- ные лучш. фабр. и системъ</p>
--	--	---

Цѣны рекламные.

Покупка золота, сер., бриллиант. и платины по курсу дня

Ediția S. Șarosiuc, ChişinăuИзданіе Ш. Шапочника, Кишиневъ

Fig. 5. Advertising spot of the interwar period: Watch and jewellery atelier of Tsalic Grobdruc from Chişinău.

CEASORNICE

Aur,
Argint

și
Brilliante

M. PERESECE NSCHI
CHIȘINĂU,
str. Alexandru cel Bun, alături de cofetaria Centrală

Часы, Золото, Серебро, Бриллианты

М. Пересеченскій

КИШИНЕВЪ,
Александровская ул., ряд. съ кондит. „Централь“

Fig. 6. Advertising spot of the interwar period: Watch and jewellery atelier of M. Peresecenschi in Chișinău.

Fig. 7. Candlestick elaborated in the Episcopate atelier of Bălți and Hotin.

*Projects of Urban Development
After the Year 1918*

BEFORE AND AFTER WAR. PUBLIC ARCHITECTURE IN TWENTIETH-CENTURY BUCHAREST

IOANA MARIA PETRESCU AND CONSTANTIN BOGDAN STANCIU*

At the end of the nineteenth century, after winning the Independence War and the proclamation of the Kingdom of Romania, the architectural movement in the Romanian extra-Carpathian space really blossomed. The works started at that time were mostly private initiatives, yet the most important constructions were public institutions commissioned by the state. For almost two decades, cities around the country witnessed the erection of administrative, schools for all educational stages, libraries, theatres and hospitals. The highest levels of investment were in Bucharest, which hosted the governmental seat and state departments, as well as mainstream banking institutions. The former Royal Palace, the Palace of Justice, the National Bank, the Romanian Savings Bank, Ministry of Finance, the Ministry of Agriculture and Land Affairs, the Ministry of Public Instruction, the Central University Library and the Romanian Athenaeum are but a few of the edifices built in Bucharest at that time. The well-known architectural design contests for the Chamber of Deputies and the Senate should also be recalled, even though none of the designs were ever actually built.

The twentieth century opened with an economic imbroglio, which had immediate repercussions in the field of construction. Once the critical point had been overcome, the authorities resumed the public building works, while sponsoring – among others – the Ministry of Public Works, the Natural History Museum, the Institute of Geology, and development of Carol Park, which hosted the 1906 National Exhibition. The construction activities were amazingly effervescent until the years prior to WWI. In Bucharest, 1912, the construction of many buildings of national interest was initiated, among which we can mention the Senate Palace and the National Museum on Kiseleff Road; meanwhile, discussions about the Ministry of Internal Affairs were taking place that same year, and the first blueprint was submitted in 1913. The political turmoil of the following years, however, compelled the authorities to freeze all construction works. For most of the public buildings, construction resumed between the two world wars, aiming to complete what had been started before WWI; sometimes, these works progressed at a rather slow pace and plans underwent significant changes along the way. A certain number of these

---

* Ioana Maria Petrescu, PhD, architect, independent researcher; ioanamariapetrescu@yahoo.com; Constantin Bogdan Stanciu, Ph.D, architect, independent researcher; arhbogdan_stanciu@yahoo.com.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 71-93.

projects were even discarded. The cases herein provide an illustration of how the construction of well-known public institutions in Bucharest unfolded before and after war, and they were followed up on until the years of the People's Republic.

Projects and the launching of works

To illustrate the development of the great public works conducted in Bucharest in the first half of the twentieth century, we concentrate on three examples: the National Art Museum, the Senate Palace and the Palace of the Ministry of Internal Affairs. The first two only had their foundations laid just before WWI: more precisely, in 1912. The first design plans for the Museum were made in 1906, shortly after the institution was established. The Senate project was drafted in 1911, but the first attempts regarding this edifice were from a much earlier date. As for the Ministry of Internal Affairs, its blueprints were known to have been looked into in 1913; the start of the construction was impeded by Romania's involvement in the Balkan Wars.

No discussion of the Senate Headquarters can exclude the first efforts to build the palaces of the legislative power. At the end of the nineteenth century, the authorities proposed two architectural contests for the parliament buildings. The first, which took place in 1883, came up with an idea of a single construction for both chambers.¹ For unknown reasons, this project never came to fruition. In 1890, the Romanian Government launched a second architectural competition, for which they required solutions for two different buildings, namely, the Assembly of Deputies and the Senate.² A total of 53 participants registered and their works greatly exceeded everyone's expectations.³ It is an unfortunate fact that this new undertaking shared the same fate as the first one, thanks to the fact that the drawing up of the final plans was postponed for years on end. Finally, a compromise was reached for the Chamber of Deputies, which implied the adjustment of the winning project to fit a new location and the extension of an already existing building.⁴ The works finally started in 1906.

---

¹ *Programmă pentru proiectul unui palat al parlamentului român*, Brătianu fund, file 712, lvs 143-148, National Library of Romania, Special Collections.

² The location meant that the Chamber of Deputies was in Elisabeta Boulevard, across from Cișmigiu Garden, where the Department of Public Works was built, a location currently taken by the City Hall of Bucharest; Constantin Vodă Square was reserved for the Senate, but the Postal Palace was erected there instead; today this building hosts the National History Museum of Romania.

³ According to a decision taken by the plenary commission of the two Parliament Chambers, the final building projects were to be undertaken by Romanian architects, the best ranked in each section. They were Dimitrie Maimarolu (first prize for Assembly of Deputies section) and Ion Socolescu (third prize for the Senate). See the International Contest for the Chamber and Senate Buildings, *Analele arhitecturii și ale artelor cu care se leagă* 1, no. 12 (1890): 213.

⁴ Nicolae Șt. Noica, *Palatul Patriarhiei. Personalități și semnificații din istoria construcției sale* [The Palace of the Patriarchate. Personalities and Significations in Its Construction History]

As for the Senate building, the Parliament reopened the debates as late as 1911. On this occasion, a special commission was appointed, presided over by Gheorghe Gr. Cantacuzino, who had assessed the award-winning projects 21 years before. Since those projects were found to no longer satisfy the Senate's requirements, the commission decided to hold another contest, with fewer participants, and inviting Ion Berindei, Petre Antonescu, Arta and Grigore Cerkez, Dimitrie Maimarolu, Paul Smărăndescu and Victor Ștefănescu to participate. In the end, however, the commission agreed to let all interested Romanian architects register for the contest.⁵ The construction was to follow the best plans.⁶

To start the contest, two of the commission's members were charged with purchasing a piece of land, "in a shape that would allow the placement of the edifice in as aesthetical manner as possible."⁷ After some research, they chose, Bibescu Place, located on the right bank of the Dâmbovița River, in the vicinity of the Palace of Justice. The selected strip of land had serious flaws, not only from an aesthetic viewpoint (the low altitude, with no visibility) but also from the technical perspective, stirring a strong objections from the architects, who argued that:

The Senate must be one of the grandiose monuments of the capital city and it should be located in a plaza, open from all four corners and have the perspective of a main street, at least in its front; as do all the monuments in Paris.⁸

Prime Minister, as the person directly responsible for organising the contest, did not cave in to these arguments, stating that the credit given to the architects "would be so much more if they were able to develop a better building in less fortunate conditions."⁹

After the contest, the panel decided to award joint winning place to the projects of architects Ernest Doneaud and Dimitrie Maimarolu.¹⁰ The panel members' report showed that Doneaud's work was appreciated for the high quality of his blueprints, with a correct distribution and a full compliance with

---

(Bucharest: Cadmos Publishing House, 2008), 43. The new project was also done by Dimitrie Maimarolu, the winner of the 1890 contest. The solution consisted in the extension of a meeting hall in Dealul Mitropoliei, where the Assembly of Deputies meetings took place at that time.

⁵ Saint Georges Fund, file CLVI, leaf 20, National Library of Romania. Special Collections. The decision to drop plans for a contest with fewer participants and allow all qualified Romanian architects to register came from the body of architects.

⁶ Ibid., leaf 1.

⁷ Ibid., leaf 9.

⁸ Ibid., leaf 5v.

⁹ *Memoriu de modul cum s-a făcut judecarea concursului pentru construcția Senatului*, *ibid.*, leaf 20.

¹⁰ The selection of the panel was contested by the other participants as neither of the winning projects complied with the contest's rules and the project's limits. See *Memoriu de modul cum s-a făcut judecarea concursului*, lvs 20-25.

the requirements, while Maimarolu's solution was retained for the appearance of the volume and for his answer to the meeting hall (Fig. 1). On 7 October 1912, the cornerstone of the building was laid on the ground of Bibescu Place. The two victorious architects, Maimarolu and Doneaud, were given the duty of supervising the works.

Still in 1912, but a few months earlier, the construction of the National Art Museum on Kiseleff Road had begun. The Ethnographic Museum of National Art, Decorative Art and Industrial Art – in short the National Art Museum – was established in 1906.¹¹ Alexandru Tzigara-Samurçaş, a young man who nevertheless had a solid knowledge of museography, was appointed as its director. Shortly after opening, the institution settled itself in the former building of the State Mint Office on Kiseleff Road, which was also partially taken by the Belle Arte School. Tzigara-Samurçaş knew that the institution he was in charge with would not be able to develop properly in unsuitable premises. This is why, as the freshly named director, he addressed the need to for a construction specifically meant for his museum, which he wished to make into a true national treasure.

For the plans for the National Art Museum, Tzigara-Samurçaş called on the architect Nicolae Ghika-Budeşti. The first drafts, drawn up in 1906 and published in *Convorbiri literare* magazine, pointed in the direction of an ample construction to be erected on the land belonging to the State Mint Office, with both the National Art Museum and the Belle Arte School continuing to share that space. The Museum, which featured an exhibition area, a library, study rooms, administrative offices and lodgings for the director, was to be located on Kiseleff Road and would have in its centre “a beautiful square garden, surrounded by the porches with arcades”.¹² The School would occupy the wing facing Filantropia Road, structured around a separate yard. The two enclosures were to be joined by a common lecture hall (Fig. 2).

Despite the fact that the Ministry of Religion and Public Instruction had approved the design plans and the estimated budget, the start of the construction was put off for many years. It was only in 1911 that the works finally commenced and a technical office was set up for this purpose comprising

---

¹¹ The Ethnographic Museum, of National Art, Decorative Art and Industrial Art was an offshoot of the Museum of Antiquities, and also a continuation of the National Art and Ethnography Museum, established in 1900. The name, described as “redundant and unnecessarily complicated”, by Alexandru Tzigara-Samurçaş in the first volume of *Memorii*, was sensibly reduced down to the National Art Museum. In time, the name of King Carol I, “the patron of modern Romanian culture” was added to the institution. See Alexandru Tzigara-Samurçaş. *Memorii*, Vol. 1 (1872-1910) [Memoirs, Vol. 1 (1872-1910)] (Bucharest: Grai și Suflet Publishing House – Cultura Națională, 1991).

¹² Alexandru Tzigara-Samurçaş, *Muzeografie românească* [Romanian Museography] (Bucharest, 1936), 33.

Grigore Cerkez, Ermil Pangrati and Mihail Râmniceanu.¹³ At first, Grigore Cerkez – who believed that an institution carrying the importance of a National Museum should not be located on the outskirts but rather in the centre of the city – suggested erecting the edifice in the garden in front of the University.¹⁴ His proposal was rejected by the City Hall and the Ministry of Internal Affairs, which declined to surrender that piece of land.¹⁵ In the end, the technical office had to be content with the space in Kiseleff Road, and take into account the project drafted by Nicolae Ghika-Budești for that location. Upon examining the design plans, the commission members compiled an ample report in which they highlighted multiple operational imperfections of the building's design.¹⁶ In the end, the technical office gave a green light under the condition that the changes recommended in the report were implemented in the final project plans. The construction, which had been reduced to cover only the wing of the National Art Museum in Kiseleff Road, started in the summer of year 1912.

The following year, while the works were in progress at the National Museum and Senate sites, Petre Antonescu was preparing the first sketches for the Palace of the Ministry of Internal Affairs. The building was about to be erected on the place of the former seat of this department, in Academiei Street, which had been built there before the mid-nineteenth century.¹⁷ The rough draft in 1913 featured a unitary and uncluttered composition, organized around a generous interior yard;¹⁸ on the main side, directed towards Academiei Street, there was a Honour Courtyard, a common component of the landmark buildings of that time, and indeed of older buildings.

The outbreak of the Second Balkan War,¹⁹ in which Romania took part, compelled the authorities to leave the project hanging in the air; this situation also reverberated onto various other construction works still in progress, which were stopped. And everything became much worse after the start of WWI. At the Kiseleff museum site, activity was interrupted for several months after the

---

¹³ Saint Georges fund, file CXC VII-12, leaf 3, National Library of Romania, Special Collections.

¹⁴ We mention that Kiseleff Road and, implicitly, the Mint Office land were located on the city outskirts at the beginning of the twentieth century. As for the suggestion made by Grigore Cerkez, Ghika-Budești should be noticed to have drafted a sketch for the location in front of the University Palace. See Saint Georges fund, file CXC VII-11, leaf 14, National Library of Romania, Special Collections. The sketch is dated 17 June 1911.

¹⁵ Saint Georges fund, file CXC VII/ 13, leaf 35, National Library of Romania, Special Collections.

¹⁶ Saint Georges fund, file CXC VII/ 14, lvs 6-7, National Library of Romania, Special Collections.

¹⁷ The former seat of the Ministry of Internal Affairs was the old house of Constantin Nenciulescu, recorded in Borroczyń plan in 1846; the building was extended at the end of the nineteenth century.

¹⁸ The project was published in Petre Antonescu's work, in 1963. See Petre Antonescu. *Clădiri, construcții, proiecte și studii* [Buildings, Constructions, Design Projects and Studies] (Bucharest: Technical Publishing House, 1963), 35-36 and plates LVII-LX.

¹⁹ The two Balkan wars were fought in the south-eastern Europe in 1912 and 1913.

cornerstone was laid. During those crucial moments, the funds meant for the construction were directed to other uses, and only a small amount of money could be obtained to protect the unfinished walls.²⁰ The Senate building did not have a happier fate, as the construction ended down on the basement level.

Works between the two wars

When the war ended, the condition of the construction sites that had opened less than ten years before was deplorable – the materials were gone, the scaffolding and fences had been taken down and used as fire wood, and the incomplete buildings were degraded to a certain extent. At the onset of the 1920s, people believed that the authorities would attend to the unfinished buildings, and that the completion of edifices such as the Senate Palace, the National Art Museum and the new Ministry of Internal Affairs would have gained another connotation. In many cases, however, their expectations were not met.

The project with the most laborious path to completion was the Senate. In 1912, when the Palace was beginning to rise, the works were estimated to take only four years. The inauguration was scheduled for 1916, a year that would mark the 50th anniversary since King Carol I came to the country. However, the government suspended the construction activities in 1914 (Fig. 3). The intention to reopen the site became tangible ten years later, when Maimarolu and Doneaud were asked to make some changes to their project. Within that same year, the two architects published a building perspective and site plan in *Arhitectura*.²¹ The works, which eventually resumed in the summer of 1925, were stopped again two years later.²² After 1927, the Government failed to allocate funds for the continuation of construction. Five years into the following decade, the Master Town Planning working committee, which included Duiliu Marcu, G. M. Cantacuzino, Roger Bolomey and Ion Davidescu, came up with a new solution: to design another Parliament Palace in Arsenalului Hill, to join both chambers. The site where the foundations of the Senate Palace had been laid was to be given to the Romanian Opera House, which did not have its own building.²³ The same team of specialists recommended creating a monumental artery, 44 meters in width, to connect the so-called Senate Plaza with Arsenalului Hill.²⁴

²⁰ Alexandru Tzigara-Samurcaș, *Memorii*, Vol. 2 (1910-1918) [Memoirs, Vol. 2 (1910-1918)], (Bucharest: Grai și Suflet Publishing House – Cultura Națională, 1999), 32, 162.

²¹ *Arhitectura* (1924): 71-72.

²² Valeriu Stan, “Proiectul nefinalizat al unui Palat al Senatului” [An Unachieved Project for a Palace of the Senate], *Anuar al Arhivelor Municipiului București* 2 (1998): 181.

²³ Duiliu Marcu, *Planul Director de Sistematizare. Rezumat al memoriului justificativ* [Systematization Plan. Summary of the Justification Memoir] (Bucharest: Institute of Graphic Arts Bucovina, s.a.), 46.

²⁴ Architecture Department and Technical Department, fund of the Ministry of Internal Affairs,

The National Art Museum saw happier days, almost all thanks to Alexandru Tzigara-Samurçaș, who fought fiercely with officials over the devastating lack of funds. The director of the institution wrote numerous memos informing those in power about condition of the building and the stage the unjustifiably slow-moving works had reached. Close to twenty years after work commenced, Tzigara-Samurçaș had the satisfaction of seeing the left wing of the museum fully built; its inauguration took place in the autumn of 1931.²⁵ In 1934, when Victor Slăvescu was the Minister of Finance, the Museum was granted substantial and unexpected grant that enabled resumption of the construction of the other two wings (east and north), which had been started at the same time as the south wing (Fig. 4).

The securing of funds for the construction was not the only hurdle the museum director had to overcome during his efforts to finish the building. The repeated delays and frustration that piled up during the long years of waiting had a negative impact upon Tzigara-Samurçaș' relationship with the architect Nicolae Ghika-Budești; they fell into conflict and ultimately became the greatest enemies.²⁶ The architect, who was overly concerned about the formal and aesthetic aspects of his design to the detriment of the efficient and effective functioning of the building, said no to the changes requested by the Director of the Museum, for whom the building itself was not the primary focus, but the collections. Ghika-Budești, whom Tzigara-Samurçaș had once called "the gifted artist" who "managed to give the best solution to the problem ever"²⁷ thus became the Museum's enemy number one in the director's eyes.²⁸

The first disagreements, in 1915, started over the roof structure. The discord, which also involved the building contractors, was settled in the favour of the institution's directorate.²⁹ More friction between the two arose in 1927, when the rooms in the south wing were almost completed. This time, Ghika-

---

file 16/1947, lvs 52-54, Central Historical National Archives.

²⁵ The final acceptance of works in the south wing took place in 1929. See Petre Popovăț, "Muzeul de la Șosea" [The Museum on the Șoseaua Kiseleff (Kiseleff Road)], *Martor* 4 (1999): 73.

²⁶ The construction works at the National Art Museum were progressing terribly slowly. "The fault belongs to the Architecture department of the building which, against the principles and practices in the western countries, is too obstinate to stop applying useless ornaments, but even give these a priority over other urgent works, such as covering the entire building. See Alexandru Tzigara-Samurçaș, *Lupta vieții unui octogenar*, Vol. 2 (1937-1940) [An Octogenarian Life Struggle, Vol. 2 (1937-1940)] (Bucharest: Vitruviu Publishing House, 2008), 61.

²⁷ Tzigara-Samurçaș, *Muzeografie românească*, 99.

²⁸ Tzigara-Samurçaș, *Lupta vieții unui octogenar*, 65.

²⁹ *Ibid.*, 63. Tzigara-Samurçaș remembered how difficult it was for him to replace "the wooden bridge with the one made in reinforced concrete, hence getting the splendid rooms from under the roof." A new discussion on the same topic will be carried out in the 1930s, along with the resumption of works to erect the tower in the main facade. See also Popovăț, "Muzeul de la Șosea", 77.

Budești disregarded the instructions from Tzigara-Samurçaș about the floor material and, appealing to the model of old Louvre, set a wooden floor in the exhibition spaces.³⁰ The two were thought to have settled their differences, but worse rifts occurred during the 1930s.

When the works on the east and north wings started again, Alexandru Tzigara-Samurçaș demanded more changes, quite indispensable for the good operation of the Museum. The first referred to the main entrance which, according to the final project, consisted of a portal in front of which there were 14 “bare stairs, unworkable in the rain and snow”.³¹ Despite being asked many times to think of another solution that would be more appropriate for public access, the architect refused to submit an alternative proposal, hiding behind various pretexts. Another cause of strife was that the designer intended to interrupt the main stairs on the first floor, and consequently, access to rooms on the next floor would be made via inconvenient accessory stairs.³² What bothered Nicolae Ghika-Budești the most was letting go of his concept of a hollow space located right above the vestibule, from which visitors would have an unobstructed view of the galleries and stairs. That part of the construction “crowned with an arched dome inspired by the Moldavian coves”, 17 meters in slab to slab height, would have been the highlight of the museum. In the beginning, Tzigara-Samurçaș somewhat liked the idea,³³ but he changed his mind when he realized that the “tower” would have risked slowing down the flow of visitors.³⁴

To justify his requests for changes in the project, Alexandru Tzigara-Samurçaș appealed to reasons in the sphere of functionality, yet also he considered the economic aspects, thus dropping elements he thought too extravagant. Most likely, he truly believed that the money saved could be used in a more effective manner, for instance, to complete the unfinished wings and to build new ones. The hope that the museum would be finalized with the wings on Filantropia Road, as in the initial sketches, was fuelled by the promises made by the authorities, who approved the purchase of the necessary piece of land and appointed a commission charged with examining the

---

³⁰ As recorded by the Director of the Museum, the architect opted to have the hardwood floor installed, following the model of Louvre, at the very same time that the old floor in the famous Paris museum used by Ghika-Budești as an example was being replaced with stone slabs. See Tzigara-Samurçaș, *Lupta vieții unui octogenar*, 63.

³¹ *Ibid.*, 66.

³² Nicolae Ghika-Budești, “Muzeul de artă românească din București” [The Romanian Art Museum in Bucharest], *Arhitectura* 2 (1941): 7. The spiral staircase, enclosed in a round tower, was a representation – among others – of the steeples of seventeenth-century churches.

³³ Tzigara-Samurçaș, *Muzeografie românească*, 33.

³⁴ Tzigara-Samurçaș, *Lupta vieții unui octogenar*, 63.

possibilities for the extension.³⁵ Neither of these actions had the desired outcome.

In comparison with the slow progress of the National Art Museum, the construction works of the Ministry of Internal Affairs, which took place mostly during WWII, advanced quite rapidly. However, before they effectively started the project, the officials waited a quarter of century from the creation of the first drafts. This time around, the design task was given to the Architecture Department in the Ministry, directed by Paul Smărăndescu. The first variant of the future building was submitted to the Technical Superior Council in the Ministry of Public Works in August 1938; upon the request of the commission, the solution was detailed and re-examined at the end of the same year.³⁶ The construction was to be erected on a 11,000 m² site, made up of the former land of the Ministry in Academiei Street, to which two properties in the vicinity were to be annexed.³⁷ The building would feature a basement, a ground floor and seven upper storeys, in a main body ringed by many secondary bodies, going in various directions depending on the plot's shape, around five interior yards (Fig. 5). The main body, facing the Academiei Street and retracted from it by almost 25 meters, was preceded by a vast Courtyard of Honour. The construction was to be carried out in successive stages, conditioned by the availability of funds. The first stage saw the completion of the central body and the wing to the right of the Courtyard of Honour.³⁸

The works would continue with the completion of buildings on the right-hand side. For the third stage, the building of the left wing, facing Wilson Street, was scheduled. The last stage would be dealing with the Minister's lodging, located behind the main body of the building.³⁹ The complex was meant to accommodate, along with the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice, the Presidency of the Council of Ministers, the Superior Court Administrative Office and the State Security Office. Its capacity would reach to 800-1000 clerks.⁴⁰

The Technical Superior Council approved the project, but formulated a number of objections towards the solution and recommended more changes. Among them were improvements to the distribution of the rooms to shorten movement in the main building, as well as a new configuration for the complex

---

³⁵ Popovăț, "Muzeul de la Șosea", 74.

³⁶ Technical Superior Council, Fund of the Ministry of Public Works, file 1558/1939, leaf 74f+v, Central Historical National Archives.

³⁷ The site to be obtained stretched to Wilson Street (today Dem Dobrescu) and Brătianu Boulevard.

³⁸ Technical Superior Council, Fund of the Ministry of Public Works, file 1558/1939, leaf 75v, Central Historical National Archives.

³⁹ *Ibid.*, leaf 76.

⁴⁰ *Ibid.*

and deletion of the interior yards in order to avoid wasting space. The commission also noticed that the solution did not comply with the planning regulations in that area: the positioning of the building would give rise to certain uncontrolled spaces of a convoluted shape, and the design was without a well-defined relation with the existing buildings or the designed plazas.⁴¹ Following the report, the configuration and compartmentalization underwent substantial modifications. On the other hand, the requirement of harmonization with the neighbouring area led to a change in the forward-facing facades, which were redesigned in the spirit of Italian rationalism and touched by a classical order, similar to the nearby Royal Palace (Fig. 6, 7).⁴² The team who took over the supervision of the works examined more solutions for the surrounding urban space, which were only left in the design stage. The architects suggested, among others solutions, creating a large esplanade between the Romanian Athenaeum and Crețulescu Church. The unification of the wings facing the Academiei Street was also considered, via a new building body and closing of the Courtyard of Honour (Fig. 8).⁴³

The construction, which started in 1939 under the administration of engineer Emil Prager, was not smooth sailing. The funds eventually granted were much lower than what was needed. Consequently, the works moved at a much slower pace than expected. The 1940 earthquake caused damage to both the concrete structures and the masonry. After urgent repairs, carried out in the summer of 1941 by Hochtief-Prager Undertakings, the construction was stopped. In 1943, a law was voted through to expedite the completion of the Palace of the Ministry of Internal Affairs; the law was amended through a decree by Marshal Antonescu. During 1944, the Ministry of Finance kept adding more objections to this decree and asking for its review.

Change in the political regime and the completion of works

After war ended, the finalization of the Ministry of Internal Affairs fell under the jurisdiction of the incoming Communist authorities. The development of events after that date mirrors, on a smaller scale, the changes occurring in Romanian society. For a start, the Ministry concluded a contract with Sovconstrucție Enterprises, represented by the engineer Pugacev, an authorized person of the Administration for Soviet Enterprises and Goods affiliated with Torgpredstvo USSR in Romania. This enterprise had taken over the German assets of Hochtief-Prager, in accordance with a Decree on 21

⁴¹ Ibid., lvs 82v, 86v, 87.

⁴² Nicolae Șt. Noica, *Emil Prager, un model* [Emil Prager, an Example] (Bucharest: Vremea Publishing House, 2010), 48-49. The blueprints of the new building were approved in 1942.

⁴³ Architecture Department and Technical Department, fund of the Ministry of Internal Affairs, file 1/1949, Central Historical National Archives. See the drawings in the file. At the end of the 1930s, Octav Doicescu did more sketches for the development of the Palace Plaza, which included the Ministry of Internal Affairs building.

March 1946.⁴⁴ They also placed architect Emil Nădejde in charge of the supervision and monitoring of works.⁴⁵

By 1949, construction was coming to a close. In spring of the same year, the architects of the Ministry's Technical Department met with a commission, which included Duiliu Marcu, Octav Doicescu and Titu Evolceanu, to prepare the provisional acceptance. These three specialists made a few recommendations relating to the completion of the main entrance, the vestibule, the "hall of the lost steps" and the staircase of honour.⁴⁶ In January 1950, the inauguration of the edifice was scheduled for 6 March of the same year, but orders were given to have this date brought forward to 1 March. Immediate measures were taken to speed up the working pace, employing a higher number of workers and organising alternative teams for day and night.⁴⁷ The list of issues talked about and solved during the months prior to the inauguration included the interior decoration and the furniture. The final option was for sober and differentiated finishing materials, depending on the space function. The Artists Union vouched for a group of eight artists from "among those with sufficient prestige", including Iosif Iser and Nicolae Dărăscu, to paint the decorative panels in the ministerial cabinet, reception hall and conference hall, as well as executing two statues for the hall of the lost steps. The topics, carefully selected, were imbued in the atmosphere of that time, thus evoking the kolkhozes, the meetings of the peasants with the workers, and Comrade Stalin's role in the country's liberation.⁴⁸ In 1958, the Presidium of the Great National Assembly handed over the Palace to the Administration of the Central Committee of the Romanian Workers' Party.

History has also left its traces on the National Museum. The edifice was left unscathed by the 1940 earthquake and German bombing (some damage was reported), but it was claimed by the new political power installed at the end of war. Following their victorious march into the capital, the "liberation troops" thought of moving their headquarters to the National Art Museum. However, their plans did not go through. A few years later, in 1947, Tzigara-Samurçaş was released from his position and granted the title of Honorary Director. Fate spared the man who was the true creator and guiding spirit of the museum to

---

⁴⁴ Architecture department and Technical department, fund of the Ministry of Internal Affairs, file 1/1946, leaf 3, Central Historical National Archives.

⁴⁵ Technical Superior Council, fund of the Ministry of Public Works, file 1558/1939, leaf 131, Central Historical National Archives. Emil Nădejde was an architect with the City of Hall of Bucharest Municipality and was relocated to the Ministry of Internal Affairs to supervise the construction works.

⁴⁶ Architecture department and Technical department, fund of the Ministry of Internal Affairs, file 2/1949, leaf 14, Central Historical National Archives.

⁴⁷ *Ibid.*, leaf 15.

⁴⁸ *Ibid.*, leaf 183.

see the building for which he had fought for four decades turned into the V. I. Lenin – I. V. Stalin Museum in 1953. For 35 long years, under the new tenants, the museum changed its name and, to a certain extent, its temperament, so as to match the policy of communist governance. In 1966, the Executive Committee of the Central Committee of the Romanian Communist Party decided to reorganise the institution⁴⁹ and extend the building towards Filantropia Road⁵⁰ with a new section of a bland architecture, singling itself out in the neighbourhood (Fig. 9).

At the end of the 1950s, the authorities came up with a solution for the unfinished structure of the Senate: to build a set of houses, comprising a tower block, surrounded by lower facilities. The project to build a complex on the former Senate Plaza, then called Splaiului Plaza, served as one of the core points in a vast plan to reconstruct Victoriei Avenue. Reading the article in which architect Constantin Moșinschi, the design team coordinator, first introduces this plan, we find no mention of the abandoned building over which the tower block was about to be built (Fig. 10). It is quite obvious that the omission was no coincidence.⁵¹ The Senate Palace, even incompleting, bore testimony to the democratic times that the totalitarian state wanted to fully erase from the minds of the citizens.

Conclusions

When pondering the evolution of the three edifices, which is not completely different from the other public buildings erected in the first half of the last century, some points worthy of mention stand out. First, any important work needs to be well planned, since the completion of a project does not solely rely on good intentions. The correct estimate of resources, time required and risks is paramount. Second, critical and unpredictable situations may occur, as was the case of the two wars that gravely affected Romania's urban and architectural activity; during those times, no project had any priority, no matter its value. Third and last, we cannot help but notice the extent to which the political authority can influence the destiny of a building. The three examples above are a fine illustration of the state of things in the second half of the twentieth century, when the communist authorities changed their destination in a heartbeat, altering their appearance with additions that were very far from the initial conception.

---

⁴⁹ Under the name of the History Museum of Communist Party, of the Revolutionary and Democratic Movement in Romania.

⁵⁰ Popovăț, "Muzeul de la Șosea", 125.

⁵¹ Constantin Moșinschi, "Studii pentru reconstrucția Căii Victoriei" [Studies for the Reconstruction of Calea Victoriei (Victoriei Avenue)], *Arhitectura R.P.R.* 6 (1956): 9-11.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Dimitrie Maimarolu and Ernest Doneaud. The Senate Palace. *Arhitectura* (1924): 71-72.

Fig. 2. Nicolae Ghika-Budești. Sketch of the National Art Museum. Alexandru Tzigara-Samurçaș. *Muzeografie românească* [Romanian Museography]. București, 1936.

Fig. 3. The Senate site during the interwar period, accessed October 2018, <https://www.facebook.com/bucuresti1459/photos/a.347379832025144/396395577123569/?type=3&theater>.

Fig. 4. The National Art Museum in the 1930s. Alexandru Tzigara-Samurçaș. *Muzeografie românească*. București, 1936.

Fig. 5. Paul Smărăndescu. Drawing of the Ministry of Internal Affairs. Paul Smărăndescu. *Lucrări de arhitectură. 1907-1942* [Architectural Works. 1907-1942]. București: Tipografia "Universul", 1942.

Fig. 6. Paul Smărăndescu. Perspective drawing of the Ministry of Internal Affairs.

Fig. 7. Emil Nădejde. Study of the façade of the Ministry of Internal Affairs. *Serviciul arhitecturii și oficiul ethnic*. Fund Ministerul de Interne, file 1/1949. Arhivele Naționale Istorice Centrale.

Fig. 8. Proposal for a modification of the building. *Serviciul arhitecturii și oficiul ethnic*. Fund Ministerul de Interne, file 1/1949. Arhivele Naționale Istorice Centrale.

Fig. 9. Extension of the former National Art Museum during late 1960s. Personal collection.

Fig. 10. Model for a housing project in the former Senate Plaza. Constantin Moșinschi. "Studii pentru reconstrucția Căii Victoriei" [Studies for the Reconstruction of Calea Victoriei (Victoriei Avenue)]. *Arhitectura R.P.R.* 6 (1956): 5-11.

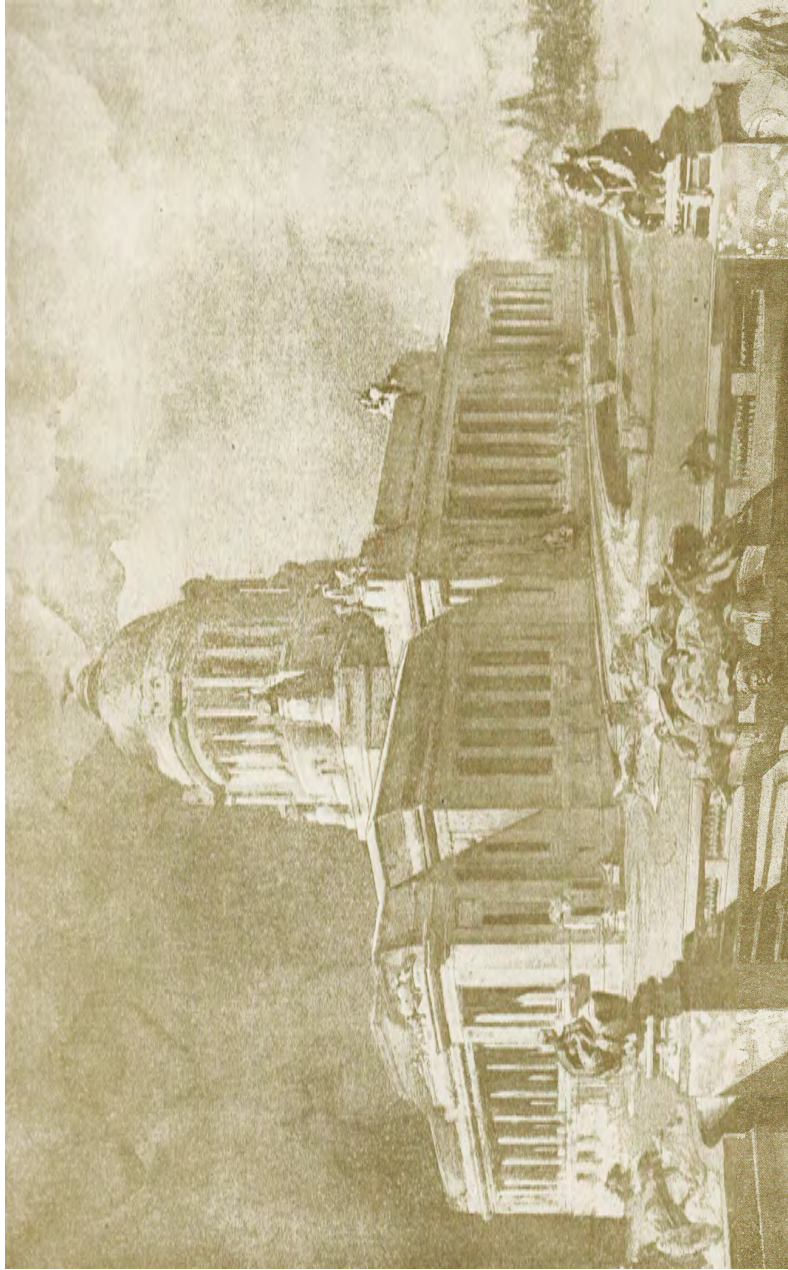

Fig. 1. Dimitrie Maimarolu and Ernest Doneaud. The Senate Palace.

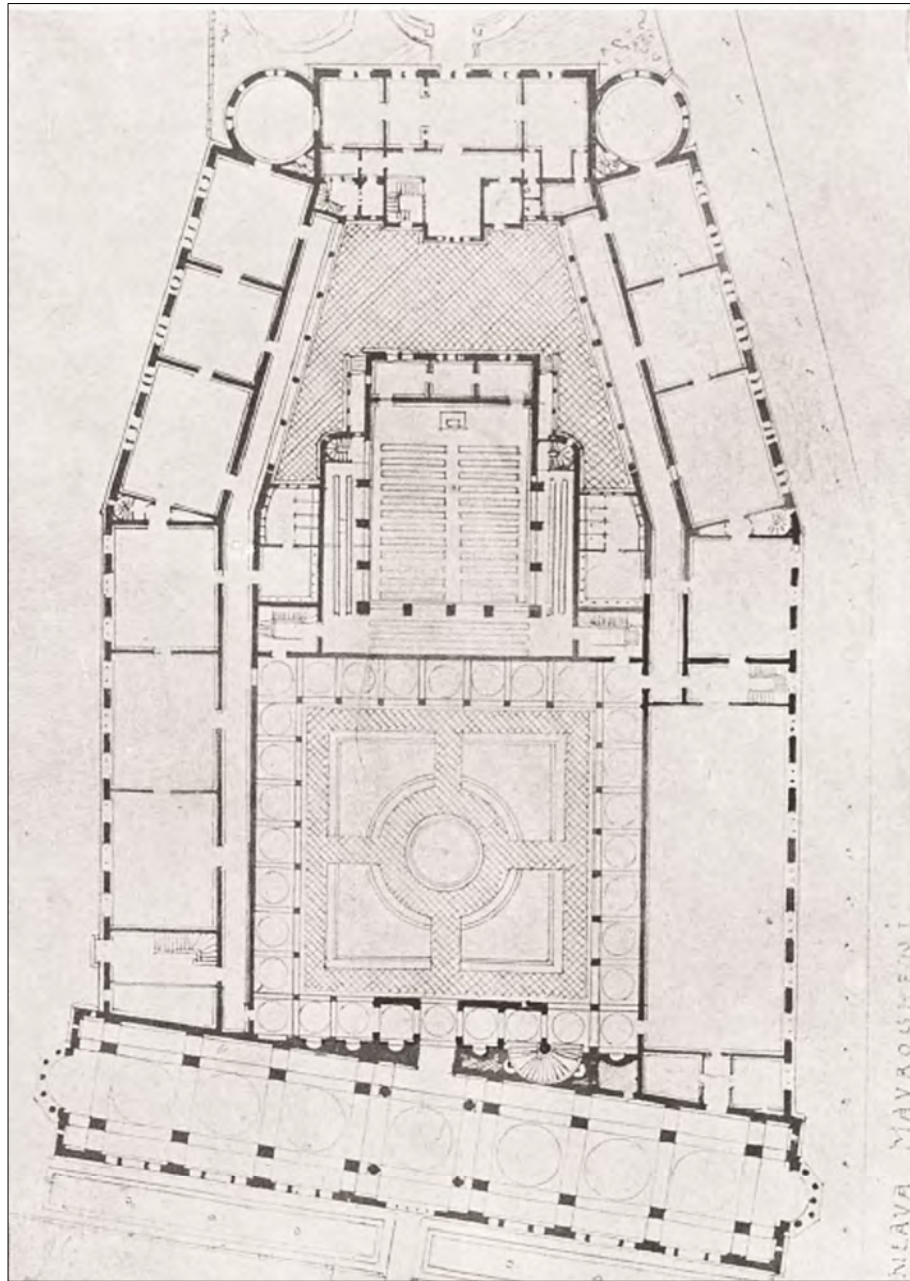

Fig. 2. Nicolae Ghika-Budești. Sketch of the National Art Museum.

Fig. 3. The Senate site during the interwar period.

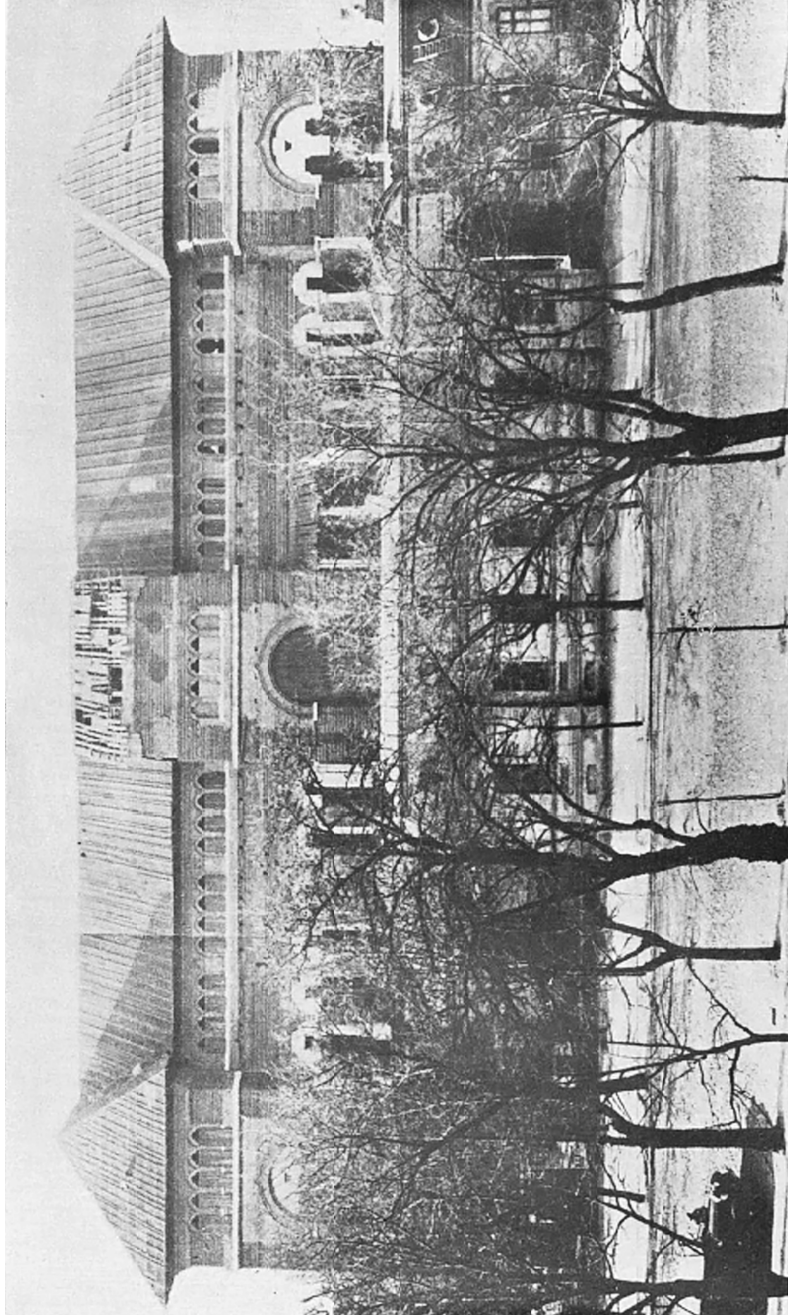

Fig. 4. The National Art Museum in the 1930s.

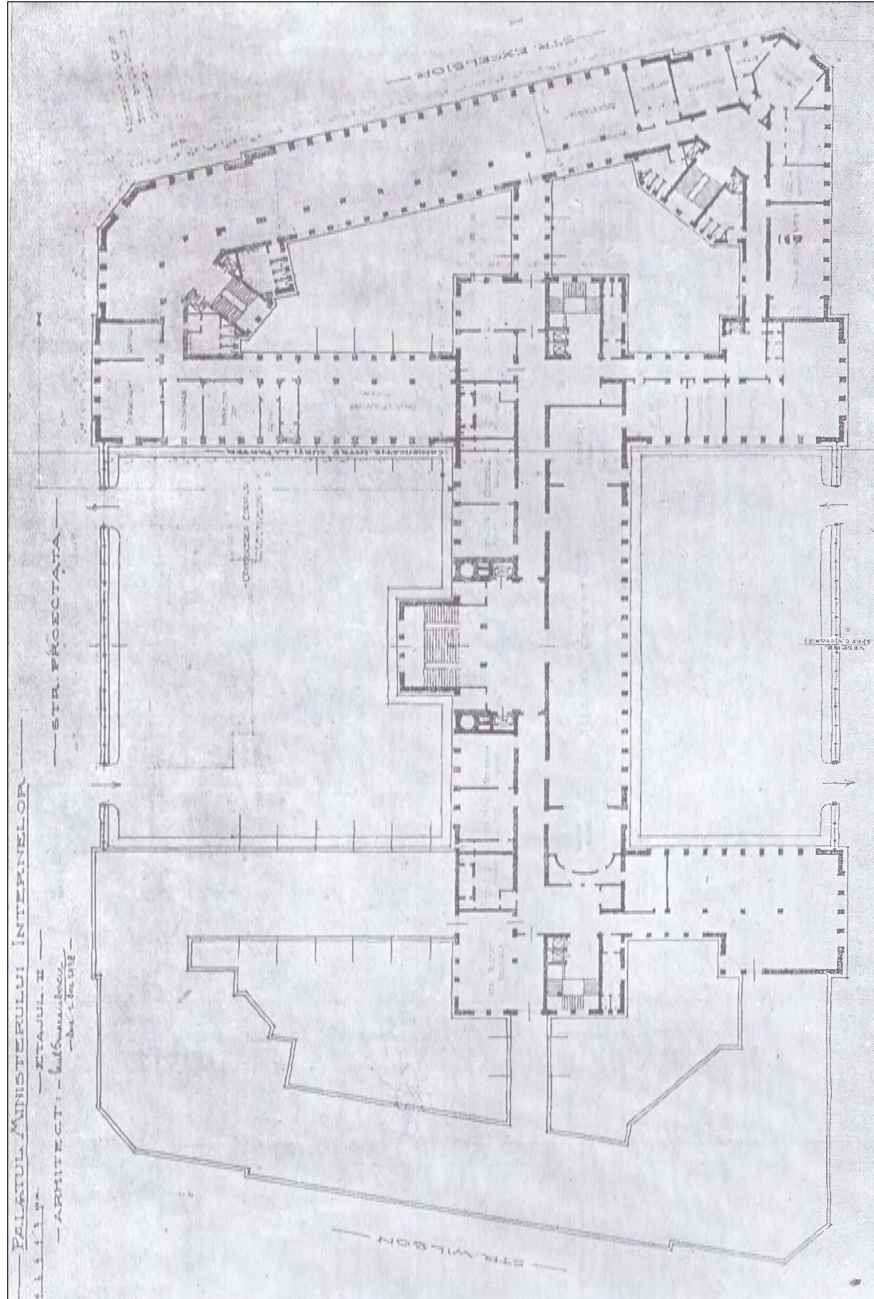

Fig. 5. Paul Smărăndescu. Drawing of the Ministry of Internal Affairs.

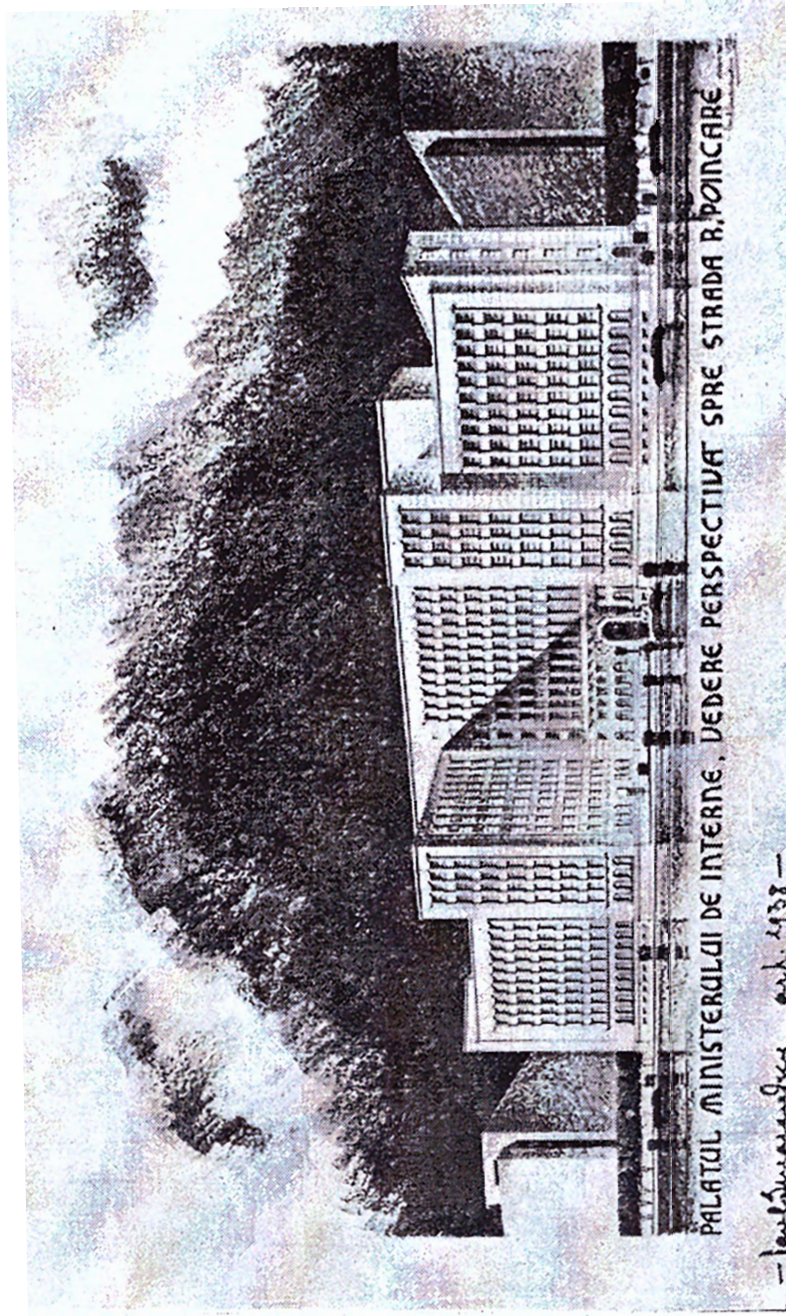

Fig. 6. Paul Smărăndescu. Perspective drawing of the Ministry of Internal Affairs.

IOANA MARIA PETRESCU AND CONSTANTIN BOGDAN STANCIU

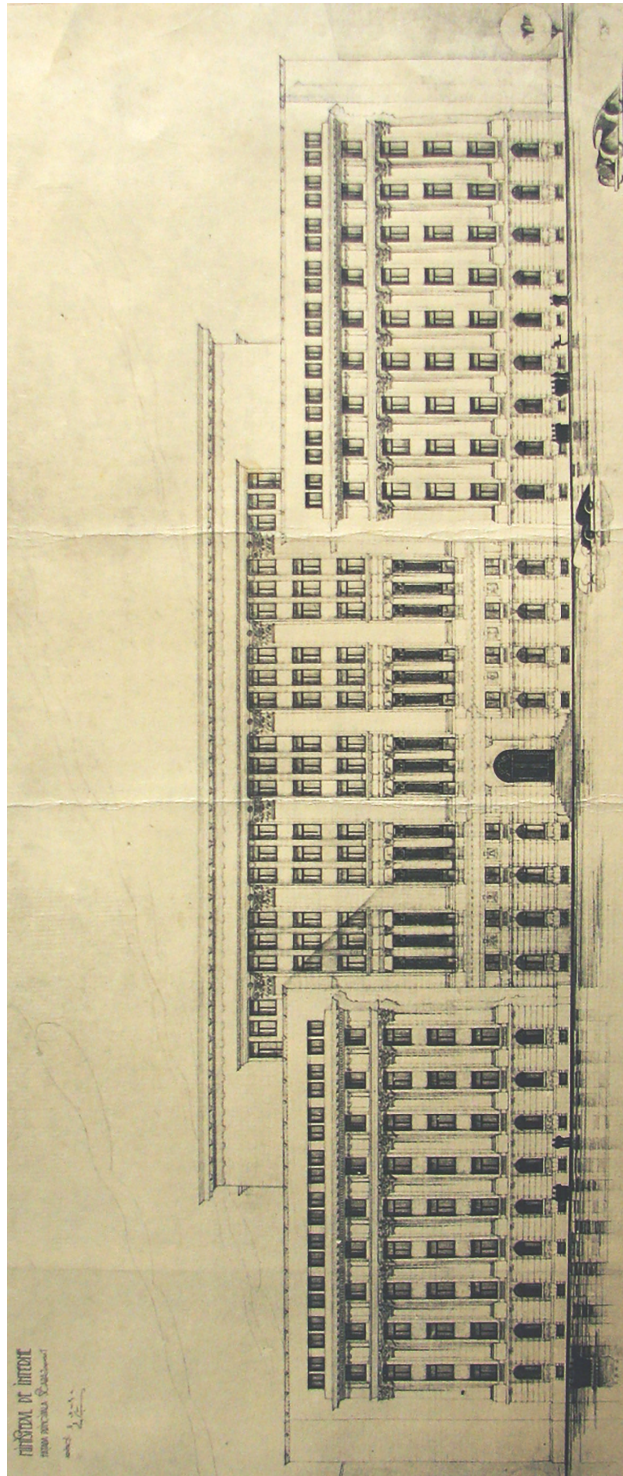

Fig. 7. Emil Nădejde. Study of the façade of the Ministry of Internal Affairs.

Fig. 8. Proposal for a modification of the building.

Fig. 9. Extension of the former National Art Museum during late 1960s.

Fig. 10. Model for a housing project in the former Senate Plaza.

THE SCULPTOR ALEXANDER PLĂMĂDEALĂ AND THE ARCHITECT
EUGENE BERNARDAZZI: CREATORS OF THE MONUMENT TO STEPHEN
THE GREAT IN CHIȘINĂU

ALLA CHASTINA*

In Moldova, 2018 was officially declared a year dedicated to the memory of the voivode Stephen the Great (1457-1504). Subsequently, interest in the extraordinary personality of this ruler of the Moldavian lands has become more and more apparent. As part of this event, on 9 October 2018, an exhibition was held at the National Art Museum of the Republic of Moldova, where various works of the prominent Moldavian sculptor Alexander Plămădeală were displayed. Included were some exhibits related to the construction of the monument to the ruler Ștefan cel Mare.

In the National Archive of the Republic of Moldova, in the personal collection of Alexander Plămădeală,¹ there are many interesting documents and photographs related to this famous sculptor and his creative activity, including the history of the construction of the monument to Moldovan voivode Stephen the Great in Chișinău, of which he is the creator. Some of these sources are published in this article for the first time. From the memoirs of the sculptor A. Plămădeală's wife, we learn of several variants considered while creating the monument to the great ruler.

The artist Alexander Plămădeală was born in 1888. His father was a priest. In addition to training in the theological seminary, Alexander attended the drawing classes of the famous painter and sculptor Vladimir Fulgentievich Okushko. He was also a student of the outstanding Russian sculptor Sergei Mikhailovich Volnukhin, one of the founders of symbolism and modernism in Russian plastic art. And in 1916, after graduating from the Moscow School of Painting, Sculpture and Architecture, he began working as a medallist at the Petersburg Mint.

In 1918 A. Plămădeală returned to Chișinău. After the death of V. F. Okushko in 1919, he was appointed Director of Chișinău Art School, which he led until 1940. The combination of active teaching and practice in the field of sculpture became the basis for his life and work. His miniatures, made in wood, bone and marble, are real works of art in which the sculptor, along with realism, did not forget about commitment to the national heritage.

---

* PhD, Scientific researcher, Institute of Cultural Heritage, Chișinău; chastinalla@gmail.com.

¹ Personal fund of Alexander Plămădeală, no. 2114, Arhiva Națională a Republicii Moldova (henceforth cited as ANRM).

It is known that the figure of the ruler Stephen the Great had long attracted A. Plămădeală. And it is not surprising that his love for this national hero was embodied in the monument he created, which today is one part of the image of Chişinău.

As early as 1920, the sculptor created a small sketch in which he depicted the great ruler to his full height. For several years, this work was kept in a studio at an art school, where other artists, journalists, architects, sculptors often visited Plămădeală. Gradually, the idea arose to perpetuate the image of the great ruler in sculpture. In time, they offered Alexander Plămădeală the chance to realise this plan, and a special committee for the construction of the monument was created.

The sculptor began by making various trips to ancient monasteries, plunging into and exploring the era of the ruler. He studied murals depicting Stephen the Great and ancient documents in the libraries and archives of Yassy and Chernovitsy, and he investigated the kinship relations of the ruler. He also sketched national ornaments from memorial plates and architectural monuments. In addition, the sculptor studied medieval clothing, an icon's frameworks, old gospel, and the forms of swords and crowns. His faithful wife and colleague Olga Yacovlevna Plămădeală joined him on this trip, helping him in everything. She published her memories of the life and work of Alexander Plămădeală, as well as the situation in the artistic environment in Bessarabia in the period from 1918-1940.²

In the first model, made in 1924 in the artist's workshop³ (fig. 1), Stephen III was depicted in medieval armour, with his head bare, resting his two hands upon his sword⁴ (fig. 2). The pedestal was supposed to represent a fortress tower. This sketch caused much debate; all members of the committee on the construction of the monument expressed their notes and comments. They decided that it might be better to depict the voivode in rapid motion, for example, charging into battle. Despite these alterations to the scene, the committee as a whole was in agreement that the sculptor was able to convey the power of Stephen the Great, whose name, thanks to his numerous victories, has echoed through the ages. Nevertheless, the committee asked Plămădeală to find several more options, from which they could choose the best. Therefore, having yet to receive the committee's approval, in 1925 the sculptor went back to work, bent on finding a better solution. He was helped by a local architect, Eugene Bernardazzi (1883-1931), who designed the monument's pedestal.

Studying the layout of the second version, the artist was asked to depict Stephen with two symbols of Christianity – the cross and the gonfalon – in his

² О. Я. Пламадяла, *А. М. Пламадяла. Жизнь и творчество (Из воспоминаний)* (Кишинев: Издательство "Картя Молдовеняскэ", 1965).

³ Fund 2114, inv. 1, no. 5, f. 3, ANRM.

⁴ Fund 2114, inv. 1, no. 119, ANRM.

hands. At the same time Plămădeală's main goal was to not lose the monumentality of the figure of the great ruler. Plămădeală thus prepared his second variant of sculpture⁵ (fig. 3) depicting Stephen III as a medieval knight in armour, with a raised visor and leaning on a sword, which was held in his right hand, while in his left hand he held the Christian symbols. It was cast in plaster and raised on a wooden pedestal, so that the members of the committee for the construction of the monument could discuss it. And this time, some representatives of the church expressed their belief that the cross, as a symbol of Christianity, was obligatory for the monumental incarnation of the voivode, highlighting Stephen's invaluable contribution to the construction of monasteries and churches. A. Plămădeală was willing to make new changes to the design; however, he feared for the ornateness of this variant, depicting the ruler with a raised hand.

He decided to make this option in full size, to accustom himself to working on a large scale. Stephen was dressed in a coat of mail, and his head covered with a medieval helmet with the visor open. In his right hand was a sword, in his left hand a gonfalon and a cross. This new version was cast in plaster and raised on a wooden pedestal, installed on the construction site, so that the committee could consider and evaluate the new figure. The committee admitted that it was wrong and allowed A. Plămădeală to seek a new solution to the statue of the heroic figure of the Moldovan ruler.

So again the sculptor went back to work on the design and made new sketches. In the final version, proposed by A. Plămădeală and E. Bernardazzi in October-November of 1924, voivode Stephen the Great was dressed in a rich ruler's dress and bore a crown on his head. His right hand clutched a sword, and his left raised the cross high. His wife, Olga Plămădeală, wrote of her amazement at the depiction of the ruler: "Typically Moldovan features, an inspired look. With complete peace of mind, he feels great internal tension, the will to win".⁶ The monument was cast from bronze in Bucharest, at the Ryskanu creative studio⁷ (fig. 4).

With regards to the pedestal, the great consolation was that its sketch was also approved. As Olga Plămădeală recalled:

The city architect Eugene Alexandrovich Bernardazzi also had to calculate the design of the pedestal and make working drawings without any advance money. At the same time, he ... did the third design without any payment. E. A. Bernardazzi, together with Alexander Mikhailovich, stayed at our house for two evenings to discuss the details, and changes were made to the first version of the pedestal.⁸

---

⁵ Fund 2114, inv. 1, no. 6, ANRM.

⁶ Пламадяла, А. М. *Пламадяла*, 45.

⁷ Fund 2114, inv. 1, no. 8, f. 1, ANRM.

⁸ Пламадяла, А. М. *Пламадяла*, 43.

The later version had some new features, including a rectangular parallelepiped with cut corners, set on a stepped base. The tops of the cuts were decorated with Moldavian ornamentation. The middle part of the parallelepiped was covered by a national braided belt, which was inspired by Moldavian folk stone-carving. As well as E. A. Bernardazzi, the engineer G. A. Levitsky collaborated with A. Plămădeală on the pedestal. However, Bernardazzi is considered the designer of the monument's pedestal (fig. 5).⁹

Eugene Bernardazzi was a son of the famous architect Alexander Iosifovich Bernardazzi. Born in 1883 in Chişinău, he studied at St Paul's Real School in Odessa, then at the Polytechnic College in St Petersburg and abroad. He held the position of Chişinău city architect until 1913, then became the Head of Chişinău City Department, working as an engineer-architect. In the interwar period, he designed some indoor markets, a greenhouse, a city bath, and other public constructions.¹⁰ His received multiple awards for his designs of monuments and buildings, but the most important in his creative biography was, arguably, the design and construction of the pedestal for the monument to Stephen the Great.

The material for this pedestal was taken from the Kosoutsy quarries. The committee proposed using granite, but A. Plămădeală argued that granite would not fit with either the approved design of the pedestal or the figure of Stephen, who was to wear a long gospodar's dress decorated with national ornamentation. Granite, he felt, would definitely not be consistent with the ornamentation decorating the pedestal, which was inspired by the main motifs of Moldovan national architecture. Ultimately, the committee had to agree with the artist's arguments.

In the summer of 1925, the statue was completed and cast in plaster. The monument was then cast in bronze in Bucharest. All this happened within four months, under the guidance of the sculptor himself. The bronze was issued from Bucharest: it came from guns captured when the Turks were repulsed during the Russian-Turkish war in 1877.

In early 1926, work was completed on the monument to Stephen the Great, which was installed in Chişinău on the intersection of Universităţii / Mareşal Constantin Prezan Street (Mitropolit Gavriil Bănulesco-Bodoni Street) and Alexandru cel Bun Street / Regele Carol II (Ştefan cel Mare High Street), near the park. A. Plămădeală himself personally chose the location for the monument. He suggested cutting off a corner of the city gardens (this park is now named after Stephen the Great) and installing a monument at the intersection of two central streets of the city and one park highway. According

⁹ Fund 2114, inv. 1, no. 9, f. 3, ANRM.

¹⁰ Константин Шишкан, *Сергей Пожар, Молдавско-русские взаимосвязи в искусстве в лицах и персоналиях (XVIII - I половина XX)*. Библиографический словарь-справочник в двух томах (Chişinău: Tipografia Centrală, 2009), 210-211.

to the artist, this would help to uncover the image of Stephen the Great, who defended the native Moldovan land from the attack of numerous enemies.

The site chosen for the installation of the monument was laid with sandstone. Along the fence bordering the site, benches were set. The installation of monoliths under the pedestal was led by the engineer G. A. Levitsky, and the design of the site was E. A. Bernardazzi's. After finishing the work on the pedestal and the platform, the bronze statue of Stephen III was finally installed.

In May 1928, the grand opening of the monument to Stephen the Great took place in Chişinău. Thus, an important period in the creative work of its two outstanding authors, Alexander Plămădeală and Eugene Bernardazzi, was completed (fig. 6).¹¹

Through the majestic four-meter figure of Stephen III, placed on a high pedestal, the sculptor brought to life the image of the great gospodar of Moldova, a wise ruler who consolidated the Moldovan lands, a vigilant guardian of the interests of all people, and a heroic fighter against the Turkish enslavers.

Stephen's figure is projected in clear lines, his stern silhouette rising against the sky above the parklands. His royal clothes, richly "embroidered" with traditional Moldovan ornaments, lie in heavy folds. Heroic and focussed on victory, the ruler's head is crowned, with hair falling in straight locks to his shoulders. His face bears features typical of the Moldovan people, and his eye has the inspired view of the winner. His outward calm masks a certain tension, expressed through an unshakable will to win. The depiction of Stephen's character, as well as the design of his clothing, offers visible parallels with the images of the voivode depicted in old Moldovan paintings and miniatures. This juxtaposition emphasizes tradition and national character of the monument, elements which are also manifested in the motifs carved into the stone of the pedestal. With the cross held high, it seems that Stephen is heading towards the enemy, slowly striking a solemn step, clutching the hero's sword in his right hand.

In his depiction of Stephen III as a fighter for the faith of all Orthodox Christians, Plămădeală nevertheless managed to emphasize his legacy as a ruler committed to the freedom and happiness of his native country, and not a preacher of Christian dogma. This is demonstrated by the artist through the movement of Stephen's right hand, clutching a sword. The voivode simply raises his left hand as a symbol of struggle, independence and faith. The image conveys how the sculptor saw in Stephen III an outstanding statesman who passionately loved his native land.

The characteristic Moldovan inscription, carefully selected by the sculptor, complements the traditional Moldovan folk decoration of the pedestal.

---

¹¹ Fund 2114, inv. 1, no. 11, f. 11, ANRM.

The original stone pedestal (which was sadly replaced in concrete post-WWII; see below) was inscribed in Romanian in the Cyrillic alphabet, in the spirit of the old Slavic letters adopted in Moldovan medieval manuscripts. On the front side were the words: “Stephen the Great and the Holy. 1457-1504”. On the right side of the pedestal, the inscription read: “He was the sovereign of lands from the mountain range to the Dniester and the sea. He was the creator of the monasteries, the perpetrator of Justice. His image is in his heritage”. On the left side of the pedestal was: “The winner of the nations. At Lipnik, at Baya, at Vaslui, in the White Valley, at Kyt at Bug, at Skey, in Red Bor, for the country, the people and the faith”. On the upper back side it read: “He was the defender of Bessarabia: Dniester, Chilia, Cetatea Albă”, and on the lower back side: “They erected this monument to immortalize the glory of their ancestors, through the efforts of the sons of Bessarabia. It was made by the sculptor A. M. Plămădeală and architect E. A. Bernardazzi in 1925”.

For their work on the construction of the monument, the two men received scant reward. A. Plămădeală was given 200,000 roubles, and the engineer G. Levitsky and architect E. Bernardazzi received 150,000 roubles each.¹² It was very little money in comparison to how much time and effort they had expended working on the monument. But in December of 1940, the monument to Stephen the Great was removed. The statue was sent to Romania, to the town of Vaslui, where it stood in a park until 1945. The pedestal was dismantled. Eugene Bernardazzi died on 7 April 1931, at the age of 48.¹³ The sculptor Plămădeală passed away on 15 June of 1940, when he was only 52 years old (fig. 7).¹⁴

After World War II, the statue of ruler Stephen the Great was returned to Chişinău. By 1 May 1945, a reinforced concrete pedestal had been erected on the surviving stepped base, on which the statue of Stephen the Great was re-installed. On the marble slabs inset into the pedestal, new inscriptions were made in Romanian and Russian. On the front side was: “Stephen the Great (1457-1504). Stephen the Great is the ruler of Moldova”. The words of the Russian historian N. K. Karamzin were carved on the sides of the pedestal: “Courageous in dangers, firm in actions, modest in happiness ... he was an astonishment to the sovereigns and people, with few means, creating great things”.

The monument to voivode Stephen the Great, placed in the centre of the city Chişinău, against the background of the central park, at the intersection of two central streets, is clearly visible from afar, as if always recalling his important role in the history of Moldova, as well as the heroic struggle of the

¹² Пламадяла, А. М. *Пламадяла*, 63.

¹³ В.Н., “Е. А. Бернардацци”, *Бессарабское слово*, 8 апреля 1931.

¹⁴ Fund 2114, inv. 1, no. 72, f. 10, ANRM.

people for their freedom and independence. As in the past, there are beautiful flowerbeds around the monument to our voivode Stephen the Great. These days, many more people visit this site. Today, this monument is one of the most important sights of the city, which the residents of Moldova and guests of our capital treat with special respect and pride.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The creation of Stephen the Great's monument in the studio of A. Plămădeală. 1924.

Fig. 2. The first variant of Stephen the Great's monument. 1924.

Fig. 3. The second variant of Stephen the Great's monument. 1924.

Fig. 4. The last variant of Stephen the Great's monument. A. Plămădeală with his wife and some workers in the studio of Ryscanu. Bucharest. 1925.

Fig. 5. The pedestal to voivode Stephen the Great. Author E. Bernardazzi. 1925.

Fig. 6. E. Bernardazzi and A. Plămădeală near the monument to Stephen the Great.

Fig. 7. Olga Plămădeală near the monument to her husband, the sculptor A. Plămădeală. 1968. Chișinău.

Fig. 1. The creation of Stephen the Great's monument.

Fig. 2. The first variant of Stephen the Great's monument.

Fig. 3. The second variant of Stephen the Great's monument.

Fig. 4. The last variant of Stephen the Great's monument.

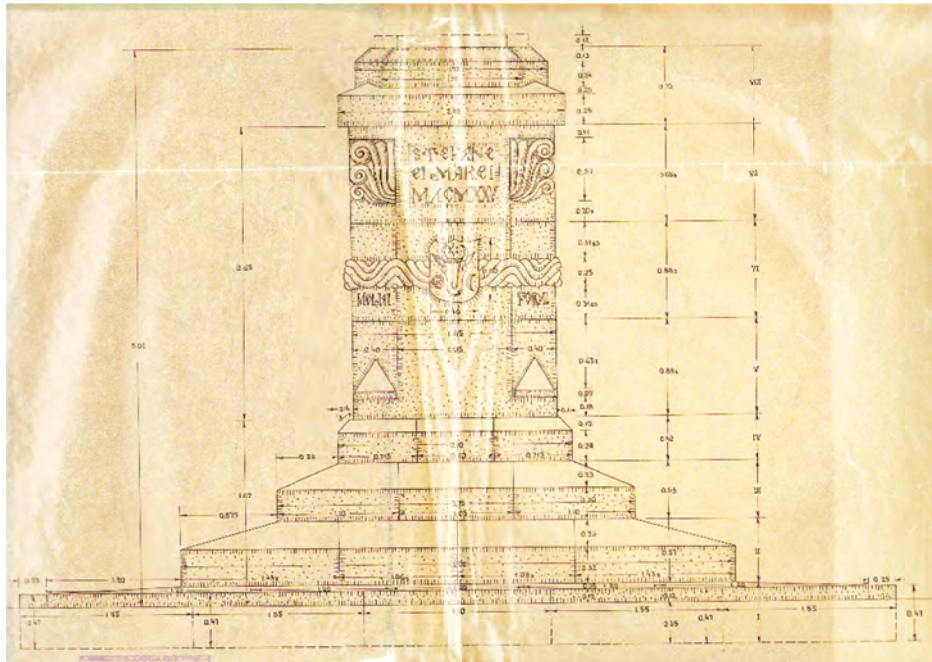

Fig. 5. The pedestal to voivode Stephen the Great.

Fig. 6. E. Bernardazzi and A. Plămădeală near the monument to Stephen the Great.

Fig. 7. Olga Plămădeală near the monument to her husband, the sculptor Alexander Plămădeală.

DEZVOLTAREA URBANĂ A ORAȘULUI SOROCA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

VITALIE IAȚIUC*

În anii 1918-1944 orașul Soroca făcea parte din Regatul României, cu excepția perioadei din iulie 1940 până în iulie 1941, când Basarabia a fost anexată la URSS. Începând cu anul 1920, două sate suburbane (Zastânca și Bujerovca/Bujorăuca) au fost incluse în componența orașului, ca urmare populația orașului a ajuns până la 20 000 de persoane, iar suprafața orașului se ridică la 650 ha. După Primul Război Mondial, statul și societatea română au reacționat cu atenție și înțelepciune la problemele existente în Basarabia. În anii 1920 au fost publicate mai multe lucrări cu privire la aspectele economice și problemele acestei regiuni, în care au fost reflectate inclusiv situația orașului Soroca. La primul Congres al Inginerilor Români din 1921, inginerul și urbanistul Cincinat I. Sfințescu a făcut o analiză detaliată a orașelor basarabene în ceea ce privește abordarea problemelor de planificare și dezvoltare urbană¹.

Populația	Suprafața totală	Suprafața clădită	Suprafața neclădită	Suprafața grădină/parc	Suprafața terenuri comunale
20.000	2.000 ha	230 ha	1.500 ha	1,5 ha	150 ha pădure și resturi de teren

În special, el a scris că orașul Soroca nu are plan cadastral, iar ultimul plan a fost întocmit în 1886. În anul 1920 în oraș erau 1750 de clădiri, lungimea totală a străzilor era de 13 km. În oraș, în 1914 a fost începută, dar nu și finalizată, construcția rețelelor de alimentare cu apă. Alimentarea cu energie electrică din contul a două centrale electrice avea capacitatea de a acoperi doar o mică parte a orașului, iar pentru iluminarea stradală erau folosite numai 26 felinare. Bugetul orașului în 1920 este reprezentat în tabelul de mai jos:

Venituri (Lei)	Cheltuieli	Datorii
800.000	840.000	123.000

* Arhitect, Chișinău, e-mail: vitalie.ipc@gmail.com.

¹ Cincinat I. Sfințescu, *Orașele Basarabiei (din punct de vedere edilitar). Primul congres al inginerilor din România* (București, 1921), 7-12.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 109-120.

Potrivit unei analize din monografia *Basarabia*, pregătită pentru Expoziția Jubiliară din 1925, populația orașului Soroca constituia 22 450 de persoane, dintre care: români – 7.857, ruși – 2.694, evrei – 11.225, polonezi – 449, alte naționalități – 225. Orașul a devenit un important centru educațional și cultural. În afară de așa-numita Școală Normală (școala profesională reală) pentru băieți, mai funcționa un liceu pentru băieți și unul pentru fete, un liceu agrotehnic, o școală tehnică elementară, 10 școli primare și 5 grădinițe. În orașul Soroca și în satele Zastâncea și Bujorăuca au funcționat 5 biserici ortodoxe, o biserică catolică, o sinagogă și 17 case evreiești de cult. Tot aici funcționau 24 mici întreprinderi locale de nivel județean² (fig. 1).

Schimbările în amenajarea centrului orașului au început în perioada interbelică, la 30 octombrie anul 1921, atunci când în piața comercială, între orașele „vechi” și „nou”, a fost ridicat monumentul generalului Stan Poetaș (fig. 2), care comanda Brigada 17 Infanterie. El a căzut în bătălia pentru apărarea Basarabiei contra trupelor bolșevice, pe malul Nistrului lângă Otaci, în dimineața zilei de 6 ianuarie 1919. Generalul Stan Poetaș a fost înmormântat la 14 ianuarie 1919, la Soroca. Autorul monumentului în bronz este sculptorul Gheorghe Dimitriu. Având înălțimea de 3 m, monumentul era amplasat pe un bine proporționat pedestal din granit cu înălțimea de 4 m cu trei basoreliefuri din bronz³ (fig. 3). Cu părere de rău, monumentul a fost distrus și evacuat în anul 1940 la București. În patrimoniul Arhivelor Naționale este păstrat procesul-verbal încheiat la 17 septembrie 1940 cu ocazia acțiunii de predare-preluare a componentelor din bronz ale monumentului generalului Stan Poetaș evacuate din Basarabia: respectiv statuia și 3 basoreliefuri. Nu se cunoaște soarta acestora după 1944.

Piața nouă a fost redenumită Piața Unirii (fig. 4). Până în anul 1930, toate magazinele au fost transferate în zona pieței comerciale noi. Piața Unirii a fost amenajată ca un parc și plantată cu copaci. În acest parc, în 1936, a început edificarea unei noi catedrale orășenești cu hramul „Sf. Cuvioasă Parascheva”, proiectată, probabil, de arhitectul Valentin Voițehovski în stil neoromânesc (fig. 5). Construcția ei a fost întreruptă în anii celui de-al Doilea Război Mondial, zidurile fiind ridicate până la nivelul cupolelor.

În asemenea stare nefinalizată, fără cupolă, catedrala a existat timp de 20 de ani, iar în 1962 a fost aruncată în aer. Astăzi, doar documentele de arhivă atestă existența acestui minunat obiectiv de cult al Sorocii interbelice. Reconstrucția planului și volumetriei bisericii a fost făcută de subsemnatul pe baza fotografiilor și a ridicării topografice din anul 1953 (fig. 6).

² Ștefan Ciobanu, ed. *Basarabia. Expoziția generală și târgul de mostre din Chișinău – 1925. Monografie* (Chișinău, 1926), 486.

³ „Monumentul generalului Poetaș”, *Cultura poporului*, 14 septembrie 1924, Cluj.

Ideea construcției unei noi catedrale a apărut încă în anul 1923, când a fost restabilită Episcopia Hotinului. De atunci, episcopul Visarion Puiu ducea tratative permanente cu autoritățile orașului despre alocarea unui teren pentru edificarea acestui obiectiv de cult. Episcopul de Hotin considera că noua catedrală trebuie să ocupe partea centrală a terasei inferioare a urbei, anume Piața Unirii. După 12 ani de tratative, autoritățile orașului au atribuit pentru construcția noii catedrale un teren din centrul parcului, chiar vizavi de monumentul lui Stan Poetaș. Serviciul divin de sfințire a fundației catedralei s-a oficiat la 19 iulie 1936. Lucrările de construcție s-au realizat din contul mijloacelor financiare ale Consiliului Eparhial, Ministerului Cultelor, Prefecturii și Primăriei orașului Soroca, la fel, din ajutoarele venite din partea Mitropoliei Bucovinei condusă de mitropolitul Visarion Puiu.

Axa longitudinală principală a edificiului de cult se găsea pe aceeași linie cu axa transversală a monumentului lui Stan Poetaș, situat la o distanță de 35 m de la accesul principal în clădire. Monumentul generalului român era orientat cu fața înspre sud, deci, de la intrarea în catedrală se vedea partea stângă a sculpturii. Absida altarului ieșea spre râul Nistru.

Catedrala reprezenta un spațiu mononavat, alungit pe direcția est-vest. Tipologic, edificiul se înscrie în grupul bisericilor cu plan „în cruce greacă înscrisă”. El beneficia de trei abside și o cupolă centrală pe tambur. Conform documentului topografic din anul 1953, dimensiunile clădirii erau de circa 32,5 × 22,0 m. Interiorul bisericii era prevăzut pentru 700-900 enoriași. Edificiul eclesiar avea o componentă tripartită: altar, naos și pronaos. Dinspre nord și sud, naosului i se racordau absidele semicirculare cu raza de circa 4,5 m. Nivelul planșoului catedralei era ridicat față de nivelul solului cu vreo 1,4 m, din care rațiune în fața intrării era prevăzut, probabil, un foișor înalt, având la intrare dimensiunile de circa 3,0 × 5,0 m.

Altarul, plasat în partea de est a catedralei, avea o suprafață de circa 36 mp. În fața lui se găsea o ridicătură cu o lățime de 1,2 m. Din ambele părți ale altarului cu raza de 5,6 m se aflau încăperi auxiliare: dinspre nord – proscomidiarul, iar dinspre sud – diaconiconul. Ele ocupau o suprafață de circa 10,1 mp. Pronaosul reprezenta un spațiu dreptunghiular în plan, cu dimensiunile de circa 5,5 × 8,3 m. Din ambele părți ale acestuia se aflau încăperile auxiliare. Cea dinspre nord era destinată păstrării inventarului bisericesc și găzduia intrarea pe o scară ce ducea în cafasal destinat corului bisericesc, situat la o cotă de 3,8 m. În încăperea auxiliară, aflată spre sud de pronaos, era prevăzută vânzarea lumânărilor. Trecerea de la pronaos spre naos era marcată de trei deschideri arcuite, sprijinite pe două coloane cu diametrul de circa 0,5 m.

Altarul și pronaosul erau alăturate volumului principal al edificiului, de plan pătrat. Construcțiile tradiționale de piatră ale bisericilor ortodoxe au determinat o anumită distanță optimă a deschiderii arcelor și bolților –

aproximativ 6-9 m. Reieșind din analiza planului topografic al orașului Soroca din 1953 și fotografia sus-menționată, s-a constatat distanța dintre axe a coloanelor care susțineau bolta pe pandantivi, de 8,9 m, secțiunea lor având un metru în diametru. Folosirea scheletului de beton armat a dat posibilitatea de a obține o mai mare deschidere a arcului, astfel fiind obținute mai multe oportunități de organizare a spațiului interior. Coloanele – elementele de sprijin verticale într-un edificiu de cult „în cruce greacă înscrisă” – fortifică structura spațială a obiectivului ecleziastic și contribuie la evidențierea nucleului central.

Sub egida Comisiunii Monumentelor Istorice a României, în anii 1928-1936, cu îndrumarea lui Virgil Drăghiceanu, au fost excavate și efectuate măsurătorile în Cetatea Sorocii, la care a participat și studentul Academiei de Arhitectură din București Valentin Voițehovski⁴. În același timp, au fost efectuate lucrări cartografice la scara 1:500 cu proiectul amenajării teritoriului aferent. Aceste lucrări, precum și o schiță de amenajare a teritoriului adiacent, cu organizarea unui bulevard (fig. 7) de la cetate până la catedrala Adormirea Maicii Domnului din strada Regele Carol I (actualmente str. Ștefan cel Mare, 50), au fost efectuate de conducătorul tehnic V. Costin⁵.

Revărsarea de apă din 5-6 aprilie 1932 a schimbat peisajul de coastă al orașului Soroca și a satului Țekinovka/Țechinăuca de pe malul opus al Nistrului. Barajul de gheață de lângă satul Vărăncău a ridicat nivelul apei în zona Sorocii cu 8-9 m. Apa a stat două zile, până când barajul a fost aruncat în aer cu ajutorul bombardierelor sovietice și a artileriei române. Însă mai periculoase decât apele erau lespezile groase de gheață, care au distrus clădirile din piatră și din cărămidă. A fost complet distrusă una dintre cele mai vechi clădiri din oraș – Sinagoga Mare⁶. Această clădire a fost construită în stil baroc în anul 1775. Clădirea din cărămidă a Liceului de băieți „A. D. Xenopol” și clădirea liceului tehnic au fost distruse până la sol.

După inundație, în 1934-1936, pentru Liceul „A. D. Xenopol” a fost construită o nouă clădire cu 2 nivele pe strada F. Aleinikov (azi str. Alecu Russo, 16), vizavi de Liceul de fete „Domnița Ruxandra”. Pe vremuri, în clădirea aceasta cu un nivel se afla conacul urban al familiei M. S. Flexer, iar în perioada 1919-1933 Prefectura județului Soroca. Reconstrucția clădirii a fost executată după proiectul arhitectului Valentin Voițehovski (fig. 8). Această inundație a atras atenția guvernului la problemele urbane ale orașului. S-a decis să se înceapă lucrările de construcție a digului de protecție de-a lungul malului. În

⁴ Elena Ploșniță, „File din istoria protejării cetății Soroca în anii 1919-1944”, în *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare* (Chișinău: ARC, 2015), 200.

⁵ Sergiu Iosipescu, Raluca Iosipescu, „Cetatea Soroca în lumina primelor cercetări românești și a săpăturilor arheologice din anii 1928-1930”, în *Cetatea Soroca*, 10-19.

⁶ Pinkas Hakehillot, *Soroka. Encyclopedia of Jewish Communities in Romania*, vol. II (Jerusalem: Yad Vashem, 1980), accesat în 28.04.2016, http://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_romania/rom2_00372.html.

locul clădirilor distruse și al grădinilor, pe malul Nistrului a apărut o promenadă cu gard metalic și o plajă publică bine amenajată, pentru întreținerea căreia au fost alocate fonduri speciale din buget. În anul 1935, pentru plajă a fost prevăzută suma de 19.080 lei⁷, iar în 1937 – 10.780 lei⁸.

În a doua jumătate a anilor 1930, s-a decis să fie alocate fonduri speciale pentru crearea unei infrastructuri urbane inginerești moderne. Bugetul proiectului din anul 1935, pentru asigurarea cu energie electrică a întregului oraș și trecerea de la o singură fază a sistemelor electrice la cea cu trei faze, a fost evaluat la 500 mii de lei⁹. Problema acută a sistemului de alimentare cu apă a orașului a început să fie rezolvată în cadrul proiectului din 1939 (fig. 9), cu un buget total de 9,2 mil. lei¹⁰.

Arhitectura civilă a edificiilor noi este reprezentată prin clădirile de locuit cu 2 etaje, în stil constructivist, de pe strada Ion Gh. Duca (astăzi str. M. Eminescu, 6 și M. Eminescu, 12), precum și de clădirea publică Casa Învățătorilor, amplasată la intersecția străzilor Ion Gh. Duca și Regele Ferdinand (actualmente str. M. Eminescu și Independenței, 73/a). În centru au fost construite câteva clădiri în stil eclectic, cu elemente de Art Nouveau: farmacia B. M. Balter la intersecția str. Rădulescu și str. Regele Ferdinand (str. Independenței, 66), casa avocatului I. B. Gendler de pe str. Regele Ferdinand (str. Independenței, 68) și casa din cărămidă cu 2 etaje a proprietarului S. B. Șnaider, de la intersecția str. Pr. Carol și str. Regele Carol (str. D. Bolintineanu și Ștefan cel Mare, 27), în care la primul etaj a fost amplasat un atelier de cusătorie, iar la etajul doi a locuit familia sa. Pentru compania de grăniceri a fost construită clădirea cu elemente ale stilului neoromânesc, la intersecția str. General Berthelot și Malul Nistrului (în prezent, str. Ion Creangă, 3 și Petru Rareș).

În timpul celui de al Doilea Război Mondial, primarul orașului V. Muntean, a început activ să se implice în reconstrucția întregii localități. Cu acest scop, la 18 aprilie 1942, pe adresa guvernatorului Basarabiei a fost trimis un raport detaliat privind reconstrucția și dezvoltarea orașului pentru o perioadă de 25-30 de ani, cu estimarea bugetului detaliat de 114.225 mil. lei¹¹. Bugetul Primăriei alocat pentru reconstrucția orașului Soroca pentru perioada 1942-1943 a fost calculat la cca 11.803 mil. lei. În primul rând, au început să fie demolate casele și să se corecteze străzile din cartierele vechi ale orașului. Totodată, în mod activ a început prelungirea digului cu amenajarea promenadei pe malul Nistrului și a unui parc în jurul cetății. Lucrările de reconstrucție a orașului din perioada 1941-1943 au fost conduse de către șeful Serviciului

⁷ Dos. 567, fond 1812, inv. 1, Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare: ANRM).

⁸ Dos. 569, fond 1812, inv.1, f. 44, ANRM.

⁹ Dos. 1, fond 1812, inv. 3, ANRM.

¹⁰ Dos. 2, fond 1812, inv. 3, ANRM.

¹¹ Dos. 36, fond 1812, inv. 1, ANRM.

Tehnic orășenesc Alexandr E. Voițehovski, tatăl arhitectului Valentin A. Voițehovski.

Din păcate, războiul a stopat realizarea acestor planuri. În martie 1944, în oraș a intrat Armata Roșie.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1. Planul orașului Soroca cu suburbiile și obiectivele publice, anul 1942. Fond 680, inv. 1, dos. 4308. Arhiva Națională a Republicii Moldova. Legenda hărții de Vitalie Iațiu.

Fig. 2. Generalul Stan Poetaș (5.12.1870-6.01.1919). "Stan Poetaș", accesat în 15 decembrie 2018, [https://ro.wikipedia.org/wiki/ Stan_Poetaș](https://ro.wikipedia.org/wiki/Stan_Poetaș).

Fig. 3. Monumentul generalului Stan Poetaș, 30 octombrie 1921, orașul Soroca. C. Negrea. „Moartea unui erou. Generalul Stan Poetaș (1918-1919)”. Accesat în 15 decembrie 2018, [https://www.timpul.md/articol/ moartea-unui-erou--generalul-stan-poetas-%281918---1919%29-88705.html](https://www.timpul.md/articol/moartea-unui-erou--generalul-stan-poetas-%281918---1919%29-88705.html).

Fig. 4. Piața Unirii în orașul Soroca în anii '20. Cătălin Botoșineanu. „Orașul Soroca în colecția stampe și fotografii a arhivelor din Iași”. În *Cetatea Soroca – istorie, memorie și tradiții seculare*. Chișinău: Editura Arc, 2015, 260-265).

Fig. 5. Piața Unirii cu monumentul lui Stan Poetaș și catedrala „Sf. Cuvioasă Parascheva” în anii '40. Accesat în 15 decembrie 2018, http://neoromanesc.blogspot.com/2011/10/biserica-distrusa-din-orsoroca_28.html.

Fig. 6. Planul catedralei „Sf. Cuvioasă Parascheva”. Reconstrucție de Vitalie Iațiu.

Fig. 7. Schița proiectului bulevardului spre cetate și amenajării teritoriului adiacent, întocmit de conducătorul tehnic V. Costin, scara 1:500. Fondul Comisiunii Monumentelor Istorice. Arhiva Institutului Național al Patrimoniului.

Fig. 8. Liceul de băieți „A. D. Xenopol”, fotografie din anii '40. <https://www.okazii.ro/vedere-soroca-liceul-de-baieti-a-d-xenopol-cca-1930-a187387213>.

Fig. 9. Proiectul construirii rețelei de apeducte în orașul Soroca, anul 1939. Fond 1812, inv. 3, dos. 2. Arhiva Națională a Republicii Moldova.

Dezvoltarea urbană a oraşului Soroca în perioada interbelică

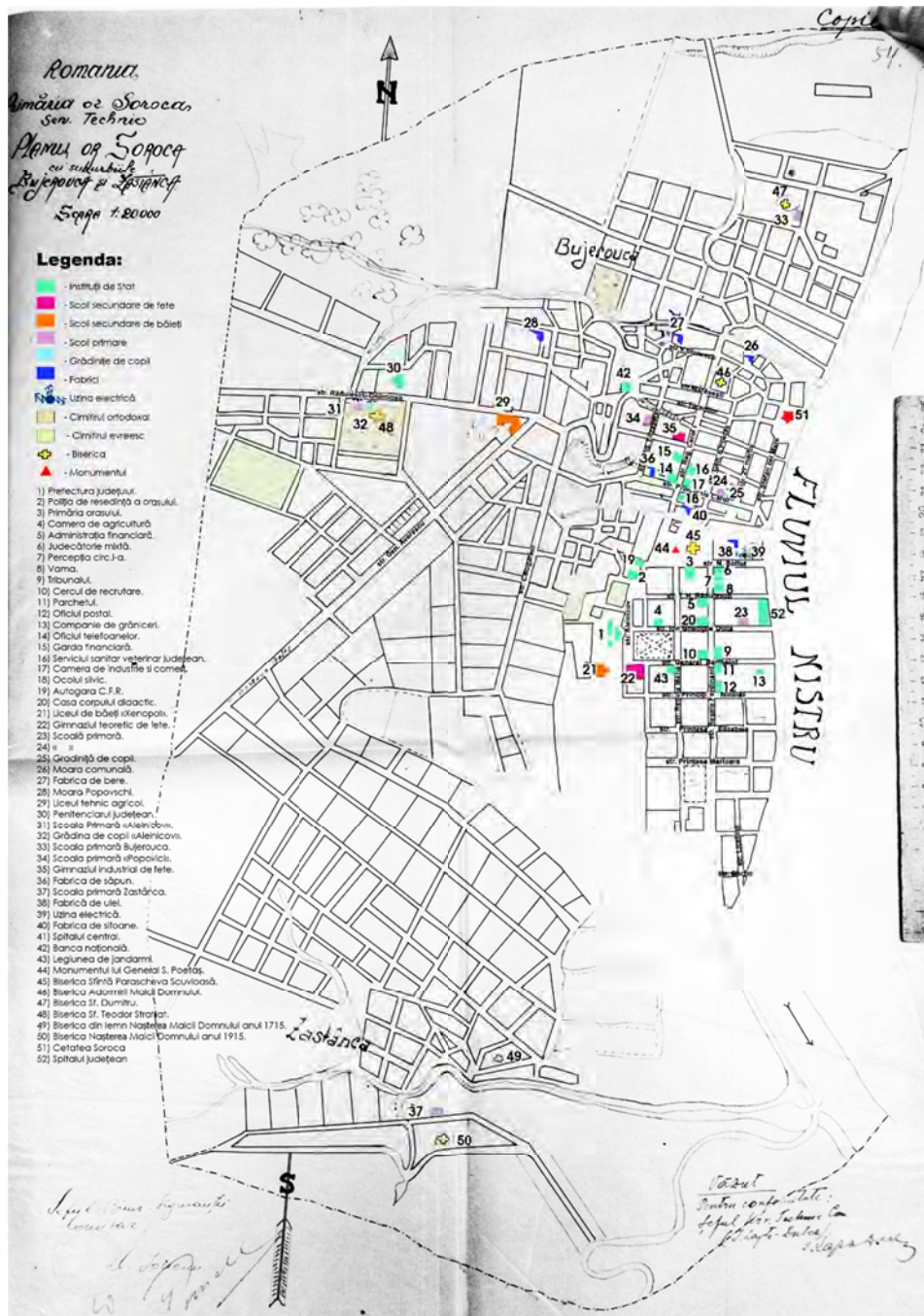

Fig. 1. Planul oraşului Soroca cu suburbiile și obiectivele publice, 1942.

Fig. 2. Generalul Stan Poetaș.

Fig. 3. Monumentul generalului Stan Poetaș.

Fig. 4. Piața Unirii din orașul Soroca în anii '20.

Fig. 5. Piața Unirii cu monumentul lui Stan Poetaș și catedrala „Sf. Cuvioasă Parascheva” în anii '40.

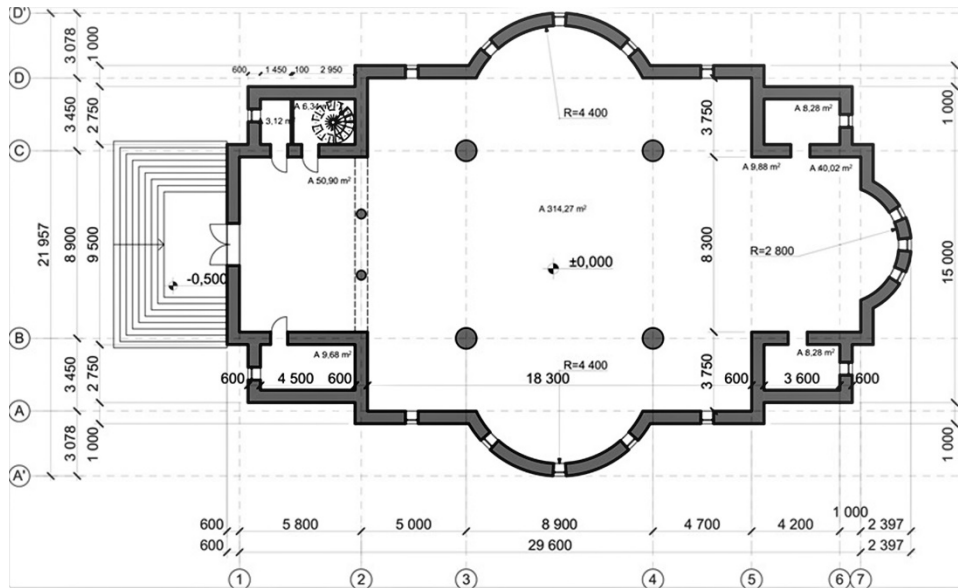

Fig. 6. Planul catedralei „Sf. Cuvioasă Parascheva”.

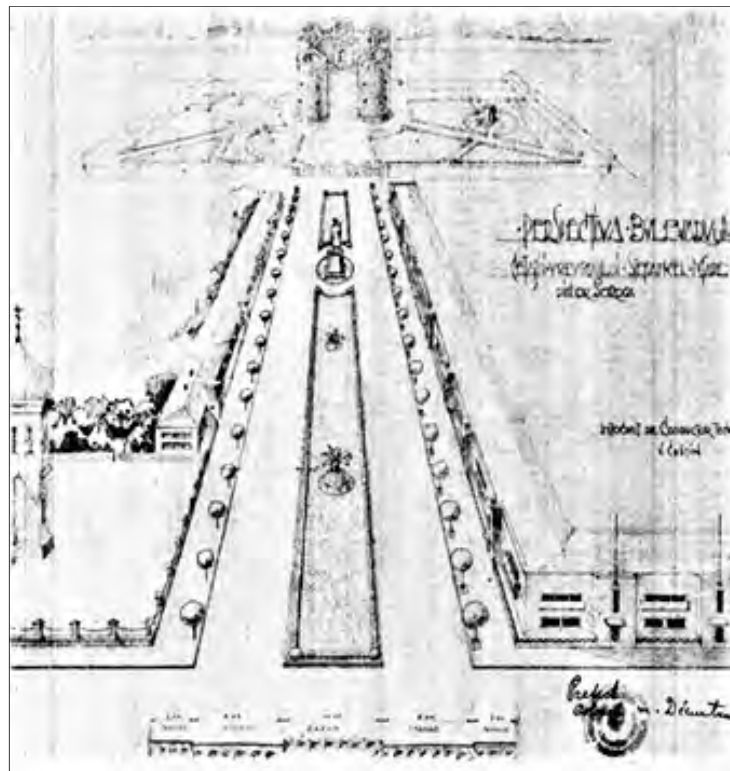

Fig. 7. Schița proiectului bulevardului spre cetate și amenajării teritoriului adiacent.

Dezvoltarea urbană a orașului Soroca în perioada interbelică

Fig. 8. Liceul de băieți „A. D. Xenopol”, fotografie din anii '40.

Fig. 9. Proiectul construirii rețelei de apeeducte în orașul Soroca, 1939.

Architecture and Urban Landscape

CHERNIVTSI ARCHITECTURE, URBAN LANDSCAPE AND
HERITAGE CONSERVATION: SHARED HISTORICAL LEGACY
OF THE ROMANIAN PERIOD (1919-1940s)

VALENTYNA BOHATYRETS AND LIUBOV MELNYCHUK*

With a rainbow of variously designed buildings and little streets that cut through the corners and hills of Chernivtsi, the city radiates a magical vibe of coziness of its own. Diversity has always been essential to the town's character, resulting in beautiful architecture and abundant cultural heritage.¹

Introduction

For this study, it was of great interest to investigate how the significant growth of cities in Europe has stirred the development of urbanism as an independent academic discipline. Irrespective of any national discussion, this phenomenon leads to an intensive exchange of ideas and mutual, cross-border interactions.

Recent theoretical developments have revealed that each city moulds and develops its own specific patterns of landscape. In addition, the cultural meanings of these transactions emerge through the ongoing conversations and narratives, the aesthetic traditions and collective imaginations of the city, its symbolic sites, its spaces of communion and conflict. The interplay of cultures, languages and architectural styles within a city contributes to its distinctive spirit, its particular sensibility to the ways in which the sense of the city's awareness is being continually shaped and reiterated.

As far as all cities in today's globalized societies are multilingual, multifaceted and multinational, they are a priori of particularly intense historical and cultural significance. Our study can illuminate the nature and effects of these interactions. The cities of Central Europe offer rich case studies – Chernivtsi, in particular, since its architecture shows this historical process thanks to series of urban landmarks. A thorough investigation of architecture, language and culture can help provide a nuanced understanding of the nature of the entwined relations which prevailed throughout the Romanian period.

---

* Valentyna Bohatyrets, PhD in Political Science, Associate Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine, Faculty of History, Political Science and International Studies, Dept. of Modern Foreign Languages and Translation Studies; e-mail: v.bohatyrets@chnu.edu.ua. Liubov Melnychuk, PhD in Political Science, Assistant Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine, Faculty of History, Political Science and International Studies, Dept. of International Relations; e-mail: l.melnychuk@chnu.edu.ua.

¹ Nataliya Horban, *Chernivtsi: Much More than 'Little Vienna'*, accessed 22 September, 2018, <https://www.kyivpost.com/lifestyle/chernivtsi-much-more-than-little-vienna-108235.html>.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 123-144.

From a historical perspective, Bukovina (earlier transliterated as Bukovina) is a transitional land between Ukraine and Romania. It is also a strategically significant cross-border area. To understand Bukovina's mosaic and versatile "marble cake" identity, it is useful to trace how its transitional and changeable history produced crucial impacts on its cultural, architectural and lingual landscape. Since its early history, the region belonged to the Principality of Galicia-Volhynia and of Moldova; throughout the fourteenth and fifteenth centuries, Bukovina enjoyed shared a history of Polish and Hungarian rule. From 1919 to the 1940s, all of Bukovina belonged to Romania.

Bukovina is a historical region, divided between Ukraine (northern Bukovina) where, roughly speaking, it was once referred to as the Chernivtsi District, and Romania, where the former southern Bukovina is now known as Suceava County (Județul Suceava). The capital of Bukovina, Chernivtsi, as a cross-border city whose political allegiance changed four times over the course of the twentieth century, is wracked by confusions of nationalism, nationality, ethnicity and religious identity. These conflicting layers of cultural belonging add to the complexities – and possibilities – of memory-work, from tolerance and reconciliation to tensions and hostilities. What is more, Chernivtsi has flown several national flags over the course of the last century, emblems of its tumultuous and difficult past.²

To our knowledge, Bukovina's incorporation into the Habsburg Monarchy, initially as part of Galicia, marked the beginning of a unique period of development, reflected in the fast modernization of its infrastructure, education, culture and economy. Especially in Chernivtsi (Czernowitz, Cernăuți), which in 1849 became Bukovina's capital city, this boost can be traced in the flourishing of all walks of life. Notably, in 1918, together with the dissolution of the Austrian Monarchy and the annexation of Bukovina (with Cernăuți as its capital) to Greater Romania, the established institutional and cultural traditions were preserved and even cherished, as we can witness nowadays.

The city of Chernivtsi has been the subject of a several recent studies. Notable examples include Hirsch and Spitzer³ and Colin,⁴ who provide rich case studies of the ways in which mediation can be understood as a feature of Central European urban life before the Second World War.

---

² Irene Silverblatt, "Confronting Nationalisms, Cosmopolitan Visions, and the Politics of Memory. Aesthetics of Reconciliation and Selma Meerbaum-Eisinger in Western Ukraine", *Dissidences* 4, 8 (2012): 17.

³ Marianne Hirsch, *Ghosts of Home: The Afterlife of Czernowitz in Jewish Memory* (Berkeley: University of California Press, 2011).

⁴ Amy-Diana Colin, *Paul Celan: Holograms of Darkness* (Bloomington: Indiana University Press, 1991).

“For most readers, darkness and forgetting conceal Chernivtsi, capital of the Bukovina and Celan’s birthplace, which at one time produced a richly diversified German, Ukrainian, Romanian and Yiddish literature.”⁵

For centuries, Chernivtsi has been a multinational and multicultural city, due to the influence of historical events.

“The multicultural character of Czernowitz was shown continually by the names of the streets (written in the three main languages), by the multi-language newspapers or magazines (such as *Bucovina*, a cultural magazine published in German and Romanian), and this was forced by the need to know most of the languages spoken in town to communicate: at the market or with the nanny.”⁶

Tolerance has always been one of the city’s main distinguishing features. Different nationalities, religions and political beliefs have never prevented Chernivtsi citizens from living in harmony and mutual understanding. It is not accidental that the motto “*Viribus Unitis*” (“Joint Efforts”) has been adorning the flag of Chernivtsi since 1908. One can hear people speaking five languages in the streets: German, Romanian, Polish, Yiddish and Ukrainian. Armenians, Czechs, Hungarians and Russians lived here and made a significant contribution to the economy and culture. Each community traditionally had its own national cultural houses – elegant buildings in the downtown area. Every religious confession built and maintained its temples. Decades of living in the midst of this diversity of nationalities, cultures and religions created a special breed of European in Chernivtsi – a proud and tolerant community of people who called themselves Chernivtsi citizens.⁷ The key to understanding this phenomenon of multiculturalism is in the turbulent history of the region and its capital, where flags and symbols have been changing more often than generations. In Chernivtsi “lived an important, powerful, homogeneous community famous in the Austrian Hungarian Empire and beyond.”⁸

In this article, we wish to contribute to the debate about the richness and diversity of the architectural styles and urban landscape of Bukovina, specifically with regards to its capital, Chernivtsi, which can boast of a remarkable political and cultural vibrancy throughout the mentioned period. The present research differs in many respects from previous publications on the topic in scope, period and approach. By scrutinising the city as an object of interdisciplinary studies, we seek to provide a theoretical framework bringing together remembrance with

---

⁵ Ibid., 4.

⁶ Paolo Cornaglia and Rosa Tamborrino, *To the Borders of Art Nouveau: Czernowitz and Harbin*. (Strand 3. “The New Frontiers: Unveiling Art Nouveau Cities”, accessed 20 May 2018, http://www.artnouveau.eu/admin_ponencies/functions/upload/uploads/Cornaglia_Tamborrino_Paper.pdf).

⁷ *Chernivtsi, or What It Means To Be Tolerant*, accessed 25 June 2017, <http://see-you.in.ua/en/page/chernivtsi-or-what-itmeans-be-tolerant>.

⁸ Paul Johnson, *O istorie a evreilor* [The History of the Jews] (Bucharest: Hasefer Publishing House, 2003), 141.

research on heritage conservation under modern reality.

We contend that, thus far, scholarship has neglected the empirical analysis of the so-called “architectural tolerance” of Chernivtsi – a unique and exceptional concept. Yet exploring the history of the architectural styles and designs of masterpieces of various historical epochs can point to how this ancient city has manifested different national ideas and approaches over time. Furthermore, and most importantly, considered as a unit, Chernivtsi built landscape has created a unique and phenomenal ensemble. Today, the architectural heritage of interwar Chernivtsi is a holistic, almost inviolable ensemble of early twentieth-century buildings. A shared commonality in the midst of such a diversity of identities, cultures and architectural traditions has preserved a special spirit of tolerance and multiculturalism in Chernivtsi heritage conservation.

This paper has four sections. Section one features empirical evidence on the city as a place of remembrance and architectural tolerance. Section two examines the sources, methods and concepts used to study Chernivtsi architectural styles in various epochs, analysing the significant impact of Romanian rule (1919-40s) on Cernăuți architectural and urban landscape. Section three considers Chernivtsi unique architectural tapestry and urban space, while emphasizing those historical urban areas are the memory of a city, and the overall landscape they constitute displays the typical scene of a city in a certain historical period. The conclusions outline the urban construction history of Chernivtsi as an archetypal example of the constant change under the influence of several historical traditions in urban planning, influenced by the geopolitical realities of each of the historical epochs.

Data and Methods

The present study has been developed in two stages and makes use of qualitative methods. The first phase of the research was based on the study of bibliographic materials and sources of secondary data (official studies, evaluation reports, program documents and website, papers, personal correspondences and memories, promotional materials), which provided a framework for discussing architecture and urban landscape of Chernivtsi and its heritage conservation. The second stage uses the case study approach, the focus being mainly on Chernivtsi architectural styles in different epochs, analysing a significant impact of the Romanian rule (1919-40's) on Cernăuți architectural and urban landscape.

We are aware that during the research stages we have not exhausted the multitude of existing sources on architectural styles and urban landscape of Bukovina under the Romanian rule in particular. This study aims to crystallize influences on the evolution of urban architectural tolerance and how the architectural language contributed to building up their urban identity.

Critical Heritage Studies

The novelty of our paper lies in its focus on a city as a place of remembrance and architectural tolerance. Truth be told, in the last two decades, researchers have shown mounting curiosity regarding “memory in the city of Chernivtsi”, resulting in a growing number of publications in this field. Researchers so far have focused their efforts on spotting different representations of collective memory: monuments and memorials, commemoration ceremonies, memory discourses and narratives in local media, as well as public speeches and documents. Through a comparative analysis and by taking a heuristic approach to discovering a “new old history” of present-day Chernivtsi, the authors draw from approaches within cultural studies, cultural sociology, ethnology, history, urban studies and political studies, disciplines which are themselves the results of truly interdisciplinary efforts.

As John Gillis points out, “we are constantly revising our memories to suit our current identities.” As such, memory and national identity are congruent and symbiotic: “Memories help us make sense of the world we live in,” he goes on to argue, and “‘memory work’ is, like any other kind of physical or mental labour, embedded in complex class, gender and power relations that determine what is remembered (or forgotten), by whom, and for what end.”⁹ This highlights the existence of many different approaches to commemorating the past. It might point to the existence of different cultures of memory that sustain a narrative about acceptance or rejection of ethnic diversity. But the cultures of memory in cities also have a common characteristic, namely, that contemporary urbanistes form their attitudes towards the past not through personal experience and family transmission of past memories but through prosthetic memory, which relies on hearsay, media, literature, popular culture and the arts. When deliberate choice comes to the fore in building various identity projects, the work of stitching together contradictory historical representations is guided not so much by the path-dependent logic of collective memory as by present-day expediency and the power games of various mnemonic actors. In this regard, E. Narvselius and N. Bernsand argue that the most observable trend in the cultures of memory in Lviv and Chernivtsi is pillarization, that is, an agreement among external and internal memory entrepreneurs and marketeers that each population group is the custodian of its “own” heritage. Nevertheless, ultimately, the condition of heritage envisioned in the two cities seems to be an assimilationist “incorporation-to-the-core” model, where the core consists of various versions of Ukrainian national heritage.¹⁰

---

⁹ John Gillis, “Memory and Identity: The History of a Relationship”, in J. R. Gillis, Ed., *Commemorations: The Politics of National Identity* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994), 3.

¹⁰ Eleonora Narvselius and Niklas Bernsand, “Lviv and Chernivtsi – Two Memory Cultures at the Western Ukrainian Borderland,” *East/West: Journal of Ukrainian Studies* 1 (1): 59.

In order to describe this phenomenon analytically, we used media texts both in print and online. For example, research has provided evidence that in the formerly Austrian province of Bukovina, Ukrainians constituted two-fifths of the total population, but two-thirds in the northern half (in 1931). Following the collapse of the Habsburg monarchy, northern Bukovina was briefly proclaimed part of the Western Ukrainian National Republic, before the Romanian army occupied the entire province in November 1918. Under a state of emergency that lasted from 1919 to 1928, Bukovina was subjected to strong assimilationist pressures. Provincial self-government was abolished and the Ukrainian language removed from administrative use. The extensive Ukrainian school system and the university chairs at Chernivtsi were liquidated, and the Ukrainian press and most organizations were banned. Assimilationist measures were relaxed beginning in 1928, but, with the institution of the royal dictatorship of Carol II in 1938, Ukrainian culture was suppressed once again.¹¹

The importance of the mosaic community in Chernivtsi was huge in comparison to other similar communities in Galicia and even Europe. Chernivtsi was a part of the famous concept of *Mitteleuropa*, which was of German origin and had echoes in the entire central European region through the lingua franca of German.¹² An ethnic consensus characterized the daily life in historic Bukovina, especially in its administrative, economic, cultural and spiritual capital, Chernivtsi. Chernivtsi has remained a true landmark for central-European culture, at the crossroads of the East and West, a place of deep cultural, confessional and spiritual interaction between and people and civilizations.¹³

By pinpointing the emergence of a late-modern awareness of heritage in both state-led practices and the broad set of public attitudes to historic objects and places of conservation, we spotlight the relationship between heritage and the experience of late modernity. Heritage, and the formally staged experience of encountering the past in the present, has become an all-pervasive aspect of present-day life, a series of components that act as building blocks for the design of contemporary urban spaces.

Historical Background of the Study

By tracing back through the history of Chernivtsi – one of the oldest cities in Ukraine, and one of modern Ukraine’s greatest cultural, educational and architectural centres – we figured out that it was founded as far back as the twelfth century. Throughout its evolution and development, Chernivtsi has been a fascinating mix of all the different cultures that have converged on the region: Ukrainian, Jewish, Romanian, German, Polish, Moldavian, Armenian and

¹¹ *Bukovina under Romanian rule*, accessed 20 June 2017, <https://www.britannica.com/place/Bukovina>.

¹² Daniel Hrenciuc, “Cernăuți: Ierusalimul Bucovinei” [Czernowitz: The Jerusalem of Bukovina], *Codrul Cosminului* XVIII, 2 (2012): 376.

¹³ *Ibid.*, 380.

Russian. Owing to its cultural and architectural uniqueness, Chernivtsi has been called Little Vienna, Small Paris, Jerusalem upon the Prut, and even the European Alexandria. Interestingly, besides the Ukrainian version of the name – Chernivtsi – the city has been, and in some cases still is, known by many other names which were used during times of rule by various countries, or by the respective population groups at the time, in particular, Romanian: Cernăuți; German: Czernowitz; Yiddish: טשערנאוויץ (transliterated as Tshernovits); Polish: Czerniowce; Hungarian: Csernovic, Russian: Chernovtsy (until 1944: Chernovitsy). In the times of the Principality of Galicia-Volhynia the city's name was *Chern*.¹⁴

Before presenting the actual issue of Bukovina's, or to be more precise, Chernivtsi's architecture and urban landscape heritage conservation, we shall focus on the shared historical past under Romanian rule from 1919 to the 1940s, in relation to the analysed events. Consequently, we cannot speak of the cultural aspect without considering historical background of the land. Clearly, geography alone does not determine the fate of nations – even though no less a figure than Napoleon Bonaparte went so far as to assert that the policy of a state lies in its geography (“la politique de toutes les puissances est dans leur géographie”).¹⁵

Geographically, Chernivtsi is located in the historic region of Bukovina, which is currently shared between Romania (south) and Ukraine (north). The relations between the Romanian and Ukrainian peoples have deep historical roots and have been evolving over many centuries. However, the “long duration and untroubled existence” of such coalitions was debatable in Bukovina. As Aurel Onciul's newspaper, *Privitorul* stated in 1902:

In the short interval of just one decade, from the four parties in the Diet, namely the Romanians, Ruthenians, Armenians and Germans, all mathematical combinations possible with four elements were formed in the following alliances: Romanians-Ruthenians, Romanians-Armenians, Romanians-Germans, Ruthenians-Armenians, Ruthenians-Germans, Armenians-Germans, Romanians-Ruthenians-Armenians, Romanians-Armenians-Germans and Ruthenians-Armenians-Germans. From the mathematical point of view, the Bukovinian Diet works systematically, processing all possible combinations; however, from the political point of view the game is childish and shows a complete lack of seriousness. For it is impossible for it to change this radically every year, since it requires yet another regrouping of the aforementioned national parties.¹⁶

As such, Bukovina did not just have “national parties”: here, nationalities often were political parties. The basic consideration was, however, strategic: the

¹⁴ *Chernivtsi*, accessed 20 April 2018, <http://Bukovina.in.ua/chernivtsi.html>.

¹⁵ Nicholas J. Spykman, “Geography and Foreign Policy, I”, *The American Political Science Review* 32, 1 (Feb., 1938): 28.

¹⁶ Angela Vrânceanu, “Dieta Bucovinei” [Council of Bukovina], *Privitorul*, 7, 1 August 1902, 2.

USSR could not afford to have the Bukovina obtrude, as a threatening military salient, between Western and Eastern Ukraine. Later, the Bukovinian Deputy, Constantin Isopescu-Grecul, presented on 21 February 1918 in the Chamber of Deputies of the Viennese Parliament, Romania's position on Bukovina: namely, that it was considered to be of "genuine Romanian heritage".¹⁷

On November 17, 1935, in Bucharest, a Convention for the protection, conservation and recognition of the boundary stones and of other signs serving to indicate the borderline was signed. The international recognition of Bukovina had a complex diplomatic and politic route, starting with the Peace Treaty with Austria and ending with the protocol of the Romanian-Polish mixed Commission of November 17, 1935.¹⁸

Throughout the nineteenth and early twentieth century, Chernivtsi became a centre of both Romanian and Ukrainian national movements. In 1908, it was the site of the first Yiddish language conference, the Czernowitz Conference. When Austria-Hungary dissolved in 1918, the city and its surrounding area became the part of the Kingdom of Romania.

By 1918, when the city became one of the largest urban centres of the Romanian Kingdom, Chernivtsi had an unusually coherent urban structure, devoid of the multiple historical layers typical of many European cities, expressing instead a distinct and dominant urban myth. In her investigation into the concept of myth, Frunchak claims that the urban myth is useful for reconstructing the past, since it helps recognize the limitations of any historical reconstruction. In the context of this study, she highlights the concept of urban myth as a multiplicity of perceptions, opinions and stories about the city that may or may not be based on real-life and documented events. She provides several reasons for operating with the notion of dominant myth if certain features of the city, whether real or perceived, are revealed in the majority of narratives (personal or public, oral or written, official or underground) that construct and reflect the myth at the same time. The researcher's assumptions seem to be plausible, inasmuch as this concept is strongly related to the collective identity of urban residents who associate themselves with the urban myth rather than the physical location or place of residence.¹⁹

By July 1940, Bessarabia and Bukovina occupied a pivotal role in the geo-strategy of Eastern Europe as the remaining anchors of Soviet defence against the Axis coalition. In the process of effecting this readjustment of frontiers, the

---

¹⁷ Ștefan Purici, "1918: Concepții privind viitorul Bucovinei [1918: Ideas Regarding the Future of Bukovina], *Țara Fagilor. Almanah cultural-literar al românilor nord-bucovineni alcătuit de Dumitru Covalciuc XVIII* (2009): 46.

¹⁸ Daniel Hrenciuc, *Cu ochii la Răsărit: Relațiile româno-polone în perioada interbelică (1919-1939)* [Staring Towards the East: The Romanian-Polish Relations in the Interwar Period (1919-1939)] (Iași: Editura Tipo Moldova, 2012), 90.

¹⁹ Svetlana Frunchak, "The Making of Soviet Chernivtsi. National 'Re-unification', World War II, and the Fate of Jewish Czernowitz in Postwar Ukraine" (PhD Diss., University of Toronto, 2010).

unification of the inhabited Ukrainian lands was markedly advanced, at Romania's expense. The third stage in the problem was reached exactly a year later when Romania, under Axis influence, sought to better her fortunes by declaring war on the USSR and repossessing the areas reluctantly ceded in 1940. On 26 June 1940, Molotov declared to Davidescu, the Romanian Minister in Moscow, that:

The Government of the USSR ... considers that the question of the restoration of Bessarabia is organically bound with the question of transfer to the Soviet Union of that part of Bukovina in which the population in its overwhelming majority is bound to the Soviet Ukraine by the unity of historic destinies as well as by unity of language and national composition. This act would be all the more just, in that the transfer of Northern Bukovina to the Soviet Union could constitute, to only an insignificant degree, it is true, a means of compensation for the tremendous damage inflicted on the Soviet Union and the population of Bessarabia by twenty-two years of Romanian domination in Bessarabia.²⁰

From July 1941 to the spring of 1944, the situation remained unchanged. The geopolitical function of the two areas during this period was, however, a much less exalted one than that which they fulfilled during the crucial year from June 1940 to June 1941. Instead of being anchor points of Soviet strategy, they were reduced to a *Dienstknecht* role in the German *Etappengebiet*.

As mentioned in a Bucharest dispatch dated 15 July 1941 to the *New York Times*, the Vice-Premier of Romania announced the liberation of Bessarabia and Northern Bukovina from Soviet rule.²¹ Ukraine and the Republic of Moldova shared Bukovina and if, in Romanian eyes, these territories were "sacred Romanian lands", for the Ukrainians they remained "ancient Ukrainian lands" that Ukraine had helped to "liberate from foreign rule."²²

However, those enthusiasts quickly acquired the necessary experience to turn Bukovinian local politics into a battle of conflicting national interests. When a Romanian-German-Armeno-Polish majority took over from a German-Polish-Ruthenian coalition in 1903, *Bukowinaer Journal* rejoiced:

Today we are ready to create out of our own free will an even more than amicable agreement between the three most prominent nationalities of Bukovina without any recourse to force. The expectation is fully justified that this amicable agreement will be of long duration and untroubled existence. There is no collision of interests between these three parties. The Romanians, who always had a friendly disposition towards the Germans, do not fear Germanisation, although today the German language is prevalent in all offices and many German civil servants are deployed here. They readily acknowledge the cultural importance of the German language as a language of mediation, and know very well that the Germans do not intend to Germanise, that is, to

---

²⁰ *New York Times*, 29 June 1940, p. 8, col. 4.

²¹ *New York Times*, 16 July 1941, p. 6, col. 2.

²² Martin Rady, *Romania in Turmoil* (London and New York, NY: I. B. Tauris, 1992).

denationalise the Romanians. Romanians and Germans have opposite interests, so misunderstandings and frictions will be quite impossible since the Romanians are not aiming for a Romanisation of Bukovina. They want the unhampered cultural development of their co-nationals, but not at the expense of the other nationalities.²³

According to the only census conducted during the interwar period (1930), the population of Chernivtsi numbered 112,427 residents. In terms of the ethnic composition of the Chernivtsi population, Jewish residents were the most numerous, with 42,592 people (26.8%) registered; representatives of the title nation, the Romanians, came next (30,367 people, 23.2%), followed by the Germans (16,359, 20.8%), Ukrainians (11,130, 18.6%) and Poles (8,986, 8.0%). The representatives of other minority nationalities comprised the remainder: Russians (1,521), Hungarians (568), Czechs and Slovaks (226), Bulgarians (78), Serbs (29), Greeks (11), Armenians (59), Turks (30), Gagauzes (19) and Roma (15). 103 representatives of other nationalities and 334 people did not register their nationality.²⁴

Chernivtsi was one of the five university centres of interwar Romania.²⁵ The transition from historicism to modernism, which was happening during this period as part of the struggle against academic art, chronologically coincided with a sharp increase in the national consciousness of nations and national minorities in Europe.

“The symbolist idea of creatively capturing the point of contact of the two spheres of existence – the material and the irrational – was embodied in practice on the principle of the fusion of objective reality and subjective perception, which became the basis of the aesthetics of Secession ... Vibrating, fluctuating, unclosed Secessionist forms and lines were symbols of infinity and the elusiveness of life, the eternal life cycle of nature that connects people with the universe. Cultivating the worship of nature, pagan and pantheistic ideas, the new style revived the foundations of the old Slavic world, the holistic folk perception of reality”²⁶.

Consequently, taking into consideration all the points made above, the present study attempts to crystallize influences on the evolution of urban architectural tolerance and explore how the architectural language contributed

²³ “Der neue Kurs”, *Bukowinaer Journal* 113, June 1903, 1.

²⁴ Sabin Manuilă, *Recensământul General al populației României din 29 Decembrie 1930*, II. Neam, *Limba Maternă, Religie* [The General Census of the Romanian Population on December 29, 1930, II. Neam, Mother Tongue, Religion], II (București, 1938): 120-121; Ihor Piddubnii, “Way of Life and Living Conditions in Chernivtsi (1918-1940)”, accessed 12 May 2018, <https://memoryofvanishedurbanpopulations.files.wordpress.com/.../lund-piddubnyy-tr>.

²⁵ *Chernivtsi*.

²⁶ Yuriy Biryulov, *The Art of the Lviv Secession*. (Lviv: Center of Europe Publishing, 2005), accessed 18 August 2018, <http://forgottengalicia.com/the-hutsul-secession-in-lviv-combining-folk-architecture-with-art-nouveau/>.

to building up Chernivtsi urban identity. In order to better understand the importance and considerable impact of the architectural language of tolerance in the cultural life of the Ukrainian community in the early twentieth century, we claim that these interpretations need to be revised, both theoretically and historically.

Architectural Landscape, Heritage, Diversity

“Houses, like people, have their own biography.”²⁷

The current study considers various steps towards a more profound understanding of architectural unity in diversity, especially in the context of the urban landscape. The cities of the region of study have preserved buildings that express the cultural values of this important movement. Though some of the buildings may no longer exist physically, they survive through stories and photographic documentation. If we visit these sites today and look closely enough, we can often find traces or reminders of these lost places. The architecture of different epochs brings to the fore a variety of theories and aspirations that have influenced urban growth, reinforced national identity, and shaped monuments, as well as setting the context for conservation and urban planning, among other goals, in response to the challenges posed by rapid change. Many architectural masterpieces are still visible as a neglected and almost forgotten past amid the contradictions of the present-day urban landscape.

The focal point of this research is to delve into the synergy and interplay between architecture and national identities. Through this approach, we found that Chernivtsi’s multicultural society is reflected in the many and various public religious buildings, whilst for new buildings built after 1918, distinctive Romanian characteristics mainly dominate. In late nineteenth century, the townscape was progressively enriched by temples of various religions (Catholic, Orthodox, Jewish, Armenian and others) and by a specific type of building known as the “national house”, which formed the seat of the cultural life of each community. The German, Jewish, Ruthenian, Polish and Romanian national houses all had their own specific architectural styles. In this architectural melting pot, some landmark buildings played a super-national, unifying and modern (Art Nouveau) role, especially the railway station, the Postal Savings Bank and the theatre. The new buildings of the Romanian period were characterized by ethnic decorative details (window frames, arches, roofs) that related to the Brâncoveanu style. The spread of Modernism in the 1930s put an end to this way of shaping a new face for the city, but the huge new Romanian Culture Palace became a bright spot in the theatre square, speaking clearly of Bukovina as a part of Greater Romania.

---

²⁷ Lesia Scherbaniuk et al., *House with Crystal Windows (The Story of the Villa in 22, Ukrainaska Street)* (Chernivtsi: Chernivtsi City Council, 2008), 5.

The Romanian Modernism style of architecture and urbanism is one of the best-kept secrets of the early Modern period. Consequently, Art Nouveau architecture played a key role, against a background of never-ending Eclecticism. Less as a fight against Eclecticism and more as a symbol of modernity and super-national characteristics, Art Nouveau reached these outposts of Western culture and penetrated the Bukovinian space having spread along the borders of the countries, finding resonance with urban stories in which the city's geopolitical position played an essential part in its development. These were sites that had turned a borderline position in their state into an opportunity for wealth and a rich cultural identity, thanks to the presence of a multi-ethnic population that boosted their economic and cultural exchanges. Within their own chronology, these cities shared a "golden age" around the turn of the twentieth century, adopting the visual language of Art Nouveau as symbol of modernity.

Offering an incredible architectural ensemble of Byzantine, Gothic and Baroque styles, as well as rich historical and cultural heritage, the city of Chernivtsi has many architecturally important buildings whose architectural language has contributed to the construction of its urban identity. A showpiece of preservation, the 610-year-old city has been marked by a fate more fortunate than many other Ukrainian cities. Whether by destiny or chance, old Chernivtsi has been left largely intact. Many historic buildings have been preserved, especially within the city's centre. Of these, private houses and villas are more numerous than public buildings; nonetheless, the latter are remarkable due to the way the architects met the requirements of their commission, their creative contribution and their technological ability. However, after years of neglect, many of the buildings are in a state of disrepair and need of major restoration. Of course, preservation is not something that just happens by chance: it is based on human values expressed through attitudes, ethics and beliefs. The present-day Chernivtsi – a literary and art capital of Europe – is seen and considered by many guests and visitors to be a city with a unique character, charisma, stylized authenticity and captivating magic, as well as being stuck to nature.²⁸

Historical urban areas hold the memory of a city, and the overall landscape they constitute displays the typical scene of that city in a certain historical period (Fig. 1). Thus, they are of value and worthy of protection.

"Chernovtsy is a small city in Ukraine. Nevertheless, history gives it different looks. The centre is not crammed with hulking Soviet office blocks. This is a tiny Vienna. The buildings are neoclassical and art nouveau. The houses are freshly painted in imperial Austrian egg-yolk yellow and imperial Russian pea-green. The streets have the feel of the Danube and not the ex-USSR.... [It has] late-

---

²⁸ *International Poetry Festival «Meridian Czernowitz» is launched in Chernivtsi*, accessed 8 September 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=H2iownsog60>.

nineteenth-century architecture, charming but undistinguished, and some very good Art Nouveau and Art Deco buildings... It's very pretty and pastel shaded.”²⁹

As well as numerous changes to its name, all the city's street names were changed in the interwar period. Twenty years of Romanian rule left many “architectural signs” on the urban fabric, but without changing the “perfect town” inherited by the Habsburgs. In the 1920s, many buildings aimed to showcase Romanian national heritage, taking elements from the Potlogi (1698) and Mogoșoaia (1702) palaces built for Constantin Brâncoveanu.³⁰

Nick Pelling gives an overview of Cernăuți's mosaic community, which played an important part in modernizing the Bukovinian space, unique in its destiny, ethnic and social status. In this process, the successful compromise between the different ethnic communities known as *Aussgleich* (compromise, agreement) was pivotal.³¹

In this regard, the importance of Svetlana Frunchak's arguments cannot be overemphasized. As mentioned above, Frunchak noted that by 1918, when the city became one of the largest urban centres of the Romanian Kingdom, Chernivtsi had an unusually coherent urban structure, devoid of multiple historical layers typical of many European cities, as well as a distinct dominant urban myth. A capital city of culture, civilization, interethnic and multi-confessional agreement, Cernăuți became a model appreciated and well known across the Habsburg Empire and, later on, in Great Romania, right after București and Chișinău.³²

Over time, an extensive literature has developed on a peculiar phenomenon that characterises Chernivtsi's unique architectural tapestry and urban space. The authors have used a variety of sources to explore this, including, first and foremost, in-depth interviews drawing on the memories of a range of relevant local actors.

“The paternity of this profitable, intelligent and beneficial compromise of the ethnic communities of Bukovina is to be found in the ideas of Benno Straucher, leader of the Jewish community of Cernăuți; Koko Wassilko, representative of the Ukrainian community, but being of obvious Romanian origin, and Aurel Onciul, a visionary spirit with definite political abilities and European beliefs, *avant la lettre*. The Habsburgs accepted an agreement among the three different ethnic groups of Bukovina: the Romanians (represented by Aurel Onciul and

---

²⁹ Ben Judan, *Letter from Ukraine: The Festival Reviving Lost Literature*, accessed 12 March 2018, <http://www.meridiancz.com/de/standpoint-letter-from-ukraine-the-festival-reviving-lost-literature/>.

³⁰ Ada Ștefănuț, *Art Nouveau in Romania* (Bucharest: NOI Media Print, 2008).

³¹ Nick Pelling, *Imperiul Habsburgic 1815-1918* [The Habsburg Empire 1815-1918] (Bucharest: Bic All Publishing House, 2002), 101.

³² Hrenciuc, “Cernăuți: Ierusalimul Bucovinei”, 365.

Alexandru Hurmuzachi), the Ukrainians (Nicolai von Wassilko) and the Jewish (Straucher himself).”³³

Chernivtsi possesses the largest collection of architectural monuments in Ukraine; these buildings give us an idea of the features of Romanian architecture of the early twentieth century. There are several expressive models of the Romanian architectural style in Chernivtsi. The repertoire of the neo-Romanian style includes decorated rafters, wooden brackets, large eaves, arch-covered walkways and glazed ceramic decorations. The former Priests’ House (1929) was built in the neo-Brâncovenesc style and is located at 7 Kotsyubynskoho St (Fig. 3); the former Agricultural Bank (1929) at 15 University Street and the former Frontier House (1934) at 6 Suvorova St are in a similar style. The new stone Saint Nikolai Orthodox Church was built between 1936 and 1939 in the neo-Românesc style, and is located at 35 Ruska St (Fig. 2). Simultaneously (1937-1939), the National House of Economics and Culture was built in the Constructivist style at 3 Theatre Square (Fig. 4). Rich collections of Romanian folk and professional art in Chernivtsi Museums, as well as Romanian literary and musical works written in Chernivtsi, are of great value as a part of the cultural heritage of Bukovina.

In a way, political use was made of architecture – and architectural choices were political. In its golden age, Chernivtsi adopted Art Nouveau to build a cultural identity of a unified city. This language was used in various ways to represent public and common places. Many buildings of this period are still preserved, showing how widely Art Nouveau was adopted in that period. At the same moment, this style was expiring in Western Europe, where new concepts were linking to the idea of modernity.

According to Valentin Mandache, the neo-Romanian architectural style is one of the truly remarkable statements of national art in Europe, but is virtually unknown among the public in Western Europe. Buying, restoring and owning such an architectural gem is a very serious, but rewarding, enterprise. Many amazing neo-Romanian buildings are in an advanced state of disrepair today, plagued by the authorities’ indifference and ignorance of their present owners. In many instances, the municipal authorities have demolished or altered these buildings, replacing them with bland modernist structures built with poor taste and from cheap, low-quality materials.

Of particular interest for the present research were papers, personal correspondences and memories of some of the important figures from the city’s historical record and the designers of the architectural landscape. One example is Natalia Hrytsenko’s fascinating and detailed account of the history of *The City that Smelled of Cinnamon and Nivea Cream, or Chernivtsi Vintage Photo Album*.³⁴ With a whiff of nostalgia, she presents family memories, photos and

³³ Ștefănuț, *Art Nouveau*, 15.

³⁴ Natalia Hrytsenko, *The City that Smelled of Cinnamon and Nivea Cream, or Chernivtsi Vintage Photo Album* (Chernivtsi: Knyhy-XXI, 2017).

postcards redolent of Austro-Hungarian and Romanian life between 1903 and 1940. The author, having published her book in 2017, gave us an excellent opportunity to relive and appreciate a shared historical past and to see the ways in which the city's architecture was preserved, keeping former styles intact. The author proves that historical urban areas are a part of the history and memory of a city, and that history would be discontinuous without them. They are excellent representatives of the style of a city and the basic elements of the urban landscape. The fate of Tempelgasse Street (which changed both in name and appearance under various rulers between 1918 and 1940),³⁵ of churches, of the Riviera Art Studios, of Salo Brüll Cernăuți³⁶ and of the Polish House³⁷ are all illustrated. Of particular interest is the description of the family's mansion in Janku Flondor Street (renamed Kobylanska Street in 1940)³⁸ (Fig. 5, 6). The writer emphasizes how the buildings, when seen together, constitute a landscape that displays the typical scene of the city in a particular historical period.

“It was a villa with a gorgeous garden. The villa spoke of its habitants – the ordinary but highly-respected people with the manners, elegance, classiness and sophistication and courteousness.”³⁹

The national variations of Renaissance or Gothic are brought to life, and in the countries, which architectural heritage did not belong to the usual range of prototypes of historicism other alternatives and directions appear, whose purpose was the identification of the national characteristics of the city's culture as a basis from which to build a sense of national consciousness and highlight the national spirit, consolidated in material symbols.⁴⁰ Chernivtsi was quite privileged in the twentieth century: the city remained intact and preserved all its architectural and urban features well.⁴¹

In the architecture of Chernivtsi from this period, we can trace stylistic directions that were developing contemporaneously in many Western European countries. Due to the political circumstances in Bukovina at that time, Chernivtsi's architectural style was powerfully influenced by those trends, as well as by trends in Bucharest itself.⁴²

---

³⁵ Ibid., 14.

³⁶ Ibid., 26.

³⁷ Ibid., 30.

³⁸ Ibid., 38-44.

³⁹ Ibid., 38.

⁴⁰ Svitlana Linda, “Historicism in the Development of Architecture”, *Bulletin of National University Lviv Polytechnic, Architecture* 568 (2009), accessed 20 March 2018, <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/3583/1/10.pdf>: 69.

⁴¹ Victor Vecherskyi, *The Heritage of the Urban Planning in Ukraine: Theory and Practice of Practice of Historical and Urban Planning Conservation* (Kyiv: NDITIAM, 2003), 159.

⁴² Aurel Bauch, *Bucharest* [Photo Gallery] (Bucharest, 1957).

In the 1920s-30s, the city, as the capital of Bukovina, was home to a growing urban population; in response, it became increasingly built-up and its appearance changed rapidly. Within the city's territory, new quarters, ensembles of streets and squares appeared, along with multi-story residential blocks. Along with "Austrian period" buildings, numerous cottages and villas began to appear.⁴³

"The system of "national houses" was also partially revived: Romanian, Polish and Ukrainian houses all hosted cultural events. Chernivtsi or Cernăuți became more visible and once again took centre stage, helped by the reprinting of a German guide from the early twentieth century. Thanks to municipal restoration works, old painted advertising placards were back on the walls, and the name of the Romanian Policlinica (polyclinic) was rewritten, in Latin and in large letters, on the façade of its building. The long-lived power of architectural masterpieces of Austrian period, which exist in dialogue with the Yiddish, Romanian and Ukrainian styles in Chernivtsi, present a vivid pattern of architectural tolerance. The present urban society has different origins and speaks a different language [...] In Chernivtsi we felt most strongly the contradiction between the original function of the buildings and their current use,"⁴⁴ thus making a plea to carry the spirit of Chernivtsi back to everybody's home place and to breathe it into their further bridging the cultural gaps.

Conclusion

This research builds on existing knowledge on the formation of a characteristic national architecture, which is an indispensable part of the process of self-determination both of national culture and of the nation itself. The distance in history and the subjective selection of the documentation do not intend to eclipse the myth of the city – on the contrary, the fading of images leaves its invaluable imprint. The phenomenon of expressing cultural identity in architecture is apparent and traceable in the establishment of any nation or state. In certain ideological and political situations, motifs that have a well-defined and easily identifiable national identity can come to dominate a city's architectural tolerance.

As models of plurality, all cities provide insights into the evolution of today's global Cosmopolis, contributing to an understanding of meaningful interaction among diverse urban communities and heightening awareness of the precariousness of coexistence. Many cities of the past have been caught in the midst of historical forces, which were literally beyond them, and yet they did, for a time, become the theatres of a richly complex culture of circulation. Cities propose a geometry of divided and contested space, where architectural styles are regulated by the opposing forces of coercion and resistance, of wilful indifference and of engaged interconnection. To attempt to understand the elements which

---

⁴³ Svitlana Bilenkova, "Architectural Styles of Chernivtsi in Interwar Period of the 20th Century", *Independent Culture Studies Periodical* 56 (2009): 211.

⁴⁴ Günter Zamp Kelp, Julia Lienemeyer, *Czernowitz Tomorrow: Ideas for the City of Chernivtsi*. (Düsseldorf: Institut für Außenwirtschaft, 2007), 50.

create both the appeal of cities and their terrible fragility is a task that can be taken on by the bright example of mosaic community of Chernivtsi. Significantly, this city served as a building block in modernizing the Bukovinian space, due to its unique history, ethnic and social factors, all of which influenced the successful compromise between its various ethnic communities, reflected in the Chernivtsi architectural style characterised by the concept of tolerance.

Chernivtsi also has a particular look because it is young: there is no Gothic, Renaissance or Baroque historical core. Despite the first appearance of the name of the place in a record dated 1408, it was only officially designated a city in 1786; it began to flourish especially in late nineteenth and early twentieth centuries. It is notable that within the multiplicity of its social components, a unified architectural landscape arose, with some specific national styles visible but not prominent.

The interwar period architecture of Chernivtsi is a manifestation of political ideas. Regardless of political bias, due to its location at the boundary between East and West, the city has always been famous for its unusual spirit of tolerance and cultural diversity; its built, rebuilt, furnished, decorated and redecorated spaces are filled with a heavy symbolic load and represent the fascination for revival of past times. It is not simply the presence of different architectonics that count, but the forces which direct the flow of designs and edifices and the mood which animates life at the intersection. The intersection is the symbolic centre of the city's imaginative life – it is a site of opportunity and danger, of hopeful encounters and disappointing miscommunications.

As a final thought, despite the general acceptance of the idea that diversity brings variety and affluence, the administrative powers of Chernivtsi are also responsible for unifying the city's blended society. It is still necessary to develop architectural projects to renovate and restore the city and to place significant emphasis on conservation: in other words, to inspire the efficiency of the new way through the new language symbol of modernity. Since, our descendants' aspirations to preserve the new language of architecture were broken with the historicism and the past. As new style of the Romanian period, neo-Brâncoveanu seems to be more flexible and to work better than others in "speaking" to everybody. Besides, as a new architectural style, the Art Nouveau wave was not codified, so it represented a sort of "neutral" means of accommodating and embodying a wide range of identities without focusing on the national style of the leading élites. For this reason, Chernivtsi, in its golden age, adopted Art Nouveau, putting architecture to political use in order to build a cultural identity of a unified city, using its visual language in various ways to symbolize municipal and common spaces.

Blending various historic epochs with a wide range of national identities, the eclectic architectural language symbolically characterizes Chernivtsi. Significantly, the facades of ancient buildings are in some ways recall their

owners' provenance through their specific characteristics. Architects and designers, largely, visualized their language as an easy tool to shape the affluence of various artistic powers. Their symbols were simply used as available elements of the city's European style; the architectural language was a tool to emphasize European culture as a common ground.

The history of Chernivtsi's built environment is a striking example of the effects of successive administrations' approach to urban planning and design, influenced by the geopolitical realities of each of the historical epochs, while retaining the tolerance for the architecture of each era. Its interwar period architecture vigorously manifests Romania's national aspirations to leave its impact on the European city. Chernivtsi is characterized by a unique atmosphere, conditioned by an urban environment which was formed under the influence of so many different cultures and peoples, but always reflects the city's characteristics of mutual respect and tolerance.

Acknowledgements

The authors thankfully acknowledge the anonymous reviewers for their time and devotion to making critical comments and suggestions.

Competing Interests

The authors declare that they have no competing interests.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Archival Stock document no. 43. Plan of Chernivtsi.

Fig. 2. Archival Stock document no. 320. Saint Nikolai Orthodox Church, 35 Ruska St.

Fig. 3. Author photo (modern). Priests' House, 7 Kotsyubynskoho St.

Fig. 4. Author photo (modern). The National House of Economics and Culture, 3 Theatre Sq.

Fig. 5. Kobylianska St., twentieth century.

Fig. 6. Author's photo (modern). Kobylianska St.

Fig. 1. Plan of Chernivtsi.

Fig. 2. Saint Nikolai Orthodox Church.

Fig. 3. Priests' House, 7 Kotsyubynskoho St.

Fig. 4. The National House of Economics and Culture, 3 Theatre Sq.

Fig. 5. Kobylianska St., twentieth century.

Fig. 6. Kobylianska St. today.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURAL LANDMARKS AND THE “MINOR” ARCHITECTURE OF BUCHAREST

VALERIU-EUGEN DRĂGAN*

The cultural landmarks of a city are often the result of development policies that highlight the fundamental development directions established by the central and local administration through architectural and urban signals.

The situation is often manifested during the consolidation stages of significant historical moments and the functions of these buildings have a relevant role beside the architectural expression and the scale of urban interventions. In general, all these aspects highlight the profound social changes through monumentality and symbolism.

Architectural and urban landmarks owe this status to their relation with the dominant structure of settlements, even if they were not created as a deliberate affirmatory gesture expressive of a particular policy at the central or local level. Their materialization as specific architectural and urban expressions of their respective historical stages stands out due to the contrast they make at a given moment with the qualities and general characteristics of the neighbouring urban tissue.

It is worth mentioning that there is a close relationship between the level of representativeness of an architectural landmark and the community that creates it. This relationship is not a closed one, in the sense that an architectural landmark of local interest can develop into a cultural landmark of national interest, to the extent that it meets certain requirements beyond the initial expectations.

At the same time, it is also noted that there is a mutual relationship between the architectural landmark and the socioeconomic and cultural framework that generated it. Thus, on the one hand, an architectural landmark is designed to functionally satisfy certain requirements expressed by the members of the community while, on the other hand, certain aesthetic and architectural symbolic forms of that landmark inspired the design of individual houses and other minor architecture of that community.

Also, the more or less spectacular influence of representative public buildings on the architecture of individual dwellings raises the aspiration levels of the community, which also gives it a higher degree of stability. In other words, architectural landmarks are not just functional solutions necessary for a community: at some point they may become genuine cultural models.

---

* PhD, Associate Professor, Ion Mincu University of Architecture and Urbanism – Bucharest, Department of History & Theory of Architecture and Heritage Conservation; e-mail: v.e.dragan@gmail.com.

However, the need for landmarks is manifested on several levels. Perhaps the most representative need refers to the landmark's function as a political statement that uses the instruments of both urban planning and architecture. There are urban landmarks that have stood out over time at city level, although their initial creation only aimed at a certain form of representation at the district level.

Apart from the two above-mentioned instruments – which have as a common denominator the assertion of power – we can also distinguish the need to selectively establish, more-or-less objectively, a network of representative urban landmarks across a city, to facilitate orientation and the easier reading of city maps, from general urban street maps to tourist guides. A simple analysis of the historical plans of a settlement allows visualization of the representative architectural buildings, either for that moment or for a certain purpose, through various ways of representation. It is equally noteworthy that, depending on the historical stage in which these plans were elaborated, the architectural landmarks included differ significantly.

All these considerations are clearly valid for Bucharest; where the variety of situations encountered is fully illustrated by examples of how cultural landmarks are signalled on various historical plans. For example, the plan drawn by Porach and Ed Schweder (Fig. 1) presenting the area affected by the 1847 fire¹ was based on the plan elaborated by Rudolf Artur Borroczyn in 1846. Its goal was to indicate, as clearly and correctly as possible, the area affected by fire, which is marked by hatching. The authors borrow only the street network, Dâmbovița River and the urban landmarks (generally the churches and monastery inns) from the original map, without including the other buildings and plots. Using architectural landmarks in this case serves to ensure orientation in relation to the perimeter of the area of interest, as well as helping the viewer to perceive its size.

A special case is represented by *The Colour Red Commission Plan in the Capital Bucharest*. The zone plan, created by Dimitrie Pappasoglu in 1875 (Fig. 2), has an administrative character and presents as architectural and urban landmarks buildings with a much wider range of functions, as well as significant landscaping of public and private spaces. Over the basic layout of the area delineated by the street network and the Dâmbovița River, Pappasoglu marked churches, public institutions, commercial spaces, banks, inns and hotels, as well as some representative private dwellings. In this case, the use of the landmarks

---

¹ This plan, with the original title *SITUATIONS PLAN des am 23 März a. St. abgebrannten Stadttheiles von BUKUREST Mitgetheilt von B. R. u B. - Poreich u Ed. Schweder, Ingenieur*, was first published in “Brilage in No. 31 der Deutirchen Bukurester Zeitung” and republished by G. Severeanu, *Bucureștii sub focul cel mare din 1847* [Bucharest under the Great Fire of 1847], in *Urbanismul, Monitor al Uniunii Orașelor din România* [Urbanism, Monitor of the Union of Cities of Romania], IX, 3-4 (March-April 1932), p. 90, f. 3.

is intended to present components that are relevant to the urban tissue that makes up the administrative structure of the city.

In 1915, a team coordinated by the architect Cincinat Sfințescu redesigned, on his own initiative, Rudolf Artur Borroczyn's 1846 plan.² The new plan, which aimed to update the language used in the mid-nineteenth century and provide a more technical graphical representation, is divided into one hundred squares, unlike the original. Of these, square 11 (Fig. 3) schematically illustrates the overall image of Bucharest, in order to explain the new partitioning of the plan, and the recorded information includes the major street networks, significant relief forms (such as the cornice and the Dâmbovița River) and a number of architectural landmarks that allow faster orientation and localization of the perimeter covered in each of the squares. In this case, taking into account the purpose of the plan, the landmarks almost exclusively include the churches that existed at the time, which also highlights their differentiated distribution in relation to their position in the city.

Another example of the use of architectural landmarks is in Bucharest guidebooks, whose role is to present information on the existence and location of places of interest to the public. One such work is the *Plan and Guide of Bucharest* (Fig. 4), written in 1921 by Mihai C. Pântea and drawn by R. Fredi Wahngig. Even though it does not include information on individual plots of land or on most of the current buildings (which were mostly dwellings), it does mark representative buildings of the city with an impressive degree of precision and detail. The complexity of the functions that make up the different types of pointed landmarks is also notable.

These examples represent only a tiny proportion of the cartographic representations of Bucharest in which architectural landmarks are used to establish the relationship between the overall image of an area and some the significant buildings known or easily identified in situ. All these situations demonstrate the usefulness of establishing architectural and urban landmarks, which have a significant cultural dimension through repeated public exposure, even though they vary over time depending on the motivations for their selection.

Regardless of why or how they were consecrated, architectural and other urban landmarks have a cultural valence; they can take on a significant value as elements in the public consciousness or sense of the city. This aspect is

---

² The plan's original title was: *Planul Bucureștiului ridicat și nivelat din porunca D-lui Marelui Vornic al Departamentului Trebilor din Năuntru Barbu Știrbei după întocmirea Secției Inginerești sub direcția specială a Maiorului Baron Rudolf Artur Boroczin în zilele Prea Înaltului Domn Stăpânitor Gheorghe Dimitrie Bibescu V. V. anul 1846.* [The Plan of Bucharest Raised and Levelled at the Command of the Grand Priest of the Department of the Temple in Barbu Știrbei after the Elaboration of the Engineering Section under the Special Direction of Major Baron Rudolf Artur Boroczin in the Days of the High Lord Ruler Gheorghe Dimitrie Bibescu V. V. Year 1846.].

largely beneficial, contributing to a form of local identity that, on the one hand, is appropriated by the inhabitants, and on the other hand is transmitted through various media to those interested in the evolution and values of that settlement.

Too often, however, this situation also has significant side effects, in that the cultural landmarks can become clichés which are used *ad nauseam*. This inevitable but perverse mechanism leads to almost total ignorance of the whole process of generating architectural landmarks. Thus, in general, only a few frequently publicized buildings are commonly known as representative of the cultural values of a city, which can be explained by the fact that the dynamics of information include a high degree of superficiality.

The worst side-effect, however, occurs if only these few architectural and urban landmarks are recognized as having cultural value. Such a situation, if supported by the authority of specialists, can indirectly induce in the collective mind the conception that the other material or memorial components of a city have but a modest value, or that they might even represent a brake on the development of the city. Thus, it is possible to lose sight precisely of those components that have contributed fundamentally to the process of evolution and crystallization of a whole complex of cultural values on which the existence of the architectural and urban landmarks of a city are based.

Architectural landmarks do not appear spontaneously, even though, in many cases, they mark a syncope, favourable or not, in the evolution of the city. They are the result of cultural accumulations representing the various historical stages in a settlement's development, and are always based on everyday experiences and needs. It can be said, therefore, that testimonies materialized in the urban tissue adjacent to cultural landmarks bear the imprint of the fermentation process that generated them.

In this category are included buildings that are not designed by architects (Fig. 5), as well as those which, even if signed by architect, are part of the urban context and are not remarkable, with no particular monumental significance in relation to the area (Fig. 6). In both situations, this architecture is pejoratively considered "minor".

However, such buildings are found in many neighbourhoods in Bucharest and have an important role to play in the process of the city evolution. By its very presence, "minor" architecture legitimates the existence and supports the environment of many cultural landmarks, and sometimes even joins such landmarks by becoming part of an architectural and urban ensemble.

"Minor" architecture represents that critical mass of cultural and socioeconomic values that generate local interest both at the neighbourhood level and at the local or even national level. Frequently, the process of evolving of a settlement tends to put into inferior both the architectural landmarks existing at one time and the "minor" architecture that sustains them by its

presence in the immediate vicinity. Over time, the landmarks change, but much more serious a problem is that with them, the way of defining and perceiving the new architectural landmarks also changes (Fig. 7). Thus, a series of qualities related to the occupancy of the plot, the relation with the public space, the function, the aesthetic and architectural expression and, last but not least, the monumentality defining the initial architectural landmarks, are replaced by a single characteristic related to the volume.

Ridiculing or disregarding a whole range of cultural values that make up the identity of a city inevitably leads to the wiping out of the material traces that attest to its very existence. This process, sometimes driven by financial pressures but quite often by political interests, is generally supported by negligence, disinterest and a lack of cultural awareness (Fig. 8).

Reducing the identity of a city to a few clichés – either by selecting them according to the fashion or doctrine of an era, or by eliminating the other components that bear testimony to a coherent evolutionary process – may generate the suspicion that only those few architectural landmarks define the settlement’s culture. In other words, the existence of any cultural landmark is closely linked to the organic stability provided by the neighbourhood that supports and defines it.

The disappearance of areas of residential housing where the relationship of mutual support between “minor” architecture and cultural landmarks was manifested through a natural evolutionary process induces the idea that the few intensely publicized buildings represent only occasional imported cultural implants.

This plea seeks to highlight the importance of “minor” architecture existing alongside cultural landmarks in the process of the crystallization and definition of identity, as an expression of socioeconomic and cultural stability.

Of course, cities are constantly developing and changing. But the price of this natural process must not include the eradication of previous stages of the evolution of the urban space, through excessive interventions to replace the built environment.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. G. Severeanu, *Bucureștii sub focul cel mare din 1847* [Bucharest under the Great Fire of 1847]. In *Urbanismul, Monitor al Uniunii Orașelor din România* [Urbanism, Monitor of the Union of Cities of Romania], IX, 3-4 (March-April 1932): p. 90, f. 3.

Fig. 2-3. Ion Mincu University of Architecture and Urbanism – Bucharest, The Department of History & Theory of Architecture and Heritage Conservation Archive.

Fig. 4. Personal archive.

Fig. 5-8. Pictures taken by author, 2002-2015.

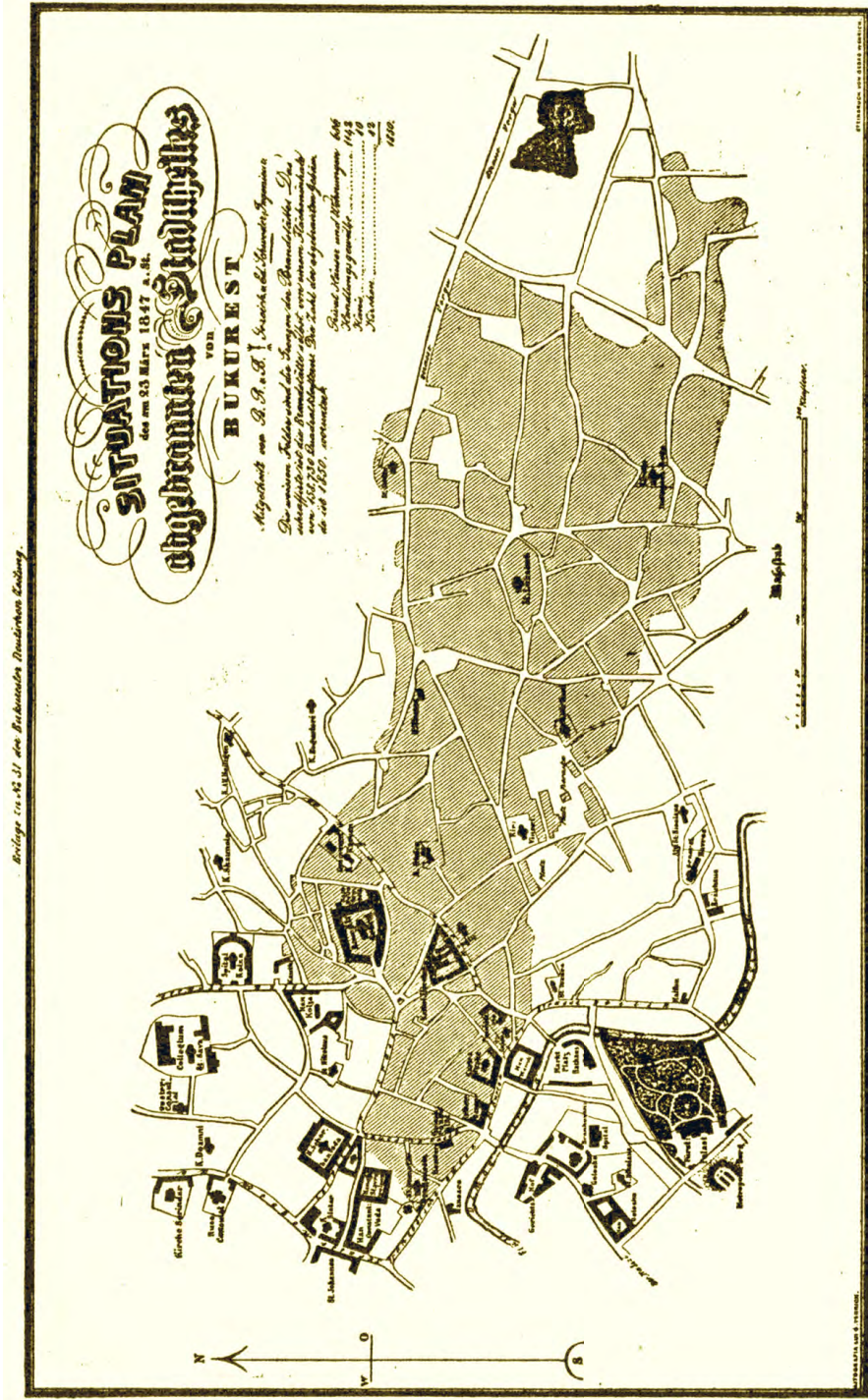

Fig. 1. Architectural landmarks figured on the plane area affected by fire in 1847, drawn up by Porach and Ed Schweder.

The Relationship between Cultural Landmarks and “Minor” Architecture of Bucharest

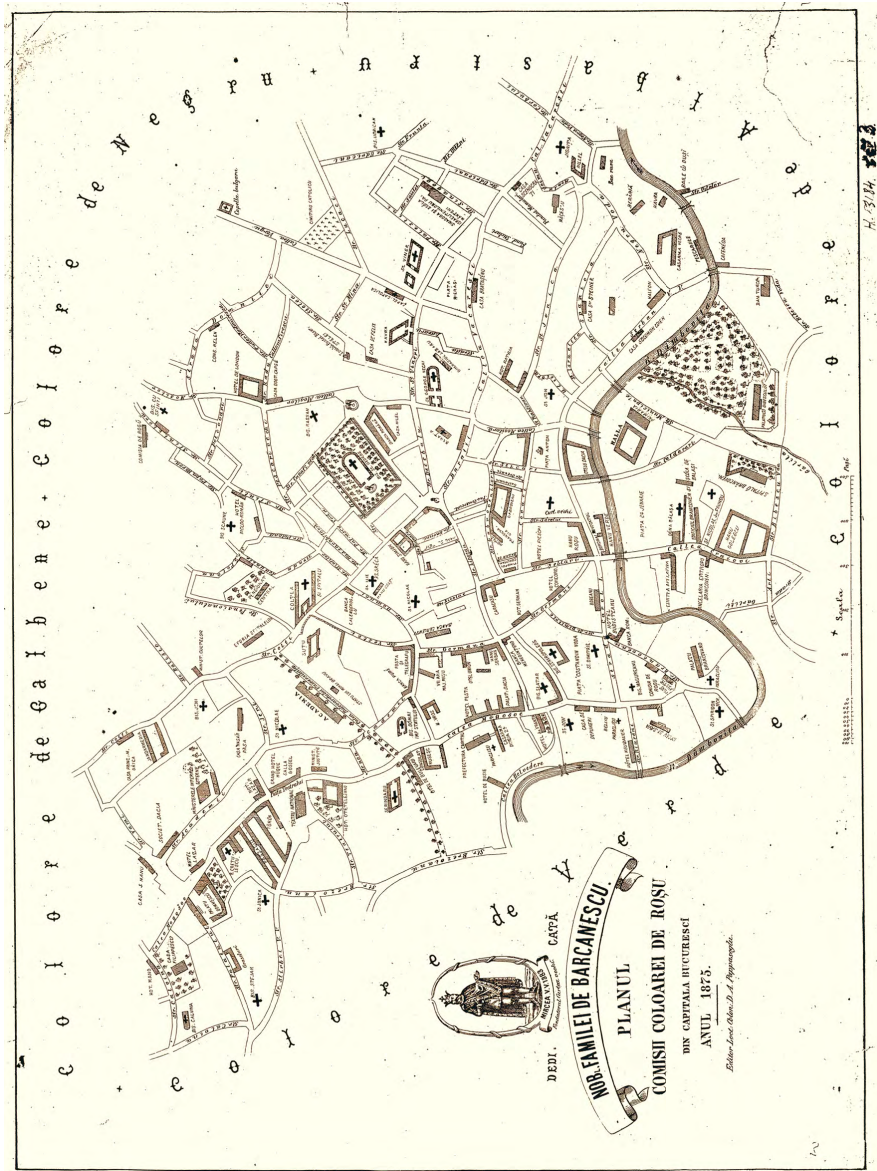

Fig. 2. Architectural landmarks figured on the *Plan of the Red Colored Commissions in the Capital of Bucharest in 1875*. Editor: Lt. Col. D. A. Pappasoglu.

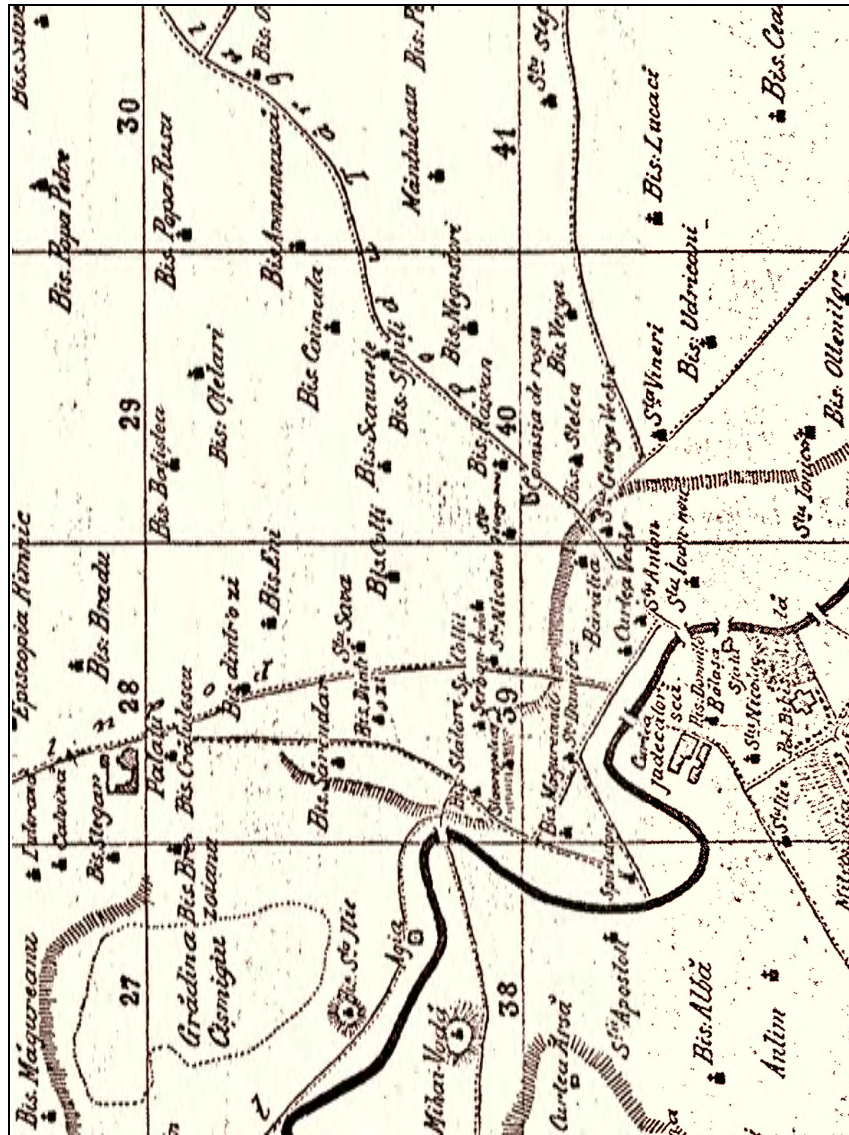

Fig. 3. Architectural landmarks figured on the Square 11 of the plan redesigned in 1915 by the team coordinated by the architect Cincinat Sfințescu, following the plan drawn up by Rudolf Artur Borroczyn in 1846 (fragment).

The Relationship between Cultural Landmarks and “Minor” Architecture of Bucharest

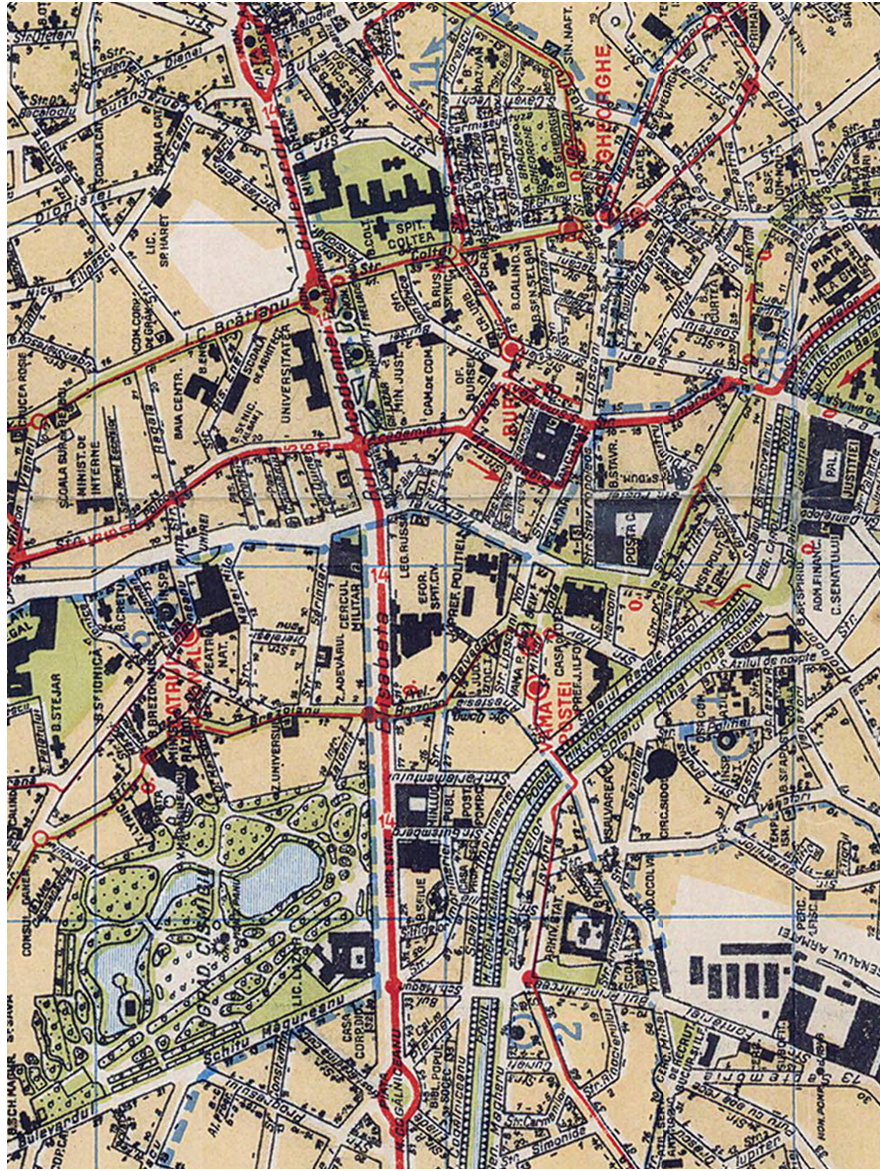

Fig. 4. Architectural landmarks figured on the *Plan and Guide, Bucharest*, elaborated by Mihai C. Pântea and drawn by R. Fredi Wahning in 1921 (fragment).

Fig. 5. Front of buildings that are not made by architects
(Image of Plantelor Street).

Fig. 6. Front of buildings that are made by architects
(Image of Costache Negri Street).

Fig. 7. New architectural landmarks put in inferiority the components of the traditional urban tissue of the immediate vicinity (Image of G-ral C-tin Budișteanu Street to Griviței Avenue).

Fig. 8. Aggressive interventions that disagree with the existing cultural values of area (Image of Maria Rosetti Street corner with Ion Luca Caragiale Street).

THE RISE AND FALL OF A BUCHAREST NEIGHBOURHOOD –
COTROCENI – AND WILLY PRAGHER’S PHOTOGRAPHS
AS AN ANAMNETIC INSTRUMENT

CRISTINA BOGDAN*

A neighbourhood is a *space of memory*: its streets and buildings tell the tales of those who have created, inhabited or altered them throughout time. The architectural choices, as displayed by the rows of buildings flanking the streets, evince fashions, tastes, mentalities and influences and tell us of how epochs mingle and overlap within a given area. Space thus becomes a sign of time, as monuments contain the traces of eras no longer directly accessible to us, but which they save from complete extinction and from oblivion.

In the early twentieth century, east of Cotroceni Palace and south of the river Dâmbovița, a new neighbourhood of Bucharest began to take shape. It was named after a former village and a monastery constructed by the logothete Șerban Cantacuzino in the late seventeenth century in a forest bearing the same name, as a token of gratitude and thanksgiving for overcoming a difficult moment in his life. Close to the monastery, he later built the princely residence,¹ and the place retained this role and status until the advent of communism. Today’s Palace, whose building was commissioned by King Carol I, according to the plans of French architect Paul Gottereau, was constructed on the same spot as the old edifice, reiterating the practice of raising a new building on the foundations of an older one (as frequently happened with places of worship).

As the Palace was designed and constructed (between 1893 and 1895) and the royal couple Ferdinand and Maria were installed there in the spring of 1896, this stirred public interest in an area that had been seen as peripheral (actually, located outside the city until the mid-nineteenth century). The opening of the major roads, Cotroceni Avenue and Independence Boulevard (today’s Bulevardul Eroilor Sanitari [Boulevard of War Heroes Sanitarians]); the establishment of the Botanical Garden;² the foundation of Elena Doamna [Lady Elena] orphaned girls’ asylum on the Cotroceni hilltop; and, later, the

---

* PhD, Associate Professor, University of Bucharest, Faculty of Letters; e-mail: cristinabogdan2010@gmail.com.

¹ For further details on the monastic and residential ensemble of Cotroceni, see: Mihail Ipate, *Istoria Cotrocenilor. De la Șerban Cantacuzino la Barbu Știrbei* [Cotroceni: A History. From Șerban Cantacuzino to Barbu Știrbei] (Bucharest: Cotroceni National Museum, 2009).

² For details on the foundation of the Botanical Garden and its subsequent transfer to its current place, see: Alexandru Ofrim, *Străzi vechi din Bucureștiul de azi* [Old Streets of Today’s Bucharest], fourth edition revised (Bucharest: Humanitas, 2011), 81.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 157-174.

establishment of the Palace hosting the Faculty of Medicine (built 1899-1903, according to the plans of Swiss architect Louis Pierre Blanc) constituted the essential elements that motivated families of physicians and military officers to settle in the vicinity of Cotroceni Palace. They were following in the steps of the French-born doctor Carol Davila, who had been invited to Bucharest by Prince Barbu Știrbei, in order to organize the healthcare system in Romania. On an estate purchased by Carol Davila (and later subdivided into plots of land) emerged a great part of the neighbourhood, whose streets received the names of famous physicians from Romania and abroad.

Having taken residence on Notagiilor (that is, Swimmers') Street, some time prior to 1871, Dr Carol Davila is remembered not only due to the majestic statue of him by Karl Storck, placed outside the Palace of the Faculty of Medicine, but also due to the eponymous street, where he used to live and which was named after him as early as 1885³ (just one year after his death). Similarly, other streets in the Davila plot and, later, those in the Principesa Elena [Princess Elena] plot and the Regina Maria [Queen Maria] plot – within which seven streets received the names of medical personalities from the outset – perpetuate the memory of elite individuals among the autochthonous and foreign pharmacists and medical doctors.⁴

The edifices built in Cotroceni neighbourhood during the early decades of the last century, as residences for the upper-class and middle-class residents (the area was mainly populated with members of the liberal professions),⁵ display the architectural styles characteristic of that time. The result was a juxtaposition of two distinct perceptions on *dwelling* the neo-Romanian style (Fig. 9) and the Art Deco style. The presence of trees lining the streets, and of the little parks strewn across the neighbourhood; the medium height of the houses (typically with a ground floor and two upper floors), each with its own little yard, often with relatively low fences; and the crisscross of streets flanked by plane trees, chestnut trees and lime trees all created the atmosphere of a hidden village, encapsulated within the surrounding urban area, or maybe of an immense park through which passers-by could walk and dream, in a solitude favourable to meditation. The memoirs of residents from the 1950s and 1960s describe this feeling, which the neighbourhood still conveys:

I was born [...] in Cotroceni, a neighbourhood dating from the interwar period, with houses not too expensive and not too cheap, with courtyards not too big,

³ Aurel Ionescu, *Străzi din București și numele lor* [Bucharest Streets and Their Names], vol. III, *Personalități ale bisericii, medici și farmaciști* [Leading Figures of the Church, Medical Doctors and Pharmacists] (Bucharest: Vremea, 2014), 145.

⁴ Ibid., 146.

⁵ A beautiful description of the neighborhood and the notable people who have lived there is provided by Dan Petrescu, "O plimbare prin Cotroceni" [A Stroll Through Cotroceni], included in the volume *Bucureștiul meu* [My Bucharest], ed. Gabriela Tabacu (Bucharest: Humanitas, 2016), 107-119.

and not too small, and with a special allure to those who lived there. [...] It felt like a village to me. It was a very cosy, nice place to live in, for a child of the '50s-'60s. Beside streets and alleys, there were the gardens – and we had our own way of wandering through the neighbourhood: jumping over the fences, from one garden into the next, in search for our friends who lived on other streets, or looking for fruits to pick. It was, and still is, a place full of cherry, apricot, cherry-plum trees and grapevines, which was so attractive to us. [...] It was a close-knit community, a very well-functioning neighbourhood.⁶

The above account, by architect Șerban Sturdza, is highly visual, like a painting whose details catch the eye and keep it riveted to the canvas. Further details can be added, inviting the other senses to discover the neighbourhood and reconstruct it by means of words. Sanda Golopenția, for instance, metaphorically evokes Dr Lister – her childhood street, turning into “a giant, bubbling teapot every spring.”⁷ Let us be reminded by the anthropology of the senses, as it is deployed against the background of the urban environment in the volume dedicated to the “subtle city” by Nicolae Panea, that “scents and smells act, above all, as a boundary delineator, that is, as an identifier and identity marker.”⁸ We can thus map the smells and fragrances in a city, with every area having its own olfactory footprint, changing with the seasons and the small businesses set up in that area. Just as the houses' scents or smells depend on the age and occupation of their dwellers, on their education and degree of civility, on their eating habits, their daily routines and rituals, similarly the olfactory atmosphere of a neighbourhood is shaped by its vegetation, the proximity of industrial parks, the heavy traffic fumes or, on the contrary, the clean air of traffic-free side-streets. From this standpoint, Cotroceni used to be (and to a great extent, still is) a garden-like part of our capital city.

The same memoir by Sanda Golopenția resorts not only to the olfactory sense, but to auditory impressions too, in recalling the sounds that announced the arrival of the local yoghurt seller:

A yoghurt vendor walked along our street every morning. He called out, and I ran down the stairs of our three-storey apartment building at the back of the yard, from where every night I dreamed that I could jump out and land safely right on the ground, then I raced across the narrow courtyard and reached the building “in front”. The yoghurt was sold in little blue porcelain jars, with aluminium lids. I would grab some from the brimming tray, and returned with

---

⁶ Miruna Bărdulete, *Bucureștiul arhitectului Șerban Sturdza: “E un oraș improvizat”* [Bucharest's Architect Șerban Sturdza: ‘It's an Improvised City’], interview with Șerban Sturdza, http://www.b365.ro/bucure-tiul-arhitectului-erban-sturdza-e-un-ora-facut-la-repezeala_189616.html, accessed 10 December 2018, cf. *Amintiri din Cotroceni ale unui fiu de „burghezo-moșier”* [The Son of “an Estate Owner” Remembers Cotroceni], ed. Sorin M. Rădulescu (Bucharest: Vreamea, 2017), 26.

⁷ Sanda Golopenția, *Viața noastră cea de toate zilele* [Our Daily Life] (Bucharest: Curtea Veche, 2009).

⁸ Nicolae Panea, *Orașul subtil* [The Subtle City] (Bucharest: Editura Etnologică, 2013), 95.

my refreshing capture, while the merchant continued his solemn chanting: ‘yoghuuuuurt... fresh yo-ghurt’ stressing each syllable emphatically, as he walked away towards Dr Clunet Street.⁹

One could quote many such reminiscences offered by memoirs, all of them attempting to retrieve the past by means of literary imagery. Less volatile than words, the monuments still standing tell their tales, preserved in stone and reinforced concrete, in the wrought iron fences, in windows and gates, in the wooden pillars of porticos, or in the decorative panels adorning the facades and the entranceway staircases. Here and there, commemorative plaques are attached to buildings to keep alive the memory of the architects (for example, I. Sillion, Petre Boico (Fig. 10), Jean Burcus) and builders (many name I. Moscovici, one of the favourites of Bucharest elites during the 1920s-30s) who fashioned this enclave in the western part of Bucharest. The planters, shaped like massive flower pots, decorating the houses in neo-Romanian style and perched on the balustrades flanking the main entrance of villas, or on the fence pillars, or again on either side of the balconies, enhance the feeling of intimacy which this neighbourhood conveys and its resemblance to an immense garden, especially while in bloom.

Doctor Joseph Lister Street

Cotroceni neighbourhood is a network of streets interspersed with parks and little squares. The two major roads crossing it – Dr Carol Davila Street and Dr Joseph Lister Street – intersect in front of the Arenele BNR [National Bank Arenas] sports compound (the Sycamore Park).

Named after the famous British surgeon, Doctor of Medicine from London University (1853) and Professor of Surgery at the Universities of Glasgow (1854-1869), Edinburgh (1869-1877) and London (1877-1893),¹⁰ Dr Joseph Lister Street goes from the foot of a hill dubbed “Țăcălie” (an archaic term meaning pointed hilltop) to Sfântul Elefterie Nou [St Eleutherius the New] Church (Fig. 4), a religious edifice designed by the Aromanian architect Constantin Iotzu (construction works began in 1935 and were completed only in 1971, as they were interrupted during the Second World War).

Dr Lister Street (Fig. 1) – a long, formerly cobblestoned street flanked by centuries-old lime and plane trees, still has a number of monuments that recall, in their visual design, the combination of modernism (especially Art Deco) and neo-Romanian styles that was common during the 1930s-50s. After the first World War, the architecture of Bucharest gradually renounced the Little Paris style (dominant during the last quarter of the nineteenth century), to adopt the neo-Romanian (which emerged towards the end of the same century) and Art Deco styles, especially in the thriving times of extensive oil exports. The pace of construction activity subsequently slowed down

⁹ Ibid.

¹⁰ Ionescu, *Străzi din București*, 190-191.

significantly during the economic depression of 1929-1933.

The characteristic elements of Art Deco architecture (geometric tiered facades, symmetrically arranged windows, staircases imitating the shape of a ship's conning tower – a suggestion further emphasized by the presence of round porthole windows), which define the style of some of the houses in Dr Lister Street, are highlighted by the matching style of the respective fences. Made of wrought iron painted in shades of green, blue (Fig. 8) or brown, the fences display various geometric motifs, grouped into categories of three – a symbolic number very much employed by this art movement. At times, the fences replace geometric motifs with patterns of solar rays or beams of light radiating from a lamp. The wrought iron patterns on the gates frequently match those on the entrance door and on the windows, in a subtle interplay demonstrating the importance attached to details by this art movement.

A defining aspect of the Art Deco architecture in Cotroceni is revealed by a closer look at staircases. Completely insignificant in the structure of the apartment buildings made during the later communist period, the staircase is a trademark Art Deco element – alongside doors, gates, windows and fireplaces – as its role is not merely functional, but also artistic and symbolic. It is frequently shaped like a ship's conning tower (sometimes even equipped with masts). This resemblance to the control structure of an armoured cruiser (very much in vogue and considered very attractive in the early twentieth century) was at times emphasized by the overall hydrodynamic shape of the entire building. A good example of this is the villa at 1 Victor Babeș Street (Fig. 5). Designed by architect Jean Văleanu¹¹ in 1938, on a relatively small plot of land with a difficult cut (an acute angle towards the street),¹² the house seems to be floating like a ship, opposite a splendid villa in the neo-Romanian style (2 Victor Babeș Street) (Fig. 6).

Both along Dr Lister Street, and across the entire Cotroceni neighbourhood, the mixture of neo-Romanian and Art Deco styles (Fig. 7) lends the architectural rhythm, a patterned alternation in the urban landscape. The Art Deco imitation of the conning towers of transatlantic ships produces a visual effect predicated on height, finding its counterpart in the elevated “fortified towers” of the villas modelled on traditional Romanian architecture. The minimalism and straight geometric lines, characteristic of the modernist style, are complemented by the neo-Romanian trefoil arches and low rope-twist

---

¹¹ Jean Văleanu designed several buildings in 1930s-1940s Bucharest: the apartment building and its shops on Tache Ionescu avenue (currently 26, Magheru avenue) destroyed by the earthquake of 4 March, 1977; Domnica building compound at 101, Calea Victoriei [Victory Avenue], made of several units grouped around a courtyard. The buildings designed by Jean Văleanu are examples of modernist architecture.

¹² Mariana Celac et al., *București. Arhitectură. Un ghid adnotat* [Bucharest. Architecture. Annotated Guidebook] (Bucharest: Ordinul Arhitecților din România, 2016), 180.

columns bearing monograms on their capitals. The verandas, supported by wooden pillars decorated with ethnographic patterns, and the ornamental panels displaying motifs such as peacocks (Fig. 11) (or pairs of peacocks facing each other, feeding on a grape), doves whose feathers intertwine with grapevines, or arborescent vegetation and the Tree of Life, reveal the source of inspiration into which the neo-Romanian style taps: the abundance of plant and animal motifs provided by the Brancovenian and neo-Brancovenian paintings of Wallachia. While the peacock generally carries ambivalent connotations, both positive and negative,¹³ the birds on this panel symbolize harmony and beauty, “a symbol of fertility and a zoomorphic hypostasis of the Tree of Life.”¹⁴ These panels point to the prosperity and wealth of the houses’ owners and residents. It is worth noting that sometimes the representations of peacocks – decorative birds – have details reminiscent of eagles – birds of prey with sharp curved beaks, piercing eyes, and a predator’s claws to suggest power) – as if to also denote their capacity as protectors of the buildings. In neo-Romanian art, plant and animal symbols (Fig. 12) often carry layered connotations; these examples from Cotroceni represent a case in point.

A stroll along Dr Joseph Lister Street, eight or nine decades into the life of the villas lining it, can occasion an attempt at reconstructing the past by means of the surviving pieces of architecture, which now bear successive layers of materials from subsequent epochs, and demonstrate the residents’ various options regarding aesthetics, their financial means, and so on.

The comparative view we provide, by comparing the 1940s photographs of Cotroceni taken by Wilhelm (Willy) Alexander Pragher¹⁵ to those of today’s neighbourhood, is subsumed to the same intention of reconstructing the past by means of images that Andi Mihalache expressed in his Contribution to the History of the Notion of Patrimony:

Reconstructing the past is tantamount to establishing an *image* of the past. And the image is borne by the volume, or the shape – that surface that meets our eye and our perception of it. Here art and history intersect – as they share the goal of *creating or recreating*, in other words providing imagined or known facts with a form, able to endow them with tangible presence and, above all, render them *intelligible*.¹⁶

¹³ Ivan Evseev, *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească* [Dictionary of Romanian Magic Practices, Demonology and Mythology] (Timișoara: Amarcord, 1998), 358-359.

¹⁴ *Ibid.*, 358.

¹⁵ The name’s original spelling was Prager (his mother’s maiden name), but he had it changed to Pragher in Berlin, between 1932-1939, in order to avoid being mistaken for a well-known Jewish cabaret singer. The confusion brought him to the attention of Nazi authorities.

¹⁶ Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu. Surse, evoluții, interpretări* [Contributions to the History of the Notion of Patrimony. Sources, Evolutions, Interpretations] (Iași: Editura Universității “Alexandru Ioan Cuza”, 2014), 33.

The Traces of the Past: Willy Pragher's Photographs

Willy Pragher (1908, Berlin – 1992, Freiburg) belonged to a family of German ancestry who had settled in Bucharest. He spent his childhood years in the home of his grandfather – a well-known fur trader named Moritz Sigmund Prager, and so became aware of, and familiar with the contrast between the central area and the outskirts of the Wallachian capital city – which he rendered in a brochure, significantly entitled *Bucureștiul contrastelor* [The Bucharest of Contrasts]. Straddling the border between East and West, urban and rural, wealth and poverty, the interwar Bucharest as we can see it in Willy Pragher's photographs (now in possession of the state archives in Freiburg and Baden Württemberg,¹⁷ and included in electronic version in Germany's immense Digital Library¹⁸) is a city of dichotomies, of the intertwining of old and new, of the interplay between modest, unassuming and highly refined, modern pieces of architecture. His photos equally captured the poor houses and the majestic buildings, the horse-drawn tramcars and carriages or the ox carts.

A series of photographs taken in the spring of 1941 show Cotroceni neighbourhood under a sudden flurry of snow. Dr Lister – the street where Pragher lived for a while, occurs most often in these pictures that render the unexpected snow of a capricious spring day (13 March 1941) (Fig. 2-3). The street becomes a true character, the protagonist of these visual moments, especially because – unlike other pictures taken by the same artist which focus on people in their dynamic dimension: stance, gestures, gait – these images are generally static and human life is missing. Instead, they show the houses and the trees covered in snow. Not coincidentally, this cityscape is centred on his own street, for “the street is both a matrix of urban identity and personal identity at the same time.”¹⁹ The street is a succession of neighbouring buildings which the photographer's eye examines carefully, from various angles, sometimes from above and from a distance, in order to capture the entire row, other times selecting certain ones which are seen closely or even brought to the foreground. The alternation of these views, which one could metaphorically term “telescopic” and “microscopic” perspectives, stimulates the intuition of a relationship that can be established between viewer and the object under scrutiny. The difference between “optical vision” and “haptic vision”, in the terms of the anthropology of the senses put forth by David Le Breton,²⁰ is visible

---

¹⁷ Landesarchiv Baden-Württemberg, <https://www.landesarhiv-bw.de/web/>, accessed 14 December 2018.

¹⁸ Deutsche Digitale Bibliothek, <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/>, accessed 14 December 2018.

¹⁹ Panea, *Orașul subtil*, 191.

²⁰ David Le Breton, *La Saveur du Monde. Une anthropologie des sens* (Paris: Métailié, 2006); *Antropologia corpului și modernitatea* [The Anthropology of the Body and the Modernity], trans.

in the photographs by Willy Pragher, who configures his discourse by placing in dialogue the general view of the street and the details of particular buildings, vehicles or persons.

A closer look at Willy Pragher's photographs of Dr Lister Street and his own home sheds better light on the words of Michel Agier, who commented on urban anthropology:

... the city exists not as a given, univocal reality, but as a whole to be deconstructed and reconstructed by each one of us, as a hologram which every one reconstructs according to one's own ways of representing it, employing it, according to one's own desires, relationships and circuits.²¹

Willy Pragher *chooses* to photograph, many times over, what is to him "an anthropological place", as Marc Augé puts it,²² that is, the space that serves as a reference for identity, relational and historical realities.

The bond between photographer and place is essential, while imagination, the personal point of view and the memories (some of them autobiographical) are factors that influence the image to be rendered. The act in itself, the gesture proper – the triggering mechanism, in the case of picture-taking – is pressing the shutter button in order to capture a moment of reality. This act produces a new representation – the *photograph*, which is paradoxical by definition, since a scene is preserved although it might actually cease to exist, or be altered subsequently. Such is the case of human figures, which the film perpetuates as they were at the moment when their photograph was taken (some of the pictures of Dr Lister Street show people walking or dogs running in the snow – entities no longer accessible to us). The same can be said of the buildings, which only appear to be unchanging: by comparing W. Pragher's photos to those taken for the present study, we note that some of the houses have been either demolished or significantly altered.

The contents of a photograph belong to the past, from the very moment it is taken, as Roland Barthes explains in his *Camera Lucida*: "What the photograph reproduces to infinity has occurred only once: the photograph mechanically repeats what could never be repeated existentially."²³ Its association with death is explicit, as the birth of a representation paradoxically coincides with its extinction: "What I see is that I have become

---

Liliana Rusu (Chişinău: Cartier, 2009), 209-230.

²¹ Michel Agier, *Anthropologie de la ville* (Paris: Presses Universitaires de France, 2015), 25: « (...) la ville existe non pas comme une « réalité » donnée d'avance et unique, mais comme une totalité décomposée et reconstruite par chacun, un hologramme que chaque personne reconstruit en fonction de ses représentations, de ses usages, de ses désirs, relations et circuits ».

²² Marc Augé, *Non-Lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité* (Paris: Seuil, 1992).

²³ Roland Barthes, *Camera luminoasă. Întemniări despre fotografie* [Camera Lucida. Reflections on Photography], trans. Virgil Mleşniţă (Bucharest: Idea Design & Print), 2009, 11-12.

All-Image (Tout-Image), that is, Death itself.”²⁴

To W. Pragher, in his twofold capacity as a resident and a photographer, this street, which crosses an important part of the Cotroceni neighbourhood, running from the hill known as Țăcălie (today’s Romniceanu) down to Sf. Elefterie Nou Church, is a place of biography-in-the-making. It is a familiar space, whose contents he feels the urge to convey to the future, never knowing how it will be regarded by the viewers of later times. Musing on the medium carrying a particular image, Régis Debray aptly notes that the addressee never receives the exact same letter as dispatched by the sender. Ineffable alterations occur between the moments of sending and receiving it, for “just as inheriting is not receiving (but sorting out, reactivating, reconstructing), similarly transmitting is not transferring (something from here to there). To transmit is to reinvent, that is, to alter.”²⁵

These changes can be felt today, in the way we view the pictures taken by Willy Pragher and perceive the tales they tell of Cotroceni neighbourhood. His photographs journey through time, bringing before us a moment in the history of this place (the years 1939-1941), but also challenging us to note and investigate its architectural evolution, with elements marking either continuity or rupture. Actually, “we see what we search for; *looking* is tantamount to *choosing*.”²⁶ In looking for the neighbourhood’s characteristic pieces of interwar architecture in the photo archives, we almost involuntarily superimpose today’s realities on yesterday’s images. The pictures capture *a fleeting moment* of time, they immortalize a particular aspect of that space, *at a particular moment*. Today’s viewer seeks the *trace* of that static past, in the present realities. Successive layers agglutinate, turning the urban fabric into a palimpsest. Neo-Romanian and modernist styles – the latter instantiated at its best by the works of “Horia Creangă (1936, 15 Iatropol Street); Haralambie Georgescu (1934, 16 and 18, Dr. Lister Street); Tiberiu Niga (1935, 44 Dr. Lister Street); Jean Văleanu (1937, 1 Victor Babeş Street)”²⁷ – were added in the 1950s-60s to the multi-family residences intended for workers (6, Ana Davila Street) and the condominium groups known as *kvartal* residences, such as those at 60-62 Panduri Avenue, designed by the architects I. Novîţchi, C. Ionescu, C. Hacker and A. Şerbescu in the 1950s-60s, under Soviet supervision.²⁸ The physiognomy

---

²⁴ Ibid., 19.

²⁵ Régis Debray, *Transmettre* (Paris: Odile Jacob, 1997), 49: « Pas plus qu’hériter n’est recevoir (mais trier, réactiver, refondre), transmettre n’est transférer (une chose d’un point à un autre). C’est réinventer, donc altérer ».

²⁶ Mihalache, *Contribuții*, 332.

²⁷ Celac et al., *București*, 180.

²⁸ Ibid., 181: “Known as the *Colonels’ block* [...] the building ensemble in Panduri comprises four-storey apartment buildings with faux brick outer walls, placed in a rigorously symmetrical arrangement around rectangular courtyards, entered through monumental-sized portals [...]. Carefully built, with tiered facades reminiscent of Renaissance *palazzos*, a classical architectural

of the neighbourhood has changed and diversified, even though certain elements – its churches (Sf. Elefterie Vechi [St Eleutherius the Old], dating from 1743-1744, and Sf. Elefterie Nou [St Eleutherius the New], begun in 1935 and completed in 1971), the Botanical Garden, the Palace of the Faculty of Medicine and Cotroceni Palace – create the impression of a stable space, over which the time has passed smoothly leaving a mild, natural patina.

A trip down Dr Lister Street, covered in the snow of early 2019, echoes another in the spring of 1941, to which Willy Pragher's photographs call us wordlessly but eloquently. The cars are different and run at a different speed on the asphalt (which has replaced the old cobblestones); the clothing of passers-by is significantly different, too (the elegance of men's suits seems to have fallen into oblivion), tramcar no. 47 no longer runs along the streets of this neighbourhood and gone is the tram station on the corner of Louis Pasteur Street; however, the general atmosphere of this immense residential park has not changed much. To an attentive gaze animated by ethnographic interest, the houses slowly reveal their trials and tribulations: the wooden window frames have been replaced with PVC ones; the Art Deco wrought iron pieces have been abandoned or destroyed; the colour of the plastering applied on some buildings, or the additions that have been forced onto them, make it difficult to recognise them from the pictures of old times. However, with all these mutilations, renewals and replacements that have been shaping and reshaping it, the neighbourhood tells a coherent story, owing to the felicitous architectural choices made during the third, fourth and fifth decades of the last century.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Dr Joseph Lister Street, seen from Țăcălie hilltop (today's Romniceanu Park), as a companion-piece to W. Pragher's photo dated March 1941. Cf. Abt. Staatsarchiv Freiburg, W 134 Nr. 030234b. Landesarchiv Baden-Württemberg. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 2. The Pragher house, 67 Dr Lister Street, photographed by W. Pragher on 21 November 1939.

Fig. 3. The house where W. Pragher lived, 67 Dr Joseph Lister Street – as it stands today. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 4. Sf. Elefterie Nou [St Eleutherius the New] Church, photographed from the same vantage point as W. Pragher's, dated 13 March 1941. Cf. Abt. Staatsarchiv Freiburg, W 134 Nr. 030288. Landesarchiv Baden-Württemberg. Photo: Cristina Bogdan (January 2019).

---

style and fountains adorned with sculptures inside their large inner courtyards, they are much valued by their residents.”

The Rise and Fall of a Bucharest Neighborhood

Fig. 5. Villa designed in Art Deco style by the modernist architect Jean Văleanu, 1 Dr Victor Babeș Street. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 6. Villa in Neo-Romanian style, 2 Dr Victor Babeș Street. Photo: Cristina Bogdan (January 2019).

Fig. 7. Modernist building, 14 Dr Joseph Lister Street. Photo: Cristina Bogdan (January 2019).

Fig. 8. Art Deco gate, 11 Dr Joseph Lister Street. Photo: Cristina Bogdan (January 2019).

Fig. 9. Twin villas, designed by architect Petre Boico, 20-22 Louis Pasteur Street. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 10. Plaque identifying the architect who designed the villa (Petre N. Boico, licensed architect), 20 Dr Louis Pasteur Street. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 11. Peacocks facing each other, in a decoration on the neo-Romanian style villa (recently restored), 16 Dr Mihail Obedenaru-Gheorghide Street, designed by the first female architect of Romania – Maria Virginia Andreescu Haret (1894-1962). Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

Fig. 12. Doves facing each other, feeding on a grape. Element in the window decoration, at 27 Dr Joseph Lister Street. Photo: Cristina Bogdan (February 2019).

CRISTINA BOGDAN

Fig. 1. Dr Joseph Lister Street.

The Rise and Fall of a Bucharest Neighborhood

Fig. 2. The Pragher house (1939).

Fig. 3. The Pragher house (2019).

Fig. 4. St Eleutherius the New Church.

Fig. 5. Villa in Art Deco style.

Fig. 6. Villa in Neo-Romanian style.

Fig. 7. Modernist building.

Fig. 8. Art Deco gate.

The Rise and Fall of a Bucharest Neighborhood

Fig. 9. Twin villas, designed by architect Petre Boico.

Fig. 10. Plaque identifying the architect who designed the villa.

Fig. 11. Peacocks facing each other, in a decoration on the Neo-Romanian style villa.

Fig. 12. Doves facing each other, feeding on a grape.

The Cities
During the Communist Regime

DEMOLISHING A CONVENT FOR A NEW THEATRE: TÂRGU MUREȘ IN THE 1970s

IOANA RUS-CACOVEAN*

Introduction

The establishment of the Habsburg domination over Transylvania at the beginning of the eighteenth century, the noblemen's intervention in the leadership of the cities, and the affirmation of Catholicism as part of the administration's central policy were clearly expressed in the urban planning and architecture of those times. The opulent Baroque style was officially introduced in military architecture and the palaces built by the aristocracy, as well as in churches and monasteries erected in the main economic centres of Transylvania with the support of the political authorities.¹ Among the religious orders of the Catholic Church that enjoyed the protection of the Austrian crown, the Franciscans played a crucial role in the new architecture built according to the unitary programme of the Counterreformation.

Having been banished in 1557 and their church confiscated,² the Franciscan Order returned to Târgu Mureș on 3 July 1740. After acquiring about four lots in the very centre of the settlement with the support of the authorities, and having obtained building materials from some edifices that had been demolished in the fortress, they soon began the erection of a new establishment.³

The church was completed in 1745 and the convent in 1777. Architect János Topler added, in 1802, a vertical accent in the form of a belfry, built alongside the church's southwestern corner.⁴

The exterior appearance of the church (Fig. 1) may be reconstructed on the basis of the numerous drawings and photographs that illustrate the northern side of what is now known as Trandafirilor Square, a space that has been the main commercial area of the settlement since the sixteenth century.

---

* PhD, lecturer, Babeș-Bolyai University in Cluj-Napoca, Faculty of History and Philosophy, Department of Mediaeval, Premodern and Art History; e-mail: ioana_rus2004@yahoo.com.

¹ Eugenia Greceanu, "Puncte de vedere asupra noțiunii de valorificare a monumentelor și ansamblurilor istorice" [Points of View on the Concept of Valorisation of Monuments and Historical Ensembles], *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă* LIX, 1 (1990): 61.

² The now Calvinist Church, built during the fourteenth century.

³ Ioan Eugen Man, *Târgu-Mureș, Istorie urbană de la începuturi până în anul 1850*, vol. 1 [Târgu-Mureș, Urban History from the Beginning to 1850] (Târgu-Mureș: Editura NICO, 2006), 203.

⁴ Ibid.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 177-196.

Fig. 1. The former Franciscan church in Târgu Mureș.

On the other hand, the interior of the edifice and the adjoining convent have been captured in fewer images, like those preserved in the Directorate of Historical Monuments' Archives,⁵ together with their description in the reports for their listing as historical monuments⁶ and a later project for general repairs from 1958.⁷

⁵ In Romanian: Direcția Monumentelor Istorice (DMI). It is the generic name of the main institution in Romania that was responsible for the research and design of monument conservation, approval of projects, inventorying and restoration of monuments and conducting their own monument restoration sites. Between 1952 and 1989 this directorate frequently changed its official name: the General Directorate of Historical Monuments (1952-1959) in the framework of the State Committee for Architecture and Construction (CSAC: the equivalent of the present-day Ministry of Culture); the Directorate of Historical Monuments and The Directorate of Historical and Artistic Monuments (1959-1974) in the framework of the State Committee for Constructions, Architecture and Systematization (CSCAS); and the Directorate of National Cultural Heritage (1974-1977) in the framework of the Council of Culture and Socialist Education (CCES). After dissolution of this Directorate in 1977, the Directorate of Economy and National Cultural Heritage was created (1978-1989). See "Istoricul INP" [The History of INP], Institutul Național al Patrimoniului [National Institute of Heritage (NHI)], <https://patrimoniu.gov.ro/ro/utile/item/27-istoricul-inp>, accessed 15 September 2018.

⁶ Between 1962 and 1965, CSCAS-DHM carried out an extensive inventory of architectural monuments, which ensured the collection of the minimum necessary data for the assessment of the most important buildings of Târgu-Mureș. See Greceanu, "Puncte de vedere," 60.

⁷ *Proiect de reparații capitale la școala medie tehnică de muzică din Piața Stalin nr. 10*, Institutul de Proiectare Târgu Mureș (IPRAM), Sfatul Popular al Regiunii Autonome Maghiare [Project for Capital Repairs on the Music School in 10 Stalin Square, the Târgu Mureș Design Institute, People's Council of the Hungarian Autonomous Region] (November 1958), DHM Fund, file no.

The church, made of stone and brick, had a rather simple layout: a narthex, a single nave and a quadrilateral apse oriented towards the east. On the southern façade parallel to Trandafirilor Square, there was an inscription saying “*Deus Meus et Omnia*” and the sculpted emblem of the Franciscan order,⁸ while the six windows with semi-circular frames and splayed corners, four belonging to the nave and two to the altar, were adorned in 1899 with stained glass representing St Stephen, St Emeric, St Francis, The Heart of Jesus, St Anthony and St Elizabeth.⁹

The western façade had a single door opening towards the narthex and a window above. The northern façade of the church was connected to the convent on the ground level, having a door that opened from the narthex towards a confessional room and two from the apse towards the sacristy and the corridor. There were also two windows in the altar and a door opening from the tribune towards the first floor corridor of the convent. The eastern façade had no windows and lacked any decoration, as it was in the very close vicinity to the neighbouring house at 9 Trandafirilor Square. The hipped roof, whose structural rafters were of fir, was covered with traditional rounded tiles.

The simplicity of the exterior architecture was compensated for by the richness of the interior, achieved by the use of several types of vaults, lush polychromy, furniture and statues.¹⁰

The interior of the church was characteristic of the Baroque style, with brick groin vaults resting on prominent pilasters with Doric capitals. Above the narthex there was a tribune supported by a sail vault which had a door opening towards the first floor of the tower. The apse presented three carved wooden statues representing St Mary, St Anton and St Francis, made in 1920, as well a painting of St Emeric dating from the early eighteenth century.¹¹ One may also see, in the only photograph showing the interior of the church (Fig. 2), two monstrosities, various draperies and garlands adorning the walls of the apse and the triumphal arch.

From the document that presents the responsibilities of this monument's owner, we discover that the walls were painted with lime mortar and frescoes, while the floors were covered with stone slabs and mosaic.¹²

9428, referring to the Franciscan Convent in Târgu Mureş, 10 Trandafirilor Square, NHI Archives, Bucharest (for further citations: DHM Fund).

⁸ *Inventarul monumentului* [Monument Inventory] (4 April 1963), “Corespondență și amenajări în zonă” [Correspondence and Urban Planning in the Area] (1963-1973), DHM Fund.

⁹ Man, *Târgu-Mureş*, 203.

¹⁰ Greceanu, “Puncte de vedere”, 60.

¹¹ *Inventarul monumentului* (4 April 1963).

¹² *Obligațiune de folosință pentru monumentul nr. 3235* [Obligation of Use for Monument no. 3235] (4 April 1963), DHM Fund.

Fig. 2. The interior of the church, view towards the altar.

The quadrilateral southwestern tower, built on five floors and connected with the church at its tribune level, dominated the entire ensemble. Articulated by monumental pilasters with Doric capitals, the belfry preserves the plaster door and window frames, together with a rounded niche that guards a stone statue of St Francis Xavier, as well as an inscription dating its completion: "*Anno 1802 erect*". The composition ends with an elegantly curved cornice, above which is placed the typical Baroque spire covered with metal sheets and a lantern.

The convent, built in 1777 according to the inscription placed on one of its walls, "*Soli Deo Honor et Gloria 1777*", used to have a quadrilateral layout, adjoining the church on its northern side, to which it was connected, as mentioned above, through doors opening from the corridor towards the narthex and the apse on the ground floor, and the tribune on the first floor.

Towards the courtyard, the building had several wide semi-circular windows on all façades, and round portals towards the basement and the ground floor. The façades were rather austere and similar to one another, except the southern side, adjoining the church, which had an open wooden balcony on its first floor (Fig. 3).

Fig. 3. The southwestern corner of the former Franciscan convent in 1963.

There were only two outer façades, with several quadrilateral windows and doors, with more decorated frames that opened towards Lázár Ödön Park, located to the north of the convent. Acacia trees had been planted behind the building, while poplars and other species could be seen alongside the neighbouring Toldalagi Palace.¹³

The 1958 plans for repair indicate that there was an old fountain in the courtyard that was going to be repaired and used as a drinking fountain.¹⁴ The convent had a basement; the ground floor rooms opened beneath barrel and sail

¹³ *Inventarul monumentului* (4 April 1963).

¹⁴ *Act de constatare privind reparațiile capitale la clădirea internatului școlii de muzică situată în Piața Stalin nr. 10* [Minutes on the Capital Repairs of the Boarding School of Music in 10 Stalin Square] (24 September 1958), DHM Fund; *Memoriu tehnic* [Technical Report] (10 November 1958), DHM Fund.

vaults, while the first floor rooms had more modest ceilings. A wooden staircase placed in the middle of the eastern wing connected the floors (Fig. 4).¹⁵

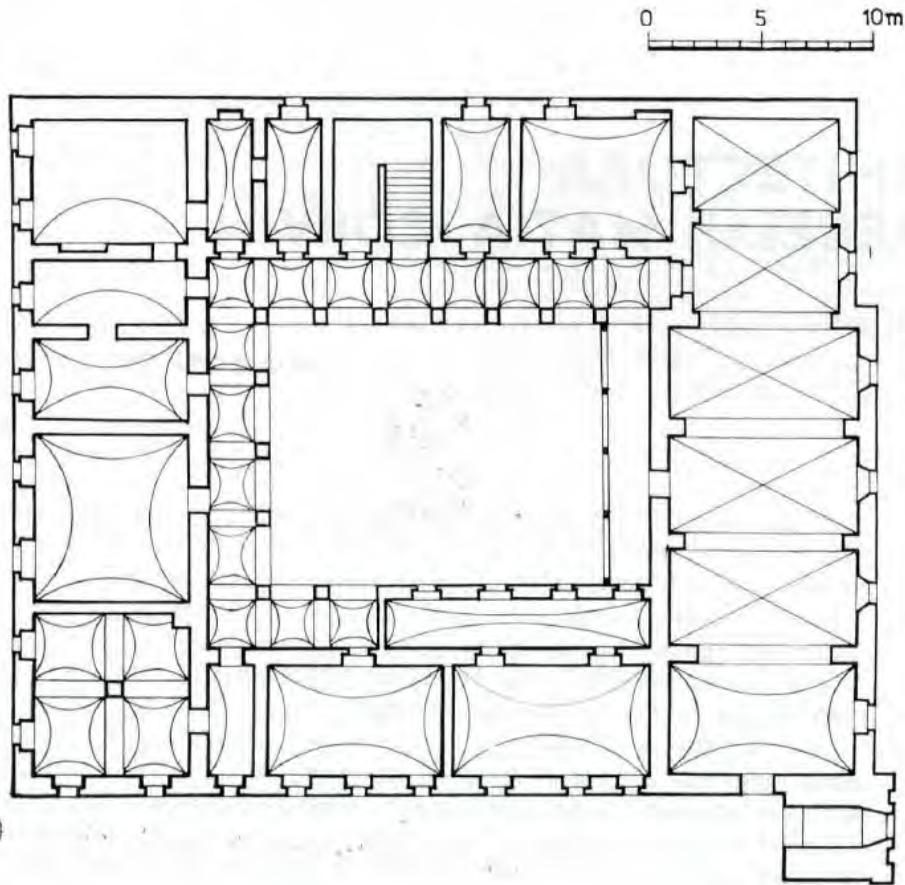

Fig. 4. First floor layout of the ensemble.

According to the *Obligation of use*, the ensemble served as church and boarding school to the Roman Catholic Parish of Târgu Mureș and the Middle School of Arts.¹⁶

On the ground floor of the former convent there were dormitories, toilets and laundry rooms, while on the first floor there were teachers' rooms, classes, rehearsal and study rooms, deposits, a sickroom and a bathroom.¹⁷ There were terracotta stoves as well as electricity and gas installations, but it was noted, in 1958, that there was great humidity affecting the walls, the stoves

¹⁵ *Memoriu tehnic* (10 November 1958).

¹⁶ *Obligațiune de folosință* (4 April 1963).

¹⁷ *Proiect de reparații capitale* (November 1958).

were worn out, the chimneys inappropriately built, while the wooden stairs and floors of the corridors were damaged. The toilets and washing facilities were insufficient or inappropriate, as some of the water pipes were connected to the pluvial drainage system. Therefore, the former convent was in a poor state of conservation, requiring capital repairs.¹⁸

Attitude towards historical monuments in Târgu Mureş

The ensemble consisting of the church, its tower and the former convent enjoyed the protection of the state, as it had been given the status of a historical monument, as mentioned on the 1955-1966 List under code 3235.

Although this first official list, which appeared during the Communist regime in Romania, included groups of monuments, streets, squares and even historic centres in general, it did not have a distinct chapter for ensembles of historical and artistic value. And therefore, it soon became clear that the application of legal provisions regarding the restoration of architectural monuments became practically inoperative when applied to an ensemble that included various buildings of unequal value. Consequently, until 1966, when this shortcoming was resolved by a new list of monuments that included “architectural reservations”, a compromise had to be made. The DHM discussed the matter with the local authorities who agreed to request the DHM’s approval for the following interventions: demolition, new constructions, transformation of streets, pavement restoration, repairs of façades and roofs, architectural lighting, publicity and billboards, as well as the transformation of green spaces and plantations. Most municipalities and counties accepted the proposal, as many local authorities were conscious of the cultural value of historic ensembles.¹⁹

Unfortunately for Târgu Mureş, this latter affirmation was still not applicable to its plight. In a note sent on 20 November 1970 by the DHM Director, Richard Bordenache, to the President of CSCA, Pompiliu Macovei, the former noted that in Mureş County, which was home to 308 historical monuments, there were several difficulties related to their protection, repair and consolidation, mainly because the local authorities, as well as the municipal Urban Planning, Architecture and Historical Monuments Service had no personnel with an interest in historical monuments.²⁰

As a result of this situation, many of the buildings in the historical centre of Târgu Mureş, especially Trandafirilor Square, had been either denatured or replaced by new constructions.²¹ For example, in 1969, without

---

¹⁸ *Act de constatare* (24 September 1958).

¹⁹ Eugenia Greceanu, “Realizări privind protecția unor centre istorice din Sudul Transilvaniei (1960-1972)” [Achievements Regarding the Protection of Some Historic Centres in Southern Transylvania (1960-1972)], *Buletinul Monumentelor Istorice* XLII, 1 (1973): 41.

²⁰ Note sent by the DHM to the CSCA (20 November 1970), DHM Fund.

²¹ *Ibid.*

asking for the DHM's approval, the house at no. 58 was demolished with the intention of building a Fashion House on that lot, ignoring the fact that it had been nominated for the new list of monuments. Even though the DHM reacted, asking the designer to choose another location for the Fashion House and to prepare plans for the rebuilding of the demolished house and the restoration of the neighbouring one, the Directorate for Systematization, Architecture and Buildings Design implemented the rejected solution, on the grounds that "disagreements had been caused by unilateral and perhaps even *tendentious* information."²² Finally, the project, approved only by the local authorities, was carried out, bringing a dissonant element into one of the few remaining parts of the old centre.²³

But the most severe situation was that the northeastern part of the square, the only side that had remained untainted, but was about to be systematically destroyed.²⁴

The idea for a new theatre

In September 1965, the chief architect of Mureş County, Radu Coloman, came up with an initiative for a new theatre in Târgu Mureş, whose model was presented to and approved by the newly elected general secretary of the Romanian Communist Party, Nicolae Ceauşescu,²⁵ probably on the occasion of the visit paid by the state leadership that year.²⁶

The theatre had been previously planned and designed (Fig. 5), without even considering that they had to ask for the DHM's approval first and without any consideration for the historical context, as proven by the fact that on 11 November 1965, the local authorities were already discussing several improvements for the future ensemble.²⁷

Only on 16 November 1965, whilst trying to push through the implementation of their plan, did the Executive Committee of the People's Council of the Hungarian Autonomous Region of Mureş send a letter to the CSCAS in which they mentioned their initiative and the "location of the new theatre that *is to be built*."²⁸ The letter states that it was the best location, fulfilling all the conditions required by such an important cultural objective, as

---

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Greceanu, "Puncte de vedere", 52.

²⁶ Letter sent by the Executive Committee of the People's Council of the Hungarian Autonomous Region of Mureş to the CSCAS (16 November 1965), DHM Fund.

²⁷ *Probleme ridicate de avizarea Teatrului Tg. Mureş* [Problems Raised by the Approval of the Tg. Mureş Theatre], DHM Fund.

²⁸ Letter sent by the Executive Committee of the People's Council of the Hungarian Autonomous Region of Mureş to the CSCAS (16 November 1965), DHM Fund.

it was set in the centre of the city in a park with direct access from Trandafirilor Square.²⁹

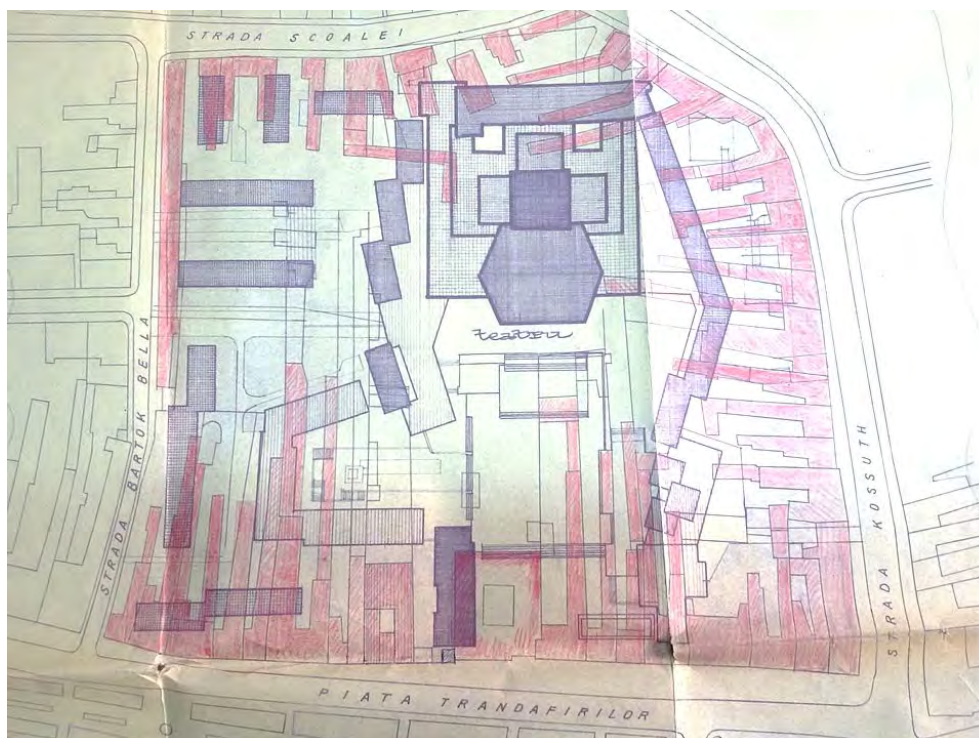

Fig. 5. The First Plan for the Theatre (1965).

However, even though there was direct access to the site, they were clearly not content with that; in order to ensure “proper” access, as well as the erection of the entire ensemble, they considered it necessary to level some pre-existing constructions. Among these were the Franciscan Church and Convent. In order to proceed with the demolition, they required the DHM to initiate the necessary forms to erase the ensemble from the list of historical monuments.³⁰ They came up with a number of reasons to justify this, mentioning that:

The ensemble was built between 1746-1801, but suffered major modifications and additions in the 1880s and 1930s. As a result of these changes, the buildings no longer retain a unitary style, and therefore have no representative value from an architectural point of view.

In terms of age, we show that there are still many similar constructions both in our region and in Transylvania and not all of them are declared architectural monuments.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

Nowadays the convent is used as a boarding school, with inadequate functional spaces, worsened by the excessive dampness of the walls, as well as the fact that in the city square, at approx. 120 m away there is another church³¹ that serves the same cult.³²

Reactions

The request was submitted to the DHM's Advisory Committee during a meeting held on 23 November 1965. After a thorough analysis, the committee unanimously rejected the removal of the ensemble from the list of historical monuments and its demolition considering that:

The Franciscan convent is an integral part of the northeastern side of Trandafirilor Square, an urban complex that is proposed to be declared as an ensemble of urban architecture within the future list of historical monuments. Trandafirilor Square is a unique ensemble in the architecture of the old towns of our country, crystallized over a long period of time. A breach in the continuous front of the square by the demolition of the convent would only alter the specificity of the ensemble. [...]

As for the monument submitted for demolition, considered in its own right, we find that it has an architectural value characteristic to the period in which it was built. The extending of the construction of the ensemble until 1801, after the convent was completed in 1755, did not alter the building's unitary concept.

The construction of the new theatre is an opportunity for Târgu Mureş to raise the urban level of a central area of the city that is currently devoid of value, while the introduction of a new element into a complex and particularly valuable ensemble would be done at the expense of the unity of its urban structure, not to mention the difficulties in solving some operational problems, such as vehicle traffic.³³

The minutes were signed by Grigore Ionescu, Chairman of the DHM's Advisory Committee and the DHM's Director, as well as by members Horia Teodoru, Emil Lăzărescu, Amelia Pavel, Victor Munteanu (Deputy Director), Gheorghe Curinschi-Vorona (Deputy Director), Richard Bordenache, Paul Emil Miculescu and Ion Balş (Secretary of the Committee), while Eugenia Greceanu was responsible for reviewing the case.³⁴

---

³¹ Referring to the Minorite Church.

³² Ibid.

³³ Minutes of the meeting held by the DHM Advisory Committee (23 November 1965).

³⁴ Ibid.

Fig. 6. The northern side of Trandafirilor Square in 1905.

However, as evidence that the local authorities had no real intention of respecting the Committee's decision, which in reality they had not taken into consideration in the first place, stands the fact that they soon took their case directly to the head of the CSCAS, President Nicolae Bădescu, who personally approved their request, disregarding the position adopted unanimously by the Advisory Committee. The fact that this was not the decision of the DHM but was imposed by the president of CSCAS, who was the next step up in authority, is proved by a hand-written note signed NB and dated 3 March 1966, written on the first page of the above-mentioned *Minutes*:

According to our discussion [...] and taking into account the urban necessities for the location of the Târgu Mureş Theatre, I have given the CSCAS's approval for the [church and monastery's] removal from the list of monuments, with the exception of the tower.³⁵

The official answer followed on 4 March 1966, written and signed by Nicolae Bădescu, in the name of the CSCAS and the DHM, sent to the Executive Committee of the People's Council of the Autonomous Hungarian Region of Mureş:

As a result of your request, the Commission concluded that the removal from the list of historical monuments of the convent and its demolition are not recommended, nor advised due to the fact that this monument is part of the northeastern side of Trandafirilor Square, and, considered in its own right, has an architectural value characteristic of the period in which it was built.

---

³⁵ Hand-written note on the first page of the above mentioned *Minutes*, signed NB and addressed to the DHM and its director, Grigore Ionescu (3 March 1966), DHM Fund.

However, considering the importance of building the new theatre of the city and of the new architectural ensemble that will form the framework of this urban endowment, the many advantages that this site presents, as well of the possibility of a more efficient use of a large terrain surface, we agree to the removal from the list of monuments of the Franciscan Convent in Târgu Mureş, in order that it may be demolished, except for the belfry.

The bell tower is to be integrated into the new ensemble, giving a specific character to the new ensemble in connection to Trandafirilor Square.³⁶

So in the end, the arguments were clear and the legal procedure fully respected³⁷ as, on the basis of this personal approval, but transmitted in the official correspondence as the answer of the Committee, the local authorities obtained in June 1966 the Decision of the Ministers' Council (no. 1094/1966) to erase the convent from the list.³⁸

Another repair before demolition

The decision was transmitted, but the demolition was not carried out right away, maybe due to lack of funding or to the changes made to the initial design. We do not know for sure why the process stopped, but it did from June 1966 to the autumn of 1967, thus giving hope.

So much hope that in the summer or autumn of 1967, the Design Section of the Metalul Cooperative in Târgu Mureş drafted a new *Project for current repairs at the Franciscan Church*. The works, with costs totalling 7400 lei, which included repairs to the exterior and interior plaster and sanitary fixtures,³⁹ received the approval of the DHM, which further recommended that the exterior and interior plaster repairs were made without the addition of cement and that the cause of dampness in the walls should be investigated.⁴⁰ The repair works were carried out in 1968, even though the demolition of the ensemble had been decided in 1966.

The last attempt to save the ensemble

As underlined in a letter sent in November 1970 by the DHM Director, Richard Bordenache, to the new President of the CSCAS, Pompiliu Macovei, the demolition had not been carried out in the three years following the decision, thus presenting the opportunity to bring the problem into discussion again. Bordenache asked Macovei to intervene and request the reconsideration of the 1966 Decision of the Ministers' Council, as the front of the square could

---

³⁶ Letter sent by the CSCAS and the DHM to the Executive Committee of the People's Council of the Autonomous Hungarian Region of Mureş (4 March 1966), DHM Fund.

³⁷ Greceanu, "Puncte de vedere", 59.

³⁸ Note sent by the DHM to the CSCA (20 November 1970), DHM Fund.

³⁹ *Proiect de reparații curente la Biserica Franciscană* [Project for Current Repairs at the Franciscan Church] (autumn 1967), DHM Fund.

⁴⁰ Letter sent by the DHM to the Cults' Department of the Council of Ministers (8 January 1968), DHM Fund.

still be preserved.⁴¹

Pompiliu Macovei offered his support on the matter, again writing his resolution on the abovementioned note itself, on 21 November 1970: “We can insist on postponing the church’s demolition and the study of alternative pedestrian passageways to the theatre through the other buildings.”⁴² He also approved an urgent visit to the site by the DHM, in order to meet Nicolae Vereş, Chairman of the Executive Committee of the People’s Council of Mureş County, while promising to discuss the subject with Paul Niculescu Mizil⁴³ and Leonte Răutu.⁴⁴

The visit to Târgu Mureş did take place on 8 December 1970, the DHM’s Advisory Committee (Greceanu, Oteleşteanu, Bordenache, Florescu, Bilciulescu) analysing, among other things, the problems related to the preservation of the northeastern historical ensemble of Trandafirilor Square. Discussions were held with the Department of Systematization, Architecture and Control, the Delegate of the County Committee for Culture and Art, the County Design Institute and, finally, with Chairman Nicolae Vereş.⁴⁵

Regarding the maintaining of the existing façade of the square between the former convent and the houses at nos. 6, 7, 8 and 9, the Committee found that access towards the theatre was possible,⁴⁶ as had already been shown in the *Technical sheet* attached to the repair project designed in 1958, which stated that the convent located in Lázár Ödön Park was accessible through a large gateway from Trandafirilor Square which could be easily used by fire engines.⁴⁷ There was also the abovementioned solution of enabling pedestrian access through the ground floors of the neighbouring houses, by demolishing only their annexes and not the houses themselves. In fact, besides the church, the demolition of the four houses had been decided without any special approval from the DHM, as they were only part of the historical square but had not been individually nominated for the new list of monuments.⁴⁸

These deliberations stand as proof that there were various alternatives for access towards the theatre if it really had to be built on that very spot, both

---

⁴¹ Note sent by the DHM to the CSCA (20 November 1970), DHM Fund.

⁴² Resolution in manuscript on 20 November, note (21 November 1970), DHM Fund.

⁴³ Paul Niculescu-Mizil (1923-2008) was one of the influential personalities in Communist Romania, a member of the Communist Party’s Executive Committee, Minister of Education and Minister of Finance. See Florica Dobre, ed., *Membrii C.C. al P.C.R. 1945-1989. Dicţionar* [Central Committee Members of the Romanian Communist Party. Dictionary] (Bucharest: Editura Enciclopedică, 2004), 432-433.

⁴⁴ Leonte Răutu (1910-1993) was a communist politician, Member of the Party’s Executive Committee and Vice-President of the Council of Ministers. See *ibid.*, 508-509.

⁴⁵ Note sent by Richard Bordenache to Pompiliu Macovei (21 December 1970), DHM Fund.

⁴⁶ *Ibid.*

⁴⁷ *Proiect de reparaţii capitale* (November 1958).

⁴⁸ Note sent by Richard Bordenache to Pompiliu Macovei (15 July 1971), DHM Fund.

for large vehicle access through the already existing gate and via pedestrian passageways. Not surprisingly, though, none of these solutions received the consent of the local authorities, who strongly disagreed with keeping the front of the buildings in the square,⁴⁹ as they wanted a clear perspective towards the theatre, as a new civic centre that would be created there; they certainly did not want it to be hidden behind some church...

Due to the bureaucracy of the era, correspondence moved very slowly; therefore, another note with more clarifying data sent by Richard Bordenache to the CSCA leadership on 15 July 1971 was seen by Pompiliu Macovei only on his last day as President of this institution,⁵⁰ with the result that he no longer had time to intervene, as had been planned.

As a final and almost desperate solution, the DHM came up with the idea of creating documentation that would study an alternative with the preservation of the old front of the square, requesting a *Study for the assignation of the historical area in Târgu Mureş, with the purpose of its conservation and enhancement*.⁵¹ It was designed by the Institute for Studies and Projects in Architecture, Urban Planning and Typifying⁵² and sent for approval to the DHM in November/December 1971. Alas, like every other investment of the state, the study for the preservation of the former convent and the project for the theatre in Târgu Mureş were designed by the same institution,⁵³ obviously proving to be biased.

The review of the project found that instead of bringing into discussion the location of the theatre, the demolition of the Franciscan church and convent, and the erection of a hotel and a fashion house in the area – “the very buildings that had no place in the historic centre”⁵⁴ – it overlooked the major problem of the square, namely the preservation of its northeast side, the only one still preserved in the old historical centre. In view of the above, the DHM recommended that the ISART re-analysed the present situation of the square, “keeping in mind that this documentation was commissioned by the DHM for

---

⁴⁹ Note sent by Richard Bordenache to Pompiliu Macovei (21 December 1970), DHM Fund.

⁵⁰ Note (undated), DHM Fund.

⁵¹ *Studiu pentru determinarea zonei istorice în vederea conservării și valorificării ei în municipiul Târgu Mureş* [Study to Determine the Historical Area for its Preservation and Valorization in Târgu Mureş Municipality] (1971), DHM Fund.

⁵² In Romanian: Institutul de Studii și Proiecte pentru Arhitectură, Sistematizare și Tipizare (ISART), the former Institutul de Studii și Proiectări în Construcții, Arhitectură și Sistematizare (ISCAS) [The Institute of Studies and Design in Constructions, Architecture and Urban Planning].

⁵³ During the Communist regime in Romania, there was no private practice in architecture, every project being channelled towards the great design institutes. See Ana Maria Zahariade, *Arhitectura în proiectul comunist: România 1944-1989 / Architecture in the Communist Project: Romania 1944-1989* (Bucharest: Simetria, 2011).

⁵⁴ Horia Teodoru, *Referat pentru avizare. Proiect ISART* [Report for Approval. ISART Project] (7 December 1971), DHM Fund.

the purpose of servicing the historical centre and not by the People's Council in Târgu Mureş in order to ensure an adequate framework for new cultural-commercial-tourist facilities that are mistakenly located here.”⁵⁵

Fig. 7. The demolition of the neighbouring house at 9 Trandafirilor Square

In the end, the demolition works started at the end of 1971⁵⁶ with only the belfry and catacombs below the church still standing (Fig. 7-9), the existence of the Franciscan convent on this site being mentioned only on the marble plate placed on the eastern side of the tower:

*“FRATRES MINORES (FRANCISCANI)
SAEC XIII – XVI
IN ARCE LOCUM TENUERUNT
ALTERA VICE
ANNIS 1735 – 1892
HIC IN PLATEA CONVENTUM HANENTES
SALUTI ANIMARUM ET IUVENTUTI
EDUCANDAE INCUBERUNT
ANNO 1972
IN SUBURBIUM SEDEM MUTARUNT
MEMORIAM SERVAT ISTA TURRI.”⁵⁷*

---

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Man, *Târgu-Mureş*, 203.

Fig. 8. The demolition of Franciscan Church.

Fig. 9. The remaining tower of the church.

Reactions towards the demolition and opinions on the new theatre

After the historical ensemble was demolished, the erection of the theatre and its surrounding buildings finally started and were finished in 1972. After seven years of studies, rejections, pressure, approval, discussions and interventions, the theatre and its annexes, an ensemble with blocks of flats with approximately 400 apartments, large commercial units, institutions and a hotel,⁵⁸ finally replaced the Franciscan church and convent (Fig. 10).

Fig. 10. View towards the ensemble of the new theatre during the 1980s.

Various reactions followed in subsequent years, especially of praise for the new monumental ensemble “that truly adorned the city.”⁵⁹ One of the first came from Gheorghe Curinschi-Vorona,⁶⁰ who considered that the new ensemble, set in “a specially created alveolus on the central esplanade of the city [...] through its specific character and its organic structure in relation to the composition of the centre, fully illustrated the idea of obtaining new urban values”⁶¹ and enriched the centre “with new functional and aesthetic values,”⁶²

---

⁵⁸ Al. Conu, “Tg.-Mureş în perspectivă. Interviu cu Rado Coloman, arhitect şef al regiunii autonome maghiare Mureş” [Tg.-Mureş in Perspective. Interview with Rado Coloman, Chief Architect of the Hungarian Autonomous Region of Mureş], *Munca*, 21 August 1966, 2.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ He was a member of the DHM’s Advisory Committee in 1965 and therefore rejected the demolition of the Franciscan ensemble.

⁶¹ Gheorghe Curinschi-Vorona, “Arhitectura contemporană în context istoric urban” [Contemporary Architecture in Urban Historical Context], *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă* XLVIII, 2 (1979): 49.

following the example of the monumental ensemble containing the town hall and the house of culture, built in the 1900 style.

Other eulogistic texts placed the construction of the theatre “in the framework of the city’s socialist reconstruction”, as a positive example of “the exploitation of central areas” or as a successful case of the “integration of inherited parts into the new urban structures”, alluding again to the “Secession elements.”⁶³

Another article, written on the occasion of the 65th Anniversary of the Communist Congress in May 1921,⁶⁴ “an event of epic significance in the revolutionary labour movement in Romania,” presented the construction of the National Theatre in Târgu Mureş as one of the great socialist achievements in Romania during the so-called “Nicolae Ceauşescu Era.”⁶⁵

Criticism also followed, especially from Eugenia Greceanu.⁶⁶ In an article published only after the fall of the Communist regime in Romania,⁶⁷ acknowledging that the originality of the theatre makes it “likely to be included in a future list of historical monuments,”⁶⁸ she notes that the new building had practically annulled the structure of the medieval lot between Trandafirilor Square and the adjoining streets.⁶⁹ She also defends the architectural and historical value of the former Franciscan convent, denied by the beneficiary, who had rejected every other alternative suggestion that would have permitted the preservation of the former ensemble.⁷⁰

Eugenia Greceanu thus severely criticises not the new building itself, but the entire intervention that erased the specificity of the historical centre (Fig. 6) by demolishing of about 90% of the old buildings.⁷¹ She reminds us that, as far as the relationship between the historical centre and the modern city is

---

⁶² Ibid., 46.

⁶³ Elisabeta Ancuţa-Ruşinaru, “Două decenii de la reorganizarea teritorial-administrativă. Dezvoltare-urbanizare-reevaluare” [Two Decades after the Territorial-Administrative Reorganization. Development-Urbanization-Revaluation], *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă* XIX, 1 (1988): 4-5.

⁶⁴ During which the Romanian Communist Party was created.

⁶⁵ Gh. I. Ioniță, “Mari ctitorii ale României Socialiste” [Great Foundations of Socialist Romania], *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente istorice și de artă*, XVII, 1 (1986): 3-7.

⁶⁶ A member of the DHM’s Advisory Committee in 1965, responsible for reviewing the case and a fervent campaigner for the preservation of the Franciscan ensemble.

⁶⁷ The reason for this is presented in the article’s introduction, stating that it had been rejected by the editorial board for the reason that the material criticized the urban restructuring of Pitești (whose systematisation was supervised by Elena Ceauşescu), as well as the location of the theatre in Târgu Mureş (the first project approved by Nicolae Ceauşescu). See Greceanu, “Puncte de vedere”, 52.

⁶⁸ Ibid., 57-58.

⁶⁹ Ibid., 58.

⁷⁰ Ibid., 60.

⁷¹ Ibid., 56.

concerned, the lack of dialogue between these two can irreparably disfigure the material representations of the history of a people.⁷²

More recently, in 2007, a cultural project⁷³ was launched aimed at drawing up the necessary documentation to classify ten ensembles built between 1950 and 1977, including the National Theatre of Târgu Mureș, as historical monuments.⁷⁴ The entire ensemble and its history are thoroughly documented, with the exception that it says nothing about the historical ensemble it was built over.

Conclusions

During the Communist regime in Romania, architecture was subordinated to the way of thinking of the totalitarian system, serving an official discourse that praised the modernization of cities, but in fact slowly erased historic buildings as reminders of another era, their restoration being taken into consideration only when they served the new regime, or as background for its festivities.⁷⁵ If it had not been for the passionate members of the DHM and their continuous efforts to stop demolitions, or to at least document historic cities with surveys and photos, even though the forces were obviously uneven, we would have lost much more and would have known much less.

In the case of Târgu Mureș, the history of the ensemble that was replaced by the National Theatre can today be reconstructed on the basis of the data gathered in situ by the DHM, who between 1962 and 1965 carried out an extensive inventory of the most important architectural monuments in the city,⁷⁶ as well as the documents found in the NHI Archives, which had to be “decrypted” and interpreted using the cipher code of the political context – that imposed censorship, self-censorship or duplicity.⁷⁷

Here, we may not speak of an *insertion*, as it is sometimes presented, but an almost complete restructuring of a historical part of the centre, as if it had been devoid of pre-existing buildings. Also, the creation of what Gheorghe Curinschi-Vorona called a “specially created alveolus” must be clearly named as an act of demolition, even if the resulting building complex is seen as valuable today. We have to acknowledge the way listed monuments were disregarded

---

⁷² Greceanu, “Realizări privind protecția”, 48.

⁷³ Ruxandra Nemțeanu, *5+5 clădiri pentru patrimoniul cultural național 1950-1977* [5+5 Buildings for the National Cultural Heritage], Fundația Culturală INFOROM, <http://www.inforom-cultural.ro/5+5/index.php>, accessed 3 December 2018.

⁷⁴ Adriana Stroe, “Teatrul de Stat din Târgu Mureș 1974” [The National Theatre in Târgu Mureș 1974], in *5+5 clădiri pentru patrimoniul cultural național 1950-1977*.

⁷⁵ Ioana Rus-Cacovean, “Restaurarea cetății din Alba Iulia în secolul XX: o problemă de imagine a Partidului Comunist Român / The Restoration of the Alba Iulia Fortress in the 20th Century: An Image Problem for the Romanian Communist Party”, *Transylvania Nostra Magazine*, 4 (2014): 13.

⁷⁶ Greceanu, “Puncte de vedere”, 60.

⁷⁷ Zahariade, *Arhitectura*, 17.

during the second part of the twentieth century, as well as the substantial pressure put upon the DHM and the way their “approval” could be obtained through personal favours.

A comparison between the first Plan for the Theatre⁷⁸ and the present situation reveals that, precisely due to the efforts of the DHM, at least the houses of 6 and 7 Trandafirilor Square, as well as the tower of the former church, have been preserved.

Still, even though the recommendations stated that the bell tower was to be integrated into the new ensemble, constituting an element of its composition and giving a specific character to the new ensemble in connection with Trandafirilor Square, in reality the belfry remained rather isolated, proving that the beneficiaries did not care for it from the outset, and applied the plan without any consideration of the context of the monuments. In the end, what was presented as a great compromise actually offers very little in comparison to what was lost.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. The former Franciscan church in Târgu Mureş, accessed 9 December 2018, <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=17270>.

Fig. 2. The interior of the church, view towards the altar, accessed 9 December 2018, <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=17270>.

Fig. 3. The southwestern corner of the former Franciscan convent in 1963. Directorate of Historical Monuments (DHM) Fund.

Fig. 4. First floor layout of the ensemble. Eugenia Greceanu. “Puncte de vedere asupra noțiunii de valorificare a monumentelor și ansamblurilor istorice”. *Revista Muzeelor și Monumentelor. Monumente Istorice și de Artă* LIX, 1 (1990): 61.

Fig. 5. The First Plan for the Theatre (1965). DHM Fund.

Fig. 6. The northern side of Trandafirilor Square in 1905, accessed 4 December 2018, <https://kepeslapok.wordpress.com/2011/03/20/marosvasarhely/#jp-carousel-8533>.

Fig. 7. The demolition of the neighbouring house at 9 Trandafirilor Square, accessed 9 December 2018, <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=17270>.

Fig. 8. The demolition of Franciscan Church, accessed 9 December 2018, <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=17270>.

Fig. 9. The remaining tower of the church, accessed 9 December 2018, <https://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=17270>.

Fig. 10. View towards the ensemble of the new theatre during the 1980s, accessed 3 December 2018, https://adevarul.ro/locale/targu-mures/galerie-foto-imagini-arhiva-arata-piata-teatrului-targu-mures-placea-mai-reabilitareb-1_50aefc297c42d5a663a1f47f/index.html.

---

⁷⁸ *Plan de situație* (1965), DHM Fund.

IDENTITATE PIERDUTĂ? PROIECTE DE SISTEMATIZARE URBANĂ A ORAȘULUI ALBA IULIA DUPĂ ANUL 1918 (I)

DANIEL DUMITRAN*

1. *Preambul istoriografic*

Cercetarea evoluției urbanistice a orașelor transilvănene în perioada care a urmat sfârșitului Primului Război Mondial și unirii provinciei cu Regatul României nu a constituit un subiect de predilecție în istoriografia românească. Chiar dacă aportul istoricilor nu a lipsit, demersuri în această direcție au venit în mai mare măsură din partea arhitecților și dinspre programele academice de arhitectură¹, prin studii doctorale, comunicări științifice susținute în cadrul sesiunilor anuale ale Comisiei de Istorie a Orașelor din România (CIOR)² sau a altor sesiuni de profil, unele dintre ele fiind publicate ulterior în revista Comisiei, *Historia Urbana*³, ori în *sITA (studies in History and Theory of Architecture)*, editată de Departamentul de Istoria, Teoria Arhitecturii și Conservarea Patrimoniului al Universității de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu” din București⁴, dar și prin articole din seriile noi ale revistelor *Arhitectura* a Uniunii Arhitecților din România și *Urbanismul*, editată de Registrul Urbaniștilor din

---

* Dr. conferențiar universitar, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie; e-mail: daniel.dumitran@uab.ro.

¹ Pentru detalii, vezi Teodor Octavian Gheorghiu, „Istoria orașelor din România în cadrul cercetării universitare românești: doctorate, masterate, discipline didactice, cercetare studentescă”, *Historia Urbana XXI* (2013): 21-30, iar pentru evaluarea contribuțiilor istoriografice la subiectul în discuție, Vasile Ciobanu, „Cercetări din ultimele două decenii cu privire la istoria orașelor din România în secolul XX”, *Historia Urbana XXI* (2013): 109-118.

² Dintre acestea, pot fi amintite sesiunile din anii 2018 („Transporturile și comunicațiile din orașe”), 2016 („Locul centrelor istorice în contextul urban actual” și „Locuri ale memoriei în spațiul urban”), 2015 („Orașul și administrația”), 2014 („Relația sat-oraș”), 2013 („Viața monumentelor urbane – istorie, arhitectură, arheologie”), 2010 („Evoluția orașelor transilvănene în perioada interbelică”), 2005 („Civilizația urbană în spațiul românesc. Cercetare, protecție, valorificare”), 2001 („Centre istorice. Menire, evoluție, perspective”), 1995 („Distrugea și reconstrucția orașelor”), 1994 („Orașe și cartiere cu plan prestabilit”).

³ Virgil Pană, „Sistematizarea și dezvoltarea orașului Târgu-Mureș în timpul primăriatelor lui Emil A. Dandea (1922-1926, 1934-1937)”, *Historia Urbana XXIV* (2016): 39-52.

⁴ Această revistă pare să acorde prioritate subiectelor legate de destinul arhitecturii în timpul regimului comunist și de noile tendințe urbanistice din ultimele decenii, chiar dacă nu lipsesc nici contribuțiile referitoare la perioada interbelică, axate pe opera arhitecților de renume sau pe alte aspecte, e.g.: Diana Mihnea, „Cities of Transylvania and the 1921 Agrarian Reform. Negotiations and Decisions Halfway Between Administrative Autonomy and Centralization”, *studies in History and Theory of Architecture* 4 (2016): 122-134; Toader Popescu, „On the Nation’s Margins. Territorial and Urban Policies during the Romanian Administration of Southern Dobruja (1913-1940)”, *ibidem*: 103-121.

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 197-257.

România⁵. Chiar și acestea au abordat mai degrabă orașele din spațiul extracarpatic, în primul rând Bucureștiul⁶. Nici dezbaterile metodologice cu privire la statutul și sursele specifice istoriei urbane, raportate la maniera de cercetare a temei în istoriografia europeană⁷, nu sunt foarte frecvente, ele fiind asumate prioritar tot de către arhitecți. Pot fi amintite astfel câteva monografii ale cercetătorilor consacrați⁸ sau rezultate din proiecte doctorale recente, precum cercetarea consacrată de Vlad Sebastian Rusu urbanismului clujean interbelic sau istoria periferiilor bucureștene din prima jumătate a secolului XX, din perspectiva proiectelor de sistematizare și a parcelărilor, realizată de Irina Calotă⁹.

Cât despre urbanismul perioadei regimului comunist, dificultatea abordărilor a fost semnalată recent de către un reprezentant al domeniului, care a adus în discuție atitudinea de reținere a membrilor corpului profesional al arhitecților, dat fiind că mulți fuseseră implicați pe linia dirijării, avizării, controlului sau proiectării în perioada amintită; în al doilea rând, el a remarcat caracterul contradictoriu și dificil de definit al etapelor urbanismului postbelic, determinat major de scopurile și ideologia regimului¹⁰. În ciuda acestui fapt, au fost publicate contribuții remarcabile, îndeosebi ale tinerilor cercetători¹¹, unele

⁵ Nu am inclus în enumerarea revistelor reprezentative *Acta Technica Napocensis: Civil Engineering & Architecture*, editată de Universitatea Tehnică din Cluj-Napoca, pentru că aceasta este prea puțin interesată de cercetarea istoriei urbanismului, iar calitatea celor mai multe articole nu depășește nivelul unor comunicări științifice studentești.

⁶ Irina Calotă, „Problematica locuințelor în legislația urbană bucureșteană din prima jumătate a secolului XX”, *Historia Urbana* XXII (2014): 25-46; Eadem, „Între urban și rural: negocierea zonei suburbane bucureștene în prima jumătate a secolului XX”, *Historia Urbana* XXIII (2015): 43-65; Irina Popescu (Calotă), „Locuințe pentru funcționari: activitatea Caselor funcționarilor publici în București, 1910-1942”, *Historia Urbana* XXIV (2016): 7-37.

⁷ În introducerea la secțiunea tematică dedicată orașelor din Europa Răsăriteană de revista *Urban History*, Markian Prokopovych semnală insuficienta preocupare a istoriografiilor din această regiune pentru procesul de modernizare urbană din secolul XIX – începutul secolului XX, raportat la procesul european și global de modernizare. *Urban History* 40, 1 (2013): 28-31.

⁸ Anca Brătuleanu, *Timișoara interbelică. Urbanism și arhitectură* (Timișoara: ArtPress: 2016); Teodor Octavian Gheorghiu, *Elemente de istorie recentă a orașelor românești extracarpatică (sec. XVIII-XXI)* (Brăila: Istros, 2017).

⁹ Vlad Sebastian Rusu, *Evoluția urbanistică a Clujului interbelic* (Cluj-Napoca: Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 2015); Irina Calotă, *Dincolo de centru. Politici de locuire în București (1910-1944)* (București: Ozalid, 2017).

¹⁰ Teodor Octavian Gheorghiu, „Orașele românești în administrarea comunistă. Studiu de caz: Buzău”, *Historia Urbana* XXIV (2016): 93-94. Pentru aspectele ideologice și consecințele lor, vezi Oliver Velescu, „Ideologia „restructurării urbane”, 1944-1972”, îndeosebi partea a II-a, *Arhivele Totalitarismului* VI, 1 (1998): 58-73 și Idem, „Remember: demolările. Reflecții la un centenar”, *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* III, 4 (1992): 16-20.

¹¹ Irina Teodora Tulbure, „Cvartale de locuințe din București în perioada „stalinistă”. Locuire, imagine urbană sau simbol?”, *Historia Urbana* XIV, 2 (2006): 367-374; Eadem, „From *Casa Scânteii* to *Casa Poporului* and Back. Architecture as Icon of a Totalitarian Regime”, *studies in History and Theory of Architecture* 1 (2013): 78-89; Mara Mărginean, „From Printed Word to Bureaucratic

și sub formă monografică, precum cea dedicată realismului socialist în arhitectură și proiectelor de (re)construcție socialistă îndeosebi a orașelor muncitorești, de această dată cu referire la întreaga țară și cu o remarcabilă atenție acordată contextului istoric¹². Aportul istoricilor este ilustrat de lucrarea consacrată evoluției orașelor industriale Hunedoara și Călan în decursul primelor două decenii postbelice, care include și aspecte demografice, edilitare și de viață cotidiană¹³, și de alte cercetări în curs de realizare¹⁴.

Observația de mai sus referitoare la dificultatea definirii tendințelor urbanismului este valabilă și pentru perioada celor trei decenii scurse de la căderea regimului comunist, când ideologia a fost înlocuită de extinderea necontrolată a teritoriului orașelor, dar și de lipsa de considerație pentru normele urbanistice în privința intervențiilor asupra edificiilor sau ansamblurilor conservate, ori a caracteristicilor noilor edificii¹⁵.

O trăsătură comună multora dintre aceste contribuții este relația dintre urbanism și patrimoniu¹⁶, problematică mai ales în perioada regimului comunist, dar și după căderea acestuia¹⁷. Chestiunea a fost prea puțin abordată de sintezele

---

Negotiation. Housing Projects for Workers during the 1950s in Romania”, *ibidem*: 120-132; Corneliu Pintilescu, „„Orașul Stalin” (Brașov) în anii 1950-1960: un model de dezvoltare industrială și urbană în România comunistă”, *Historia Urbana XXII* (2014): 137-153; Liliana Iuga, „„Întinerirea bătrânului Iași”. Administrație locală și sistematizare urbană la Iași în anii 1960”, *Historia Urbana XXIV* (2016): 73-91; Eadem, „Negotiating Building Preservation and Urban Redevelopment in Socialist Romania. The Case of Dimitrov Street in Iași”, *Archiva Moldaviae IX* (2017): 373-398; Corneliu Pintilescu, „De la Brașov la Orașul Stalin: construirea unei noi identități urbane (1950-1960)”, în Vasile Ciobanu, Dan Dumitru Iacob, ed., *Studii de istorie a orașelor. În onoare Paul Niedermaier* (București – Brăila: Editura Academiei Române – Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”, 2017), 158-172. Vezi și Gheorghiu, „Orașele românești”, 93-119.

¹² Irina Tulbure, *Arhitectură și urbanism în România anilor 1944-1960: constrângere și experiment* (București: Simetria, 2016).

¹³ Mara Mărginean, *Ferestre spre furnalul roșu. Urbanism și cotidian în Hunedoara și Călan (1945-1968)* (Iași: Polirom, 2015).

¹⁴ Călin-Andrei Olariu, „Urban Constructions Patterns in the City of Cluj, 1952-1965”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia* 60, 2 (2015): 51-76.

¹⁵ Pentru detalii, vezi Teodor Octavian Gheorghiu, „Protecția centrelor istorice urbane românești, o problemă dificilă”, *Historia Urbana XXV* (2017): 11-13.

¹⁶ Pentru importanța problemei din perspectiva istoriei urbane, vezi Tosh Warwick, „Research in urban history: recent Ph.D. theses on heritage and the city in Britain”, *Urban History* 45, 3 (2018): 549-560.

¹⁷ O periodizare a evoluției urbanistice pentru perioada regimului comunist a propus Nicolae Lascu: „Modernizare și distrugeri în istoria postbelică a orașelor românești”, *Historia Urbana III*, 1-2 (1995): 171-177; vezi, mai recent, și Idem, „Centrul istoric al orașelor în urbanismul românesc al anilor 1960-1970”, în Ciobanu, Iacob, ed., *Studii de istorie a orașelor*, 194-209. Alte contribuții interesante referitoare la perioada postbelică publicate în aceeași revistă, rezultate ale sesiunii CIOR din anul 1995, sunt cele consacrate orașelor Arad (Emil Anghel), București (Peter Derer), Timișoara (Liliana Roșiu) și câtorva orașe din sud-estul României, în relație cu construirea rețelei de căi ferate (Teodor Octavian Gheorghiu). Destinul centrelor istorice urbane din perioada menționată, subiect încadrat temei sesiunii CIOR din anul 2001, a fost urmărit în câteva articole din vol. IX al revistei citate, între care cele semnate de Constantin Juan-Petroi (despre orașele dunărene din Banat; un alt

publicate în perioada postbelică¹⁸. Pentru Gheorghe Curinschi Vorona, arhitectura și urbanismul României în anii socialismului au urmat etapele desfășurării revoluției („de eliberare socială și națională, antifasciste și antiimperialiste”) și ale dezvoltării economiei planificate, sistematizarea având drept scop întocmirea unei scheme de amplasare a obiectivelor industriale și, implicit, crearea de locuințe pentru oamenii muncii, iar hotărârile de partid și de stat din noiembrie 1952 privind reconstrucția socialistă a orașelor au fundamentat schițele de sistematizare întocmite între 1952 și 1958 pentru 180 de localități¹⁹. În cuprinsul unui amplu capitol consacrat arhitecturii României în anii socialismului, sunt doar enunțate tendința din anii '50 de a ocupa și reorganiza amplasamente centrale, adesea beneficiare ale unor clădiri monumentale anterioare²⁰, ori cazurile de restructurare a vetrelor istorice ale unor orașe, accentuată în deceniul opt și însoțită de crearea unor noi „centre obștești” în privința orașelor „delimitate în cursul evului mediu de incinte fortificate” (adică a celor din Transilvania)²¹. În cazul exemplului invocat pentru implantarea unor noi ansambluri monumentale în structura centrelor istorice, și anume cel al Pieței „Trandafirilor” din Târgu-Mureș, este omisă menționarea modificărilor urbanistice anterioare legate de edificarea bisericilor ortodoxe din perioada interbelică²². În orașele extracarpatiche, restructurarea s-a realizat „prin demolarea unor clădiri puțin semnificative, prin utilizarea de terenuri libere și cuprinderea într-o nouă compoziție a unor edificii de oarecare monumentalitate din perioada 1880-1940”²³. În acest context, observația strecurată în concluzii privind receptivitatea culturii românești „față de ideea conservării patrimoniului arhitectural istoric, fără de care procesul de preluare a învățămintelor tradiției nu ar fi fost posibil”²⁴ reprezintă o surpriză la care cititorul nu se mai aștepta. Dar, în afara numelor lui Lecomte de Noüy, ale cărui intervenții arbitrare asupra unor monumente istorice fuseseră condamnate de opinia publică, și Ion Mincu, preocupat, „cu dăruire și competență”, de activitatea de restaurare, mai este

---

articol consacrat strămutării orașului Orșova a publicat același autor în anul 2006) și Emil Anghel (pentru câteva localități din județul Arad). Pentru perioada postcomunistă, contribuțiilor deja citate ale lui Teodor Octavian Gheorghiu li se poate adăuga articolul său „O tipologie a agresiunilor recente asupra centrelor istorice din România”, *Historia Urbana* IX, 1-2 (2001): 13-19.

¹⁸ O grilă de lectură mai recentă asupra acestora propune Ana Maria Zahariade, în studiul „Două cărți, visul comunist și Dacia 1300: fragmente de peisaj arhitectural sub comunism” din volumul *Arhitectura în proiectul comunist. România 1944-1989 / Architecture in the Communist Project. Romania 1944-1989* (București: Simetria, 2011), 13-87. Alegerea acelorași cărți pentru observațiile de mai jos a fost independentă de lectura studiului menționat.

¹⁹ Gheorghe Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii în România* (București: Editura Tehnică, 1981), 309-313.

²⁰ *Ibidem*, 333-335.

²¹ *Ibidem*, 358-364.

²² *Ibidem*, 326-327, 365.

²³ *Ibidem*, 366-368.

²⁴ *Ibidem*, 383.

amintită doar școala națională de restaurare constituită în România interbelică și desfășurarea „fără precedent” a conservării și restaurării monumentelor din anii socialismului. În cele din urmă, tradiția este considerată viabilă „doar raportată la cerințele domeniului arhitecturii contemporane, atunci când acesta își bazează căutările sale novatoare pe utilizarea învățămintelor furnizate de patrimoniul moștenit”²⁵.

În schimb, la Grigore Ionescu regăsim o tratare mai echilibrată în sinteza de la începutul anilor '80, unde ponderea capitolului consacrat perioadei interbelice nu mai este atât de redusă în raport cu dimensiunile capitolului dedicat socialismului. Autorul se exprimă chiar critic cu privire la valoarea arhitecturală a bisericilor ortodoxe edificate după 1918 în orașele transilvănene (cu exemple din Alba Iulia și Cluj) – o temă mai degrabă evitată din analizele istorice –, sesizând contrastul neplăcut dintre formele îndeobște neizbutite ale acestora și arhitectura istorică valoroasă din proximitatea lor, precum „valoroasa biserică romano-catolică Sf. Mihail din veacul XIII” din Alba Iulia²⁶. Un alt punct de vedere critic, formulat și în lucrarea aceluiași autor din anul 1969, vizează „monotonia obositoare” a noilor cartiere, rezultată din „repetarea acelorași tipuri de clădiri în centrele și regiunile țării, unde au fost dispuse în teren, în cvartaluri și microraiioane, după aceleași trame geometrice capricioase, adesea arbitrare”²⁷. Era acuzată astfel utilizarea modelelor urbanistice de inspirație sovietică, în defavoarea mai nou clamatului criteriu al „specificului național”, ilustrat și prin grija pentru restaurarea patrimoniului arhitectural moștenit. Chestiunea a fost tratată de Grigore Ionescu ceva mai pe larg, cu referire la rolul Comisiunii Monumentelor Istorice și al succesoarei acesteia din perioada 1951-1977, Comisia Științifică a Muzeelor și Monumentelor Istorice și de Artă (cel de-al doilea an reprezintă momentul desființării Comisiei, fapt nementionat de autor²⁸), la lista monumentelor istorice elaborată în anii 1953-1954 și la prevederile unor directive internaționale, precum Carta de la Atena din 1931 și Carta de la Veneția din 1964²⁹.

Însă o caracteristică a acestei sinteze, mai evidentă decât în cazul lucrării lui Curinschi Vorona, pentru că oferă o imagine mai coerentă asupra subiectului, este impresia că tratează mai degrabă despre istoria arhitecturii moderne și contemporane din Vechiul Regat, respectiv din spațiul extracarpatic, referințele la Transilvania și la celelalte provincii integrate României după 1918 fiind sumare

²⁵ *Ibidem*, 383-385.

²⁶ Grigore Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982), 579-580.

²⁷ *Ibidem*, 665; Idem, *Arhitectura în România, perioada anilor 1944-1969* (București: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969), 176-177.

²⁸ Pentru detalii, vezi Gheorghe Măndrescu, „Desființarea Comisiei Monumentelor Istorice din România la 1 decembrie 1977”, *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia Artium* LV, 1 (2010): 141-158.

²⁹ Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, 669-672.

și mult mai puțin însoțite de ilustrații, cu excepția experimentelor din perioada regimului comunist, care au vizat construirea cartierelor muncitorești la Brașov și Hunedoara³⁰. Astfel, ele se reduc la câte un paragraf în cazul curentelor artistice manifestate în secolul XIX – începutul secolului XX (ceva mai mult doar pentru clasicism)³¹ și la mențiuni izolate, neînsoțite de informații mai detaliate, pentru perioadele interbelică³² și postbelică³³. Dimensiunile reale ale acestei absențe sunt ilustrate de lucrări mai recente, precum cea consacrată proiectelor urbanistice elaborate pentru orașul Cluj, între deceniul șapte al secolului trecut și cel de-al doilea deceniu postcomunist, cu atât mai interesantă cu cât se bazează tocmai pe mărturiile arhitecților implicați³⁴.

Cele două sinteze au așadar o valoare diferită, prima fiind mult mai îmbibată de ideologia perioadei, chiar dacă ambele marginalizează în ultimele pagini problema restaurării patrimoniului. Dar modul în care o fac diferă evident, insistența mai mare a lui Grigore Ionescu explicându-se și prin atașamentul său pentru conservarea monumentelor istorice, reflectat de citarea, în finalul considerațiilor sale despre patrimoniu, a manifestului lansat de UNESCO în anul 1964, pentru salvarea monumentelor istorice³⁵. Nefiind tocmai conform ideologiei oficiale, acesta ne reamintește importanța lecturii printre rânduri pentru epoca în discuție.

În ce privește inegală reflectare a transformărilor din orașele transilvănene în cele două sinteze, ea se explică doar parțial prin întârzierea aplicării „reconstrucției socialiste” dincolo de Carpați. Cum s-a văzut din trecerea

³⁰ Un alt exemplu, cel al cartierului Grigorescu din Cluj-Napoca, este prezentat doar în lucrarea din 1969. Ionescu, *Arhitectura în România*, 119, 122. Vezi și Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii*, 329.

³¹ Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, 521-525, 530-531 (pentru clasicism); 533, 536 (pentru romantism); 545 (pentru eclecticism); 561, 568 (pentru afirmarea spiritului național, echivalat în acest caz cu „arhitectura locală tradițională”). Cu puțin mai bine este ilustrată această perioadă, dar și cu un grad mai scăzut de coerență, în lucrarea lui Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii*, 278-281, 285, 287, 290, 295-296.

³² Singurele construcții ilustrate sunt cele realizate de arhitecții bucureșteni Horia Creangă (hotelul „Carpați” din Brașov) și Grigore Ionescu (sanatoriul Toria din jud. Covasna). Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, 600, 605.

³³ *Ibidem*, 620 (pentru teatrul din Târgu Mureș, prezentat și la Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii*, 356-357); 624-625 (pentru Palatul Culturii din Reșița și casele de cultură din Făgăraș, Oradea și Baia Mare); 628-629 (pentru școlile profesionale din Brașov și Sibiu, respectiv instituții de învățământ mediu și superior din Petroșani, Cluj-Napoca, Timișoara și Brașov); 630 (pentru complexele studențești din Cluj-Napoca și Târgu Mureș); 635 (pentru edificii administrative din Brașov, Deva și Baia Mare); 636 (pentru spitalele din Hunedoara, Baia Mare și Cluj-Napoca); 642 (pentru ansamblurile de locuințe din câteva orașe muncitorești, Deva și Cluj-Napoca); 657, 659, 661-662 (pentru aripa nouă a hotelului „Carpați” din Brașov și alte hoteluri din Arad, Drobeta-Turnu Severin, Sebeș, Bistrița și Poiana Brașov).

³⁴ *Cluj-Napoca în proiecte. 50 de ani 1960-2010* (Cluj-Napoca: Casa Cărții de Știință, 2016).

³⁵ Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României*, 672. Pentru pozițiile celor doi, vezi Zahariade, „Două cărți”, 75, 82-87, și necrologul lui Grigore Ionescu, semnat de Sanda Voiculescu, *Buletinul Comisiei Naționale a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice* III, 4 (1992): 87.

în revistă a preocupărilor consacrate temei în ultimele decenii, persistă încă o anumită inegalitate istoriografică, în defavoarea cercetării destinului contemporan al orașelor din spațiul intracarpatic. Cazul ales pentru studiul de față este cel al unui oraș aproape la fel de afectat de politica de sistematizare comunistă ca și cele extracarpatică³⁶, care a încercat, îndeosebi în ultimii ani, să-și regăsească identitatea, mai ales prin proiectele extrem de discutate de restaurare a patrimoniului istoric.

2. *Alba Iulia: de la Orașul Unirii la Cealaltă capitală*

Dintre cele trei orașe în care s-au adoptat declarațiile de unire cu Regatul României în cursul anului 1918, Alba Iulia este singurul care a transformat rolul de oraș al unirii într-o caracteristică identitară definitorie pentru destinul său contemporan. Însă transformându-l, prin adoptarea sloganului „Cealaltă capitală”, dublat, din rațiuni de marketing turistic, de brandul „Cea mai mare cetate din România”³⁷. Celelalte două orașe, Chișinău și Cernăuți, erau veritabile capitale provinciale și s-au numărat printre marile orașe ale României interbelice – recensământul din 1930 înregistra cca 115.000 locuitori pentru cel dintâi și 112.000 pentru cel de-al doilea – comparabile cu Iașiul (103.000 locuitori) sau Clujul (101.000)³⁸. În schimb, Alba Iulia număra abia puțin peste 12.000 de locuitori³⁹, fiind însă orașul cu ponderea cea mai mare a etnicilor români (64%), o evidentă excepție în rândul orașelor transilvănene: la Sibiu, aceștia reprezentau 38%, la Cluj 35%, iar la Timișoara 26%. În raport cu celelalte etnii, doar la Chișinău românii mai dețineau o relativă majoritate (42%, față de 36%, cât reprezentau evreii). Aceștia din urmă constituiau, de altfel, o prezență familiară în orașele epocii (38% la Cernăuți, 34% la Iași și 12% la Alba Iulia, unde erau doar cu câteva procente inferioare populației maghiare. O pondere însemnată mai aveau germanii la Cernăuți (15%) și rușii la Chișinău (17%).

Acest sondaj statistic arată că diversitatea (etnică, religioasă, culturală) reprezenta o realitate cotidiană pentru „orașele Unirii”, chiar dacă ea era relativ atenuată în cazul Alba Iuliei. Consecințele sub aspectul evoluției arhitecturii urbane, al amenajării spațiului locuit, ori al vieții culturale au fost majore și au conferit imaginile specifice acestor orașe, conservate în măsură diferită în timpul regimurilor comuniste. În cursul acestei evoluții, perioada interbelică a

³⁶ Această caracteristică nu este enumerată printre defectele datorate trecutului socialist al orașelor central-est-europene în relativ recenta analiză consacrată temei de Alain Bertaud: „The spatial structures of Central and Eastern European cities”, în Sasha Tsenkova, Zorica Nedovic-Budic, Eds., *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy* (Heidelberg, New York: Physica-Verlag, 2006), 91-110.

³⁷ Vezi „Alba Iulia ‘The other Capital of Romania’”, 16, accesat în 30.12.2018, https://www.apulum.ro/ro/pdf7/LOCAL_ACTION_PLAN_FINAL.pdf.

³⁸ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. II. *Neam, limbă maternă, religie* (București: Monitorul Oficial, 1938), 120, 134, 246, 268, versiune online accesată în 31.12.2018, <https://archive.org/stream/recensamntulgene02inst#page/268/mode/2up>.

³⁹ *Ibidem*, 2.

reprezentat o etapă decisivă, când, datorită creșterii populației urbane determinată de dezvoltarea industriei, a devenit necesară găsirea soluțiilor pentru extinderea perimetrului urban. Pe de altă parte, integrarea orașelor, chiar și temporară, în frontierele statului român, ridică problema consecințelor procesului de „românizare” pus în practică de noile autorități. În mod evident acesta a fost urmărit la Alba Iulia, unde, în mod paradoxal, preponderența românească era prea puțin reflectată în imaginile puse în circulație ale orașului antebelic.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, politica de sistematizare urbană impusă de regimurile comuniste a condus la modificări urbanistice și mai drastice, bazate pe politici edilitare insuficient fundamentate, care au pus în pericol conservarea patrimoniului cultural moștenit, ori la extinderi necontrolate ale teritoriului locuit, în perioada postcomunistă. Sistematizarea a fost dublată de procesul de românizare, impus cu sporită perseverență de autoritățile comuniste.

Administrația de astăzi încearcă să compenseze aceste pierderi prin identificarea unor simboluri, în măsură să confere o nouă coeziune comunității, repunând în valoare totodată monumentele și ansamblurile monumentale reprezentative pentru identitatea ei. Dar măsura în care elementele promovate în mod oficial (sloganul și brandul amintite mai sus, însoțite de schița cetății habsburgice), cu semnificații distincte (simbolice, în cazul sloganului „Cealaltă capitală”, de fapt o reinterpretare a sintagmei „Oraș al Unirii”, respectiv patrimonial-turistice în cazul brandului și al imaginii care îl însoțește, utilizate de fapt cu prioritate în strategia de promovare a orașului), pot contribui la constituirea unei „comunități patrimoniale”⁴⁰ rămâne o chestiune la care studiul de față încearcă să propună un răspuns.

3. *Un proiect amânat: sistematizarea orașului interbelic*

Subiect al interesului constant al arheologilor și istoricilor încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, cercetarea istoriei orașului Alba Iulia părea să dezbuteze sub auspicii extrem de favorabile. În anul 1892 vedea lumina tiparului volumul consacrat predecesorului său antic, Apulum⁴¹, iar până la începutul deceniului următor au apărut trei volume dedicate preistoriei și istoriei vechi a teritoriului comitatului Alba Inferioară, respectiv desfășurării Revoluției din 1848-1849 în același comitat⁴². Dar aceste două proiecte editoriale nu au fost

⁴⁰ Pentru definirea acestei noțiuni, vezi Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Faro, 27.X.2005, art. 2, accesată în 31.12.2018, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746>.

⁴¹ Pál Király, *Gyulafehérvár története*. Első kötet. *Apulum. Gyulafehérvár az ó-korban* [Istoria Alba Iuliei. Vol. I. Apulum. Alba Iulia în epoca veche] (Kolozsvár: Ajtai K. Albert Könyvnyomdája, 1892).

⁴² Farkas Szilágyi, *Alsófehér vármegye monográfiája* [Monografia comitatului Alba Inferioară]. III/1. *Alsófehér vármegye 1848-49-ben* [Comitatul Alba Inferioară în 1848-49] (Nagy-Enyed: Nagyenyedi Könyvnyomda és Papírárugyár Részvénytársaság, 1898); Károly Herepey, *Alsófehér vármegye monográfiája* [Monografia comitatului Alba Inferioară]. II/1. *Alsófehér vármegye őskora*

continuate. Până la cel de-al Doilea Război Mondial au mai apărut doar câteva ghiduri ale orașului, cu succinte informații istorice și descrieri ale monumentelor reprezentative⁴³, iar în perioada postbelică a fost publicată unica monografie care a reconstituit, în limitele ideologice impuse de regimul comunist și fără recurs la investigații arhivistice sistematice, evoluția orașului de-a lungul tuturor perioadelor istorice⁴⁴. Alte lucrări mai recente reflectă creșterea interesului pentru dimensiunea patrimonială, pentru care aduc și informații documentare noi, prin intermediul bogatului material cartografic și iconografic valorificat⁴⁵.

Unele dintre aceste lucrări au abordat și problema amenajărilor edilitar-urbanistice⁴⁶, alături de alte studii speciale⁴⁷, fiind reconstituită astfel în linii mari

---

[Preistoria comitatului Alba Inferioară] (Nagy-Enyed: Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráru gyár Részvénytársaság, 1901); Béla Cserni, *Alsófehér vármegye monográfiája* [Monografia comitatului Alba Inferioară]. II/2. *Alsófehér vármegye története a római korban* [Istoria comitatului Alba Inferioară în epoca romană] (Nagy-Enyed: Nagyenyedi Könyvnyomda és Papíráru gyár Részvénytársaság, 1901).

⁴³ Jákó Ávéd, *Gyulafehérvári kalauz* [Călăuza Alba Iuliei] (Gyulafehérvár: Papp György Könyvnyomdájá, 1912); Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului* (Alba Iulia: Tipografia „Sabin Solomon”, 1929); Matei Fehérvári, *Călăuza orașului Alba-Iulia și a județului Alba* (Alba Iulia, 1934); Constantin H. Economu, *Alba Iulia. Itinerar turistic* (Alba Iulia: Tip. „Alba”, 1939).

⁴⁴ Trandafir Marian, coord., *Alba Iulia 2000* (Alba Iulia, 1975). Lucrări cu caracter de ghid au apărut și în această perioadă: Ion Berciu, Alexandru Popa, Horia Ursu, *Cetatea Alba Iulia* (București: Meridiane, 1968²); Gheorghe Anghel, *Alba Iulia* (București: Editura Sport-Turism, 1987). Dintre sintezele ulterioare, bazate pe sistematizări ale bibliografiei mai vechi și mai recente, pot fi amintite: Adrian Andrei Rusu, *Alba Iulia. Între fondarea eparhiei și capitala principatului Transilvaniei* (Ghimbav: Haco International, 2009); Vasile Moga, Gabriel-Tiberiu Rustoiu, *Județul Alba. Istorie, cultură, civilizație* (Alba Iulia: Tipografia „Arta” Cluj-Napoca, 2015).

⁴⁵ Gheorghe Fleșer, *Cetatea Alba Iulia. Edificii istorice și amenajări urbanistice / The Citadel of Alba Iulia. Historical Buildings and Planning Arrangements* (Alba Iulia: Altip, 2006²); Idem, *Alba Iulia: o istorie urbană ilustrată* (Ghimbav: Haco International, 2008); Daniel Dumitran, Ana Dumitran, Valer Moga, *Mărturii tăcute. Situația patrimoniului arhitectural într-o comunitate multietnică: Alba Iulia* (Alba Iulia: Altip, 2013); Gheorghe Fleșer, *Portul Mureșului la Alba Iulia* (Alba Iulia: Altip, 2015); Horia Ciugudean, Ionela Simona Mircea, Cristian Florin Bota, *Colecții și colecționari. Oameni și locuri din județul Alba. Colecția Cristian Florin Bota* (Alba Iulia: Altip, 2015²); Ionela Simona Mircea, *Colecții și colecționari. Alba Iulia: imagini în mosaic (1850-1940). Carte poștală ilustrată. Colecția Remus Baciu* (Alba Iulia: Altip, 2015); Gheorghe Fleșer, *Orașul și monumentele sale în imagini de epocă* (Cluj-Napoca: Școala Ardeleană, 2018³); *Alba Iulia. Memoria urbis*, coord. Laura Stanciu (Cluj-Napoca: Mega: 2018).

⁴⁶ Gheorghe Anghel, cap. „Organizarea administrativă și teritorială a orașului în secolul al XVII-lea” și „Alba Iulia la începutul stăpânirii austriece în Transilvania (Sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de-al XVIII-lea)”, în Marian, coord., *Alba Iulia 2000*, 169-187; Aurel Băruță, cap. „Dezvoltarea economică a județului Alba și a orașului Alba Iulia în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea”, *ibidem*, 217-219; Nicolae Josan, cap. „Evoluția demografică și aspecte edilitare”, *ibidem*, 287-292; Fleșer, *Alba Iulia: o istorie urbană*, 102-108; Fleșer, *Portul Mureșului*, 62-87; Fleșer, *Orașul și monumentele sale*, 125-162.

⁴⁷ Jákó F. Imets, „A régi Fehérvár fekvése és részei” [Vechea așezare și împărțire a Alba Iuliei], *Az Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület tizenegyedik évkönyve*, ed. János Kárpiss (Gyulafehérvár: A Püspöki Lyceum Könyvnyomdájá, 1908): 19-33; Ilie Susan, Aurelia

evoluția orașului până la 1918. În perioada interbelică s-au elaborat doar proiecte parțiale de sistematizare, constând în parcelări realizate pe baza legislației Reformei agrare (1925-1927), prin care au fost acordate locuri de casă în zona glacisului fortificației Vauban, în partea de vest a acesteia și în alte două zone urbane limitrofe⁴⁸. Implicațiile cele mai mari pentru evoluția ulterioară a orașului le-au avut parcelările din primele două zone, în primul caz fiind afectată zona de protecție a cetății, iar în cel de-al doilea începând formarea unui nou cartier al orașului, în zona „Platoului Romanilor” („Cartierul Romanilor”, actualul cartier „Cetate”). Proiectul avea o importanță deosebită, atât din rațiuni practice – zona oferea cea mai evidentă posibilitate de extindere a restrânsului teritoriu urban de până atunci, cât și din motive urbanistice: punerea în valoare a ansamblului cetății habsburgice construite în prima parte a secolului al XVIII-lea, dar înglobând fortificația medievală și castrul roman, precum și edificii cu o valoare istorică excepțională, depindea de modul în care era conceput proiectul noului cartier⁴⁹. Perspectivele nu erau prea promițătoare, dacă ținem seama de soluția adoptată pentru amplasarea în interiorul cetății a „Bisericii Încoronării”, edificată în anii 1921-1922 în imediata vecinătate a catedralei romano-catolice din secolul XIII, pe care trebuia să o domine, ilustrând astfel noua realitate politică de după 1918.

Noua biserică românească a reprezentat și elementul central, pe baza căruia a fost elaborat planul de dezvoltare a orașului Alba Iulia din anul 1929, de către arh. Octavian Mihălțan, șef al Serviciului Tehnic al Primăriei⁵⁰ (fig. 1). Rămas doar pe hârtie, el a fost înlocuit de un alt plan, elaborat în anul 1939 de generalul Dănilă Papp, rezident regal al Ținutului Mureș, în contextul în care Alba Iulia devenise, din anul 1938, reședința acestui ținut. Noul plan era însoțit de un proiect de sistematizare a Pieței „Încoronării” (din fața bisericii cu același nume) și de un altul, pentru construirea locuinței Rezydentului Regal. Toate au rămas însă la stadiul de propuneri⁵¹.

În aceeași perioadă (1939-1941), a fost inițiată parcelarea terenului aparținând bisericii greco-catolice din Lipoveni (11 loturi), situat în nordul orașului, între strada Regiment 24 Dorobanți (astăzi Tudor Vladimirescu) și

---

Susan, „Evoluția teritorială a orașului Alba Iulia”, *Apulum* VII (1969): 437-444; Gheorghe Anghel, „Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia”, *Apulum* XXXI (1994): 283-302; Idem, „Alba Iulia în secolul al XVIII-lea. Schimbarea vetrei orașului medieval”, *Historia Urbana* IV, 1-2 (1996): 63-84; Daniel Dumitran, „Societatea urbană în Transilvania premodernă. O tipologie a orașelor”, *Historia Urbana* XXII (2014): 117-135; Idem, „Evoluția urbanistică a orașului premodern și modern Alba Iulia: integrarea suburbiilor”, *Historia Urbana* XXIII (2015): 5-25.

⁴⁸ Diana Mihnea, „Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împrumut” (Teză de doctorat, Universitatea de Arhitectură și Urbanism „Ion Mincu”, București, 2015), 184-188.

⁴⁹ Avizul negativ asupra proiectului al Consiliului Tehnic Superior al Ministerului de Interne se baza tocmai pe argumentul importanței istorice a localității. *Ibidem*, 186.

⁵⁰ Cucuiu, *Alba Iulia*, 101; Mihnea, „Orașele Transilvaniei”, 185.

⁵¹ Mihnea, „Orașele Transilvaniei”, 188-199.

șoseaua, respectiv linia de cale ferată Alba Iulia – Teiuș⁵². Ea a fost aprobată de Comisia Superioară a Planurilor de Sistemizare, Înfrumusețare și Dezvoltare a Orașelor la 19 aprilie 1940, dat fiind că viza o suprafață mică de teren și era învecinată unei artere importante, cu toate că – se remarca în jurnalul ședinței – marea parcelare făcută cu ocazia Reformei agrare fusese foarte puțin ocupată⁵³. Lipsa planului de sistemizare și a unui perimetru stabilit al orașului, respectiv a zonei de extindere, deficiențe subliniate de Comisie, au determinat probabil elaborarea, în anul 1941, a unui *Regulament de construcțiuni și alinieri pentru Municipiul Alba Iulia*, care a fixat perimetrul intravilan și zonele componente ale acestuia, dimensiunile clădirilor și toate condițiile necesare pentru proiectarea, edificarea și întreținerea locuințelor, a anexelor acestora și a altor tipuri de construcții⁵⁴:

1. zona rezidențială, destinată locuințelor și instituțiilor publice, dar și, în mod excepțional, magazinelor, edificiilor industriale de categoriile A și B, atelierelor, grajdurilor și cotețelor;
2. zona protejată, unde se puteau construi locuințe, sedii ale instituțiilor publice, case de comerț și edificii industriale de categoria A; erau interzise industriile insalubre, grajdurile și cotețele și orice construcții din lemn;
3. zona mixtă, pentru locuințe, instituții publice, localuri de comerț cu amănuntul, obiective industriale de categoriile A și B, grajduri și cotețe; erau interzise industriile insalubre de categoriile C și D;
4. zona suburbană sau gospodărească, unde era permisă construirea de locuințe cu grajduri și cotețe de porci și în mod excepțional obiective industriale de categoriile A și B;
5. zona industrială, pentru edificii industriale insalubre de categoriile C și D;
6. zona rurală (*non edificandi*) exterioară teritoriului intravilan, care putea cuprinde ferme, obiective industriale, spitale, sanatorii, cimitire;
7. zona militară, considerată și ea exterioară teritoriului intravilan;
8. zona spațiilor verzi, care includea parcurile, terenurile de sport, cimitirele, aici putând fi ridicate doar construcții de utilitate publică;
9. zona bastioanelor cetății, administrată de garnizoana cetății;
10. zona C.F.R., considerată și aceasta *non edificandi*, aparținând Căilor Ferate⁵⁵.

Această zonificare ilustra un grad destul de mare de indecizie, dacă ținem seama de faptul că doar primele trei zone erau definite pe teren; cea de-a patra

⁵² Planul parcelării terenului bisericii greco-catolice din Alba Iulia-Lipoveni, 5 martie 1939, fond Primăria Orașului Alba Iulia, dos. nr. 2/1939, f. 29r, Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (în continuare: fond Primăria Alba Iulia).

⁵³ Jurnal nr. 15 al Comisiunii Superioare a Planurilor de Sistemizare, Înfrumusețare și Dezvoltare a Orașelor, din 19 aprilie 1940, *ibidem*, f. 34r-v. Aprobarea era condiționată de stabilirea unor parcele cu întindere minimă de 1000 mp. Instrucțiunile Serviciului Tehnic al Primăriei Municipiului Alba Iulia pentru punerea în aplicare a parcelării au fost transmise în 1 aprilie 1941. *Ibidem*, f. 37r-v.

⁵⁴ *Regulament de construcțiuni și alinieri pentru Municipiul Alba Iulia*, 20 decembrie 1941, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 6/1941, 64 f. r.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 1r-3r.

putea include cartierul Partoș, menționat doar în articolul 1 al Regulamentului, referitor la definirea perimetrului intravilan; existau suprapuneri – parcurile, încadrate zonei spațiilor verzi, aparțineau de fapt zonei militare, iar cimitirele sunt trecute în două zone; în fine, o zonă industrială nu exista în realitate, iar dacă aceasta era doar proiectată, ar fi trebuit să fie diferențiată de zona rurală și de cea militară.

În plus, nu se propunea o strategie diferențiată pentru zona istorică a cetății: bastioanele erau menținute sub administrație militară, iar străzile din interiorul cetății erau incluse în zona rezidențială, unde era permisă construirea de locuințe atât în regim deschis și grupat (pe aliniere și retrase din aliniere), cât și în regim închis (pe aliniere), sub aspectul regimului clădirilor; din punctul de vedere al regimului de înălțime, clădirile puteau fi cu parter înalt, cu parter și un etaj sau cu parter și două etaje⁵⁶. Aceasta și în condițiile în care Primăria a reușit doar în anul 1937 să obțină trecerea străzilor și piețelor din cetate în proprietatea orașului, parcurile rămânând în posesia Comandamentului Garnizoanei⁵⁷. În afara Parcului Central (actuala Piață a Cetății), existau și altele, printre care Parcul „Horea”, lângă Cazarma Pionierilor „Carol I”⁵⁸, un altul în fața Manutanței, iar alte două încadrau dinspre sud și nord Biserica Încoronării.

Ceva mai coerent era delimitată zona protejată, care includea partea centrală a „Orașului de Jos”, dar și aici regimul clădirilor putea fi deschis (pe aliniere și retrase din aliniere), grupat (pe aliniere) și închis (pe aliniere și retrase din aliniere), iar clasa acestora, cu parter înalt sau parter și unul sau două etaje⁵⁹ (tab. 1). Semnificativ era faptul că sectorul „Orașului de Jos” care păstrează și astăzi cele mai multe edificii clasate ca monumente istorice din această parte a orașului, datând din secolul XIX și primele decenii ale secolului XX, era inclus în zona protejată doar cu strada Regina Maria, celelalte străzi (Teilor, Trandafirilor, George Coșbuc, Simion Bărnuțiu, Mihai Eminescu și Primăverii, conform denumirilor actuale) făcând parte din zona rezidențială. Regulamentul ilustrează și situația de la acea dată a zonei „Platoului Romanilor”, parcelată cu aproape un deceniu și jumătate în urmă: bulevardele erau incluse în zona protejată, iar restul străzilor în zona rezidențială, nici unele, nici celelalte neavând însă nume, ceea ce însemna că existau doar pe hârtie.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 3r-4r.

⁵⁷ Solicitarea de înscriere în cartea funciară a străzilor și piețelor din fosta cetate militară adresată de Primăria Municipiului Judecătorei Mixte Alba Iulia în 24 iulie 1937 și decizia celei din urmă din 17 ianuarie 1939, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 2/1939, f. 1r-3r. Extinderea acestei solicitări și asupra parcurilor din cetate a determinat protestul Comandamentului Garnizoanei, care a obținut confirmarea dreptului său de proprietate asupra acestora. Corespondența dintre Primăria Municipiului Alba Iulia, Comandamentul Garnizoanei Alba Iulia, Judecătoria Mixtă Alba Iulia și conducerea Ținutului Mureș, 1938-1939, *ibidem*, f. 4r-28r.

⁵⁸ O imagine a acestuia la Fleșer, *Orașul și monumentele sale*, 40.

⁵⁹ *Regulament de construcțiuni*, f. 3r-4r.

Tab. 1. Regimul, clasa și condițiile stabilite pentru construirea locuințelor din Municipiul Alba Iulia (*Regulament de construcțiuni*, fond Primăria Alba Iulia, f. 4r).

Zona/ Subzona	Regimul clădirilor	Clasa clădirilor	Grajduri		Cotețe de porci	Categoria edificiilor industriale	Proporția suprafeței maxime construite
			Cai	Vite cornute			
1a	C2	II	admise	admise	admise	II	30%
1b	A1,2, C1,2	III	oprite	oprite	oprite	I	30-40%
1c	D1	IV	oprite	oprite	oprite	I	40%
1d	D1	V	oprite	oprite	oprite	I	70%
2a	C1	III	oprite	oprite	admise	II	40%
2b	A1,2, D1,2	IV	oprite	oprite	oprite	I	30-50%
2c	D1	V	oprite	oprite	oprite	I	70%
3a	C1	III	admise	admise	admise	II	40%
3b	Ind.	Ind.	oprite	oprite	oprite	III	-
4	E1	I	admise	admise	admise	II	20%

Regimul clădirilor: A – regim deschis; B – regim semideschis; C – regim grupat; D – regim închis; E – regim mixt; 1 – pe aliniere; 2 – retras din aliniere.

Clasa clădirilor: I – clădire parter; II – clădire cu parter înalt; III - clădire cu parter înalt sau parter și un etaj; IV – clădire parter și un etaj; V - clădire parter și un etaj sau parter și două etaje.

Pe baza acestui plan au fost acordate autorizațiile de construcție până la elaborarea planului de sistematizare a orașului⁶⁰, pentru care au existat preocupări în anii următori (măsurători cadastrale⁶¹, marcarea teritoriului intravilan⁶²), impulsionate de includerea orașului Alba Iulia între primele 10 orașe din România cărora urmau să le fie întocmite planuri de sistematizare⁶³. Legislația anterioară prevăzuse obligativitatea întocmirii în decurs de patru ani a planurilor generale de sistematizare, pe care să se bazeze planurile de aliniere (conform Legii pentru unificarea administrativă)⁶⁴, termenul fiind prelungit apoi la 10 ani

⁶⁰ *Ibidem*, f. 7r, art. 14, prevedea valabilitatea planului de aliniere până la elaborarea unui plan de sistematizare a orașului.

⁶¹ Memoriu justificativ pentru lucrările prevăzute în planul de activitate pe exercițiul 1944-1945 al Municipiului Alba Iulia, 20 noiembrie 1943, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 8/1941, f. 401r-402r.

⁶² Memoriu justificativ pentru lucrările de confecționare și așezare a bornelor necesare la marcarea „Intravilanului” în vederea întocmirii planurilor de sistematizare, 12 noiembrie 1942, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 4/1942, f. 34.

⁶³ Comunicată prin ordinul nr. 40812/1942 al Ministerului Afacerilor Interne. *Ibidem*.

⁶⁴ „Lege pentru unificarea administrativă”, publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 128, 14 iunie 1925, art. 69-70, pp. 6858-6859.

(conform Legii pentru organizarea administrației locale)⁶⁵ și în cele din urmă eliminat⁶⁶.

Bilanțul perioadei interbelice nu este foarte bogat pentru Alba Iulia⁶⁷. Pentru construcții și reparații de drumuri fuseseră cheltuiți în perioada 1918-1940 19.721.033 lei⁶⁸, iar pentru lucrări edilitare 138.781.312 lei, sumele cele mai consistente fiind destinate construirii Bisericii Încoronării (1922, 80.000.000 lei) și Liceului „Mihai Viteazul” (1924-1940, 30.000.000 lei)⁶⁹. Amenajarea celor mai circulante străzi suferea însă în continuare de mari lipsuri, după cum se poate deduce din argumentarea proiectelor de asfaltare a unui trotuar pe strada Regele Ferdinand (astăzi Mihai Viteazul), care făcea legătura între „Orașul de Jos” și cetate⁷⁰, și a altuia care să facă legătura între cetate și Liceul „Mihai Viteazul”⁷¹. Cât despre edificiile culturale propuse în planul orașului din anul 1929, acestea erau din nou amânate. Pentru construirea unui palat cultural, prevăzut cu bibliotecă, sală de teatru și muzeu, se prevedeau 40.000.000 lei, eșalonați în exercițiile financiare 1946-1947 și 1947-1948⁷². Primăria a oferit în schimb sprijin pentru tipărirea în 1000 de exemplare a Buletinului Muzeului Regional Alba Iulia (revista *Apulum*), al cărei prim număr a fost publicat în 1942⁷³.

⁶⁵ „Lege pentru organizarea administrației locale”, publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 170, 3 august 1929, art. 115, p. 6201.

⁶⁶ „Legea administrativă”, publicată în *Monitorul Oficial*, nr. 73, 27 martie 1936, art. 144 și urm., pp. 2633-2634.

⁶⁷ Trandafir Marian, Sebastian Truță, Gheorghe Ciul, cap. „Evoluția urbanistică și edilitar-gospodărească”, în Marian, coord., *Alba Iulia 2000*, 458-462.

⁶⁸ Tabel cu lucrările de drumuri construite și reparate între anii 1918-1940, 19 august 1944, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 8/1941, f. 258r-263r.

⁶⁹ Tabel cu lucrările edilitare executate între anii 1918-1940, 19 august 1944, *ibidem*, f. 277r. Mai sunt consemnate aici construirea Școlii nr. 2 (1925-1926), a foișorului pompierilor (1927), a bisericii ortodoxe din Partoș (1930), amenajarea unei arene sportive (1931), construirea Camerei de Industrie și Comerț (1936), edificarea monumentului comemorativ Horea, Cloșca și Crișan (1937) ș.a.

⁷⁰ Memoriu justificativ pentru lucrările de construire a trotuarului [sic!] de asfalt pe strada Regele Ferdinand, 8 octombrie 1942, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 4/1942, f. 61r.

⁷¹ Memoriu justificativ pentru lucrările de construire a unui trotuar de legătură între Cetate și Liceul Mihai Viteazul, 8 octombrie 1942, *ibidem*, f. 70r-71r.

⁷² Planul de activitate cu eșalonarea lucrărilor [în bani] pe intervalul 1943-1948, privind Municipiul Alba Iulia, ciornă nedată, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 8/1941, f. 161r. Tot aici, construirea monumentului unirii era bugetată cu 10.000.000 lei în exercițiul financiar 1947-1948.

⁷³ În dosarul cercetat se găsește copia unui deviz estimativ pentru publicarea Buletinului Muzeului Regional Alba Iulia, din 1 iulie 1942, însoțită de caietul de sarcini din 26 iunie același an, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 4/1942, f. 157r-158r. Datele tehnice corespund celor menționate într-un articol mai vechi (Zevedei-Ioan Drăghită, „Documente privind începutul anuarului *Apulum*”, *Apulum* XL (2003): 483-493), dar suma totală a devizului este mai mare (208.800 lei). Prefața editorului, directorul Muzeului Regional Alba Iulia Ion Berciu, nu oferă informații explicite despre finanțarea volumului.

4. *O nouă încercare, la sfârșit de epocă*

După instaurarea regimului comunist, insistențele pentru realizarea sistematizării orașelor au fost reluate cu mai multă vigoare. Prin ordinul Ministerului Afacerilor Interne din 27 octombrie 1947 au fost comunicate normele operațiunii de documentare urbanistică, care trebuia să fundamenteze proiectul de sistematizare urbană⁷⁴. Nu mai era vorba așadar doar de impunerea realizării planurilor de sistematizare, ci de solicitarea efectuării prealabile a unei documentări pe baza unor criterii precise, descrierea rezultată urmând să fie transmisă Oficiului Tehnic al Ministerului până la data de 1 martie 1948.

Informațiile cerute se refereau la caracteristicile localității (geografice, istorice – inclusiv cu privire la existența monumentelor istorice, activitatea specifică, tipologia arhitecturii și planimetriei), la natura terenului și la climă, la populație, căi de comunicație, activități economice, administrație și instituții, la existența unor cartiere de locuințe ieftine, la viața culturală, facilități și venituri. Descrierea trebuia să fie însoțită de planul general al regiunii, planul de situație și planul topografic al localității. În plus, pentru a controla cât mai bine operațiunea, se mai solicita și completarea unui chestionar, care trebuia transmis chiar mai repede, până la 1 decembrie același an, cu privire la existența planurilor de situație și topografic, a unui proiect de sistematizare, la stadiul activității de documentare urbanistică și la eventuale proiecte de lucrări edilitare.

Pentru a răspunde acestor solicitări, a fost schițat un succint regulament de construcții și alinieri al orașului⁷⁵, care conține doar o nouă împărțire a orașului, în rest făcând referire la „actualul plan de aliniere, care se află la serviciul tehnic”⁷⁶, desigur cel din anul 1941. Chiar dacă nu este nici datat, nici semnat, lăsând impresia unui concept nefinalizat (se pare că demersul ministerial nu a avut consecințele așteptate), el merită analizat în comparație cu regulamentul anterior. Pentru împărțirea orașului, se renunța la criteriul funcțional (destul de inconsecvent aplicat și în regulamentul din 1941), fiind luată în considerare ceva mai mult evoluția istorică a zonelor orașului, iar în plus era identificată și zona de extindere (tab. 2 și fig. 2).

Aceasta includea sectoarele IV („Platoul Romanilor”) și V (cartierul Partoș). Pentru cel din urmă, o suburbie cu îndelungată existență autonomă, integrată acum orașului, nu se dau detalii, dar cel dintâi (cartierul contemporan „Cetate”) trebuia să aibă o cu totul altă înfățișare față de cea actuală. El era împărțit în trei subsectoare, primul urmând să devină o zonă rezidențială cu câteva instituții culturale (Teatru Orășenesc, Casă Națională, Muzeu Etnografic – preluate din planul orașului din anul 1929), iar al doilea un cartier de grădini. O

⁷⁴ Ordin circular, 27 octombrie 1947, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 1/1947, f. 1r-4r.

⁷⁵ *Regulamentul de construcțiuni și alinieri al orașului reședință de județ Alba Iulia*, fără dată, fond Primăria Alba Iulia, dos. nr. 6/f.d., f. 1r-4r. Dosarul cuprinde mai multe exemplare ale regulamentului și o ciornă.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 3r.

altă zonă de extindere era cea din nordul cetății, inclusă în sectorul III, unde existau în cea mai mare parte gospodării țărănești; noile construcții trebuiau să respecte în general aliniamentul stradal, spre deosebire de cele din sectoarele IV și V, pentru care se permitea aliniamentul retras.

Tab. 2. Condițiile de construcție pentru locuințele din orașul Alba Iulia (*Regulamentul de construcțiuni*, fond Primăria Alba Iulia, f. 1r-3r).

Sector/ Subsector	Condiții de construcție	Observații
Ia	Regim închis în aliniere.	„În Piața Mihai Viteazul Str. I.G. Duca până în Piața Berthelot inclusiv nu se va admite decât construcții de case cu etaj”.
Ib	Regim de vile retras din aliniere.	
IIa	Regim închis în aliniere.	
IIb	Regim în aliniere izolată.	
III	Regim închis în aliniere.	„Se admite în cazurile speciale construcții izolate la aliniere, însă cu respectarea distanței minime de 2 metri de la vecini”.
IVa	Regim izolat cu aliniere retrasă (vile).	
IVb	Regim izolat retras din aliniere.	„Se decretează cartier de grădini”.
IVc	-	
V	-	
Va	-	

Sectoarele I și II, divizate și ele în subsectoare, se suprapuneau zonei edificiilor publice din orașul liber premodern (din jurul Pieței „Mihai Viteazul”, fostă „Novák Ferencz” până în 1918) (subsectorul Ia), restului teritoriului acestuia, zonei Cetății și parțial suburbiilor Lipoveni, Maieri și Ampoi (subsectorul IIa), respectiv zonei care făcea legătura cu cetatea și altor părți din cartierele Maieri și Lipoveni (subsectoarele Ib și IIb). Noile edificii din primele două subsectoare trebuiau să respecte cu strictețe aliniamentul stradal, iar în Piața „Mihai Viteazul” și pe artera principală din subsectorul Ia (str. I. G. Duca, anterior Regimentul 5 Vânători, fostă Szechényi utca) nu era permisă decât ridicarea unor clădiri cu etaj. În subsectorul Ib, noile construcții (de tip vilă) puteau fi amplasate pe poziție retrasă față de aliniamentul stradal, pe când în subsectorul IIb ele puteau fi situate izolat. Zonele periferice ale suburbiilor menționate, alături de o altă suburbie veche (Hăiuș), erau incluse în sectorul III.

Prin diferențierea aliniamentului edificiilor din zona centrală, zonele rezidențiale și cele periferice, regulamentul edilitar ar fi putut conferi, în mod incontestabil, mai multă coerență peisajului urbanistic al orașului Alba Iulia, care cunoscuse o evoluție prea puțin sistematică de la reedificarea sa, în prima parte a secolului al XVIII-lea. Definirea atât de târzie a zonelor de extindere și inexistența

unui perimetru clar delimitat, pe care le observau în 1940 membrii Comisiei de Sistematizare, erau consecințe ale mutării amplasamentului său, pe un teren prea puțin prielnic, pentru a permite edificarea fortificației bastionare de tip Vauban, începând din anul 1715⁷⁷.

La sfârșitul anilor '40, orașul Alba Iulia nu se schimbese prea mult în comparație cu situația de la începutul secolului. Planurile topografice din anii 1950 și 1953⁷⁸ ilustrează doar câteva zone mai semnificative de extindere a teritoriului locuit din „Orașul de Jos”, înspre nord și est, până la limita creată de calea ferată, cetatea prezentând în schimb cam aceeași imagine ca în anul 1900 (fig. 3-5).

5. Anii puterii populare

Anii '50 au însemnat pentru Alba Iulia o diminuare a importanței orașului – prin *Legea raionării administrativ-economice a teritoriului Republicii Populare Române* din 6 septembrie 1950, confirmată de constituția R.P.R. din 1952, Alba Iulia rămânea doar reședința raionului Alba, încadrat regiunii Hunedoara – și începutul unor transformări deocamdată destul de lente, coordonate de noua autoritate de stat la nivel local, instituită în același an 1950 – Sfatul Popular⁷⁹. La nivel central, supravegherea activității de *construcție și reconstrucție* a orașelor (noile cuvinte de ordine care însoțeau noțiunea de sistematizare) a revenit, de la sfârșitul anului 1952, Comitetului de Stat pentru Arhitectură și Construcții (CSAC)⁸⁰, iar toate operațiunile privitoare la terenurile din localitățile urbane, centrele muncitorești și stațiunile balneoclimaterice (parcelări, scindări, înstrăinări) trebuiau să fie avizate în prealabil de Secțiunea de Arhitectură și Sistematizare a Sfatului Popular Regional (SAS)⁸¹. Același organism trebuia să dea un aviz de principiu pentru toate temele de proiectare ale căror documentații urmau să fie întocmite prin intermediul Institutului Regional de Proiectări sau a unui alt institut în care se intenționa să fie concentrați arhitecții⁸². Și tot lui îi erau adresate solicitările arhitecților pentru înscrierea în colectivul de proiectanți

⁷⁷ Ultimele trei paragrafe sunt preluate din studiul publicat cu trei ani în urmă, când nu identificasem decât cel de-al doilea regulament. Semnificațiile acestuia devin mai clare în contextul analizei de față. Vezi Dumitran, „Evoluția urbanistică”, 6-7.

⁷⁸ Planurile directe de tragere nr. 2961 și 2962, <http://geo-spatial.org/harti/download-planuri-tragere.php>.

⁷⁹ Ioan Pleșa, cap. „Evoluția administrativ-teritorială”, în Marian, coord., *Alba Iulia 2000*, 18.

⁸⁰ Constituit prin *Hotărârea cu privire la construcția și reconstrucția orașelor și organizarea activității în domeniul arhitecturii*, adoptată de Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român și a Consiliului de Miniștri din 13 noiembrie 1952. Zahariade, „Două cărți”, 31; Tulbure, *Arhitectură și urbanism*, 87-88.

⁸¹ Informarea Sfatului Popular al Regiunii Hunedoara către Comitetele Executive ale Sfatului Popular Raional și ale orașelor de subordonare regională, 18 ianuarie 1957, fond Sfatul Popular al Orașului Alba Iulia, dos. nr. 27/1957, f. 3r, Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (în continuare: fond Sfatul Popular Alba Iulia).

⁸² Informarea Sfatului Popular al Regiunii Hunedoara – Secțiunea Gospodăriei Comunale către secțiunea similară a Sfatului Popular al orașului Alba Iulia, 14 noiembrie 1957, *ibidem*, f. 22r.

particulari⁸³.

În toamna anului 1957 a fost reluat și proiectul sistematizării cartierului „Platoul Romanilor”, printr-o temă de proiectare care viza restudierea problemei, într-o formă adaptată noului context ideologic⁸⁴. Propunerea reamintea punctul de plecare al proiectului – reparcelarea terenului „Platoul Romanilor”, conform unui plan de sistematizare care urmărea „reșezarea orașului Alba Iulia pe vatra lui istorică, distrusă de autocrația Habsburgilor”. Era menținut rolul central al Bisericii Încoronării, rebotezată acum „Biserica Reîntregirii Neamului”, ea dând și numele cvartalului din fața cetății. Descrierea face în mod evident trimitere la planul din anul 1929:

„Acest plan, cuprinzând în distribuție o tramă stradală, se axează pe o piață centrală, având cap de perspectivă la cele trei artere principale de distribuție (magistrale), chiar Biserica Reîntregirii Neamului (fosta încoronare), și făcând legătura cu orașul de jos prin înconjurarea cetății cu o magistrală inelară [...]”⁸⁵.

Argumentul în favoarea actualizării planului inițial de sistematizare era necesitatea de a atribui muncitorilor terenuri pentru construcții individuale și prin cooperatie, de care Sfatul Popular nu dispunea, după cum nu dispunea nici de terenuri pentru construirea de locuințe colective destinate celor care lucrau în instituții publice. În consecință, se propunea mai întâi parcelarea terenurilor rămase libere⁸⁶. Noul plan relua ideea din 1939 a constituirii unei piețe centrale, cu rol de centru civic, dar modelul principal era cel al cvartalului de inspirație sovietică, promovat cu deosebire în prima jumătate a anilor '50⁸⁷:

„1. Amenajarea unei piețe centrale pentru această parte a orașului, de ordin circulatoriu, decorativ și centru civic.

- Casă de Cultură, Muzeul Raional, blocuri de locuințe cu magazine în parter.

2. Prevedere de amplasamente pentru locuințe în bloc, fie pentru instituții, fie prin cooperatie, amplasate pe laturile arterelor magistrale.

Regimul construcțiilor de la punctele 1 și 2 va fi P+1-2.

3. Pe restul terenurilor libere se vor crea parcele de circa 600 m.p. pentru locuințe individuale, cuplate și necuplate, eventual înșiruite cu parter și

⁸³ În dosarul citat se păstrează mai multe astfel de solicitări, transmise prin intermediul Secțiunii de Gospodărie Comunală a Sfatului Popular al orașului Alba Iulia, ca și răspunsuri din partea SAS. Într-un asemenea răspuns, dreptul de întocmire a proiectelor pentru sectorul particular era condiționat de „respectarea dispozițiilor și îndreptarului publicat în Buletinul Oficial al Sfatului Popular Regional Hunedoara, nr. 7 din iulie 1957”. Înștiințarea SAS Hunedoara către Sfatul Popular al orașului Alba Iulia – Secția Gospodăriei Comunale, 8 octombrie 1957, *ibidem*, f. 4r. SAS Hunedoara și-a asumat și avizarea cererilor de eliberare a autorizațiilor de construcții pentru particulari. Pentru sesizarea nerespectării acestei norme și menționarea construcțiilor ridicate fără avizul respectiv: fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 31/1960, f. 1r-4r, 8r-9r.

⁸⁴ *Tema de proiectare pentru restudierea sistematizării cartierului „Platoul Romanilor” și a cvartalului Bisericii Reîntregirii*, din Alba Iulia, 16 noiembrie 1957 (data adresei de transmitere către SAS Hunedoara), fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 27/1957, f. 23r-28r.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 24r.

⁸⁶ *Ibidem*, f. 24r-25r.

⁸⁷ Zahariade, „Două cărți”, 54-55; Tulbure, *Arhitectură și urbanism*, 156-157.

maximum P+1 (tip vilă).

4. În spațiile libere, pe străzi și eventual în interiorul cvartalelor de locuințe, se vor crea zone verzi și de agrement. [...]”⁸⁸

Dar și acest demers a rămas fără consecințe. În anul 1960, a fost reluată operațiunea de perimetrare a orașului și a celorlalte localități⁸⁹, o etapă importantă a sistematizării, care avea menirea de a reda circuitului agricol o suprafață cât mai mare de teren⁹⁰. Pot fi amintite, dintre zonele stabilite cu acest prilej, zona „Platoului Romanilor”, care era considerată, în condițiile reparcelării, un teren propice pentru construcții, constituind zona de extindere viitoare a orașului; respectiv zona din interiorul zidurilor cetății, în care erau oprite construcțiile noi până la obținerea aprobării din partea Direcției Monumentelor Istorice de pe lângă Comitetul de Stat pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare (CSCAS)⁹¹.

Acțiunea a fost posibilă ca urmare a înlocuirii planului de sistematizare cu noua formulă a „schiței de sistematizare”, decisă prin Hotărârea Consiliului de Miniștri din 20 noiembrie 1959⁹², intențiile urbanistice ale regimului putând fi puse astfel mult mai rapid în practică⁹³. În acest context se încadrează planul detaliu de sistematizare a centrului orașului Alba Iulia (denumirea actuală a „Orașului de Jos”) și schița de sistematizare a orașului⁹⁴. Ea a implicat o nouă propunere de zonificare funcțională, raportată la un număr estimat al populației de 22.000 locuitori pentru următorii 10 ani⁹⁵:

⁸⁸ *Tema de proiectare*, f. 25r. Cele 5 planuri care fuseseră anexate propunerii nu se regăsesc în dosar.

⁸⁹ Confirmarea comenzii pentru lucrarea de stabilire a perimetrului intravilan al orașului Alba Iulia, de către Direcția de Sistematizare, Arhitectură și Proiectarea Construcțiilor Deva (DSAPC Deva), fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 29/1960, f. 14r-17r. Lucrarea a fost finalizată până la 10 iunie 1960, conform procesului verbal de recepție din această dată, *ibidem*, f. 57r.

⁹⁰ Această operațiune s-a încheiat doar în anul 1973, având drept rezultat, conform autorilor monografiei orașului, redarea circuitului agricol a 21.514 ha (pentru întregul județ Alba). Trandafir Marian, Sebastian Truță, Gheorghe Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, în Marian, coord., *Alba Iulia 2000*, 558.

⁹¹ Procesul verbal de recepție a lucrării de perimetrare, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 29/1960, f. 57r.

⁹² Zahariade, „Două cărți”, 56-57; Mărginean, *Ferestre spre furnalul roșu*, 155.

⁹³ Conform datelor din Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 557-558, până în anul 1974 fuseseră elaborate sau reactualizate schițe de sistematizare pentru toate localitățile județului Alba.

⁹⁴ Corespondența dintre Comitetul Executiv al Sfatului Popular al Orașului Alba Iulia și DSAPC Deva, cu privire la lucrarea *Detalii de sistematizare a centrului oraș Alba Iulia – faza G* și la proiectul *Schița de sistematizare a orașului Alba Iulia*, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 29/1960, f. 20r-56r.

⁹⁵ Conform recensământului din anul 1956, populația orașului Alba Iulia era de 14.776 locuitori, iar cea totală a municipiului de 20.813 locuitori. Árpád E. Varga, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája, Fehér megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1850-2002* [Statistici etnice și confesionale ale Transilvaniei, Date etnice (lingvistice/naționale) ale așezărilor din județul Alba 1850-2002], accesat în 21.12.2018, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/abetn02.pdf>.

„Zonă de locuințe (zone clădite restructurabile, parcelări de terenuri libere, cercetări noi).

Zona de industrii pe categorii (republicane, locale, etc.) cu indicarea industriilor păstrate, comasate, sau scoase din oraș, în funcție de nocivitate.

Zona de amplasare a depozitelor industriale, de mărfuri, combustibil, depouri, garaje, instalații de gospodării comunale, etc.

Zona de transporturi.

Spații plantate (păduri, parcuri, sport, protecții sanitare).

Zone speciale și teritorii rezervate în legătură cu probleme cari necesită o rezolvare în timp mai îndelungat.”⁹⁶

Proiectantul se angaja să stabilească:

- rețeaua căilor de comunicație (străzi, piețe, locuri de parcare);
- rețelele de transport în comun pe categorii;
- rețeaua de căi ferate (gară, depouri, triaj);
- rețeaua de transport aerian (aeroport, helioport, servituți);
- dotările social-culturale, economice, administrative;
- amplasamentul clădirilor unicat, al centrelor de cartier, clădirilor și spitalelor;
- monumentele culturale declarate și pe cele propuse spre declarare;
- zonele arheologice cu propuneri pentru valorificare și conservare;
- lucrările tehnico-edilitare necesare (rețele de alimentare cu apă, canalizare, electricitate, gaze, eventual termoficare);
- lucrările de îndiguire, asanări, consolidări, plantări;
- măsurile pentru oprirea degradărilor datorate exploatărilor (cariere, cărămidării, halde etc.)⁹⁷.

În plus, urma să țină seama de următoarele probleme speciale:

- studierea traseului unei magistrale de tranzit Sebeș - Teiuș;
- oportunitatea determinării unei zone industriale pentru gruparea industriilor locale existente;
- studierea posibilității de eliminare din oraș a liniei de cale ferată îngustă Alba Iulia – Zlatna și racordarea ei la linia căii ferate normale din extravilan;
- propunerea unor restricții de autorizații de construcții sau chiar interdicții de construcții în zonele Maieri, Ulița Sașilor, Ulița Romilor, Hăiuși, Livezi, raportate la creșterea demografică estimată pentru următorii 10-15 ani;
- studierea erorilor de proiectare ale cartierului „Platoul Romanilor” (privind orientarea solară, față de vânturile dominante, circulația ș.a.);
- studierea posibilității de regularizare a râului Ampoi, pentru prevenirea inundațiilor din cartierele Hăiuși, Maieri și Partoș, și de mutare a cursului său prin oraș și de îndiguire, putând fi astfel utilizat pentru canalizarea apelor pluviale⁹⁸.

Extrem de ambițioase, intențiile reflectate de această propunere, ținând

---

⁹⁶ *Tema de proiectare pentru schița de sistematizare a orașului Alba Iulia*, elaborată de DSAPC Deva, 31 mai 1960, cu termen de predare al etapei finale stabilit în 30 noiembrie 1960. Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 30/1960, f. 13r-19r (17r-18r, pentru citatul redat).

⁹⁷ *Ibidem*, f. 18r.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 19r.

seama și de timpul extrem de scurt alocat finalizării ei⁹⁹, necesitau elaborarea ulterioară a unui plan director de sistematizare, în funcție de care să fie concepute și planurile detaliu¹⁰⁰. Decizia ministerială amintită mai sus a favorizat însă nerespectarea acestor etape și conceperea planului detaliu de sistematizare a centrului orașului în paralel cu schița generală de sistematizare a urbei¹⁰¹. Alte proiecte edilitare propuse în același an 1960 au fost modernizarea străzilor Leonte Filipescu (astăzi Ardealului) și Stahanov (astăzi Lucian Blaga)¹⁰², construirea unui bloc de 24 de apartamente P+2, având la parter o librărie și un bufet expres¹⁰³, a unui ștrand¹⁰⁴, reamenajarea și extinderea Bibliotecii Raionale Alba Iulia¹⁰⁵. În anul 1966, obiectivul valorificării turistice a monumentelor din interiorul cetății a determinat proiectul de modernizare a străzilor Horia (astăzi nu mai este considerată stradă), Friedrich Engels (astăzi Muzeului), Ecaterina Varga (astăzi Mitropolit Andrei Șaguna), Bibliotecii (astăzi Gabriel Bethlen) și Păcii (fig. 6):

„Deoarece orașul Alba Iulia, prin monumentele istorice din Cetate este foarte mult vizitat de turiști din țară și străinătate, pentru a da un aspect plăcut interiorului Cetății, s-a hotărât modernizarea străzilor din interiorul acestei Cetăți”¹⁰⁶.

Apropierea unor vremuri noi pentru orașul Alba Iulia, care urmau să fie deschise de aniversarea semicentenarului unirii Transilvaniei cu România, a prilejuit și demersul de schimbare a denumirilor unor străzi, mai întâi la începutul anului 1966¹⁰⁷ și din nou, în toamna anului următor, ca urmare a propunerilor „făcute de unii cetățeni ai orașului nostru, direct Comitetului

⁹⁹ Conform unui raport întocmit de Serviciul Sistematizare și Arhitectură al Sfatului Popular Alba Iulia, acest termen a fost amânat pentru trimestrul IV al anului 1961. *Probleme de sistematizare și arhitectură, pe anii 1960-1961*, 11 noiembrie 1960, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 31/1960, f. 5r.

¹⁰⁰ *Instrucțiunile privitoare la fazele de proiectare*, publicate în anul 1950, prevedeau următoarele etape: Documentare, Program, Schița Planului de sistematizare, Planul director de sistematizare și Planuri de detaliu. Tulbure, *Arhitectură și urbanism*, 148.

¹⁰¹ Conform aceluiași raport, prin proiectul schiței de sistematizare urma să se rezolve „pentru următorii 15 ani sistematizarea și dezvoltarea orașului, din punct de vedere urbanistic, arhitectural, cultural-social, economic etc.” *Probleme de sistematizare*, f. 5r-6r.

¹⁰² Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 30/1960, f. 1r-4r.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 5r-8r. Blocul urma să aibă apartamente de 2 camere în proporție de 70% și de cameră în proporție de 30%. Proiectul se încadra într-un plan de modificare a arhitecturii centrului, care implica ridicarea de blocuri cu o capacitate de 100 de apartamente până în anul 1962. *Probleme de sistematizare*, f. 6r.

¹⁰⁴ Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 30/1960, f. 10r.

¹⁰⁵ *Ibidem*, f. 12r, 23r-28v.

¹⁰⁶ *Memoriu justificativ privind modernizarea străzilor: Horia, Fr. Engels, Ecaterina Varga, Bibliotecii și Păcii, din incinta Cetății Alba Iulia*, elaborat de Serviciul Sistematizare și Arhitectură al Sfatului Popular al Raionului Alba, 6 iunie 1966, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 42/1966, f. 48r.

¹⁰⁷ *Tabel cuprinzând străzile orașului Alba Iulia și localitățile Bărbant și Micești cu străzile (denumirea veche și denumirea nouă)*, 10 ianuarie 1966, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 49/1966, f. 29r-34r, 109r-113r.

Executiv, sau prin sesizări adresate organelor de presă regionale și centrale”¹⁰⁸. Atunci au primit nume propriu-zise și străzile din zona „Platoului Romanilor”, denumite anterior doar după literele alfabetului (Platoul Romanilor A, B etc.).

În epocă s-a făcut auzită uneori și vocea „oamenilor muncii”, ca în cazul locuitorilor cartierului „Platoul Romanilor”, care au solicitat în anul 1956, în limbajul înălțător al vremii, radioficarea de urgență a cartierului:

„Subsemnații locuitori din Orașul Alba Iulia, cartierul Platoul Romanilor, aducem la cunoștința Dvs. următoarele:

Autoritățile locale știu că în actuala perioadă de permanentă transformare și de continuă îmbunătățire a vieții materiale și culturale a oamenilor muncii de la orașe și sate, când însuși centrul orașului nostru se înfrumusețează pe zi ce trece, noi circa 96 de familii de pe Platoul Romanilor și peste 112 copii și tineret, înotăm pe mai departe – așa cum ne-a lăsat burghezia – prin drumuri desfundate, prin întuneric și noroi.

Pe vremea burgheziei, majoritatea dintre noi, ne-am stabilit cu familiile aici, ca slugi la moșierii sau patronii Orașului Alba Iulia; eram analfabeți 90%; Partidul oamenilor muncii ne-a smuls din întunericul neștiinței de carte, după anul 1944, astfel încât astăzi suntem destul de conștienți ca să apreciem deosebita importanță pe care o are radioficarea în ceia ce privește dezvoltarea culturală a poporului.

Cerem insistent, radioficarea urgentă a cartierului, a caselor noastre în orice condiții: prin plata stâlpilor, muncă voluntară, etc.

E timpul puterii populare... apreciem că este destul de umilitor faptul că s-a aprobat instalarea rețelei de radioficare la câțiva cetățeni mai înstăriți pe platou, iar la majoritatea, pe străzile unde sunt casele destul de dese și oameni săraci care luăm parte activă la viața economică și politică a R.P.R., nu s-a aprobat radioficarea.

Cu nădejdea că cererea noastră va fi rezolvată favorabil, încheem cu lozinca: TRĂIASCĂ LUPTA PENTRU PACE!¹⁰⁹

Într-un alt caz, Comitetul Executiv al Sfatului Popular s-a făcut purtătorul de cuvânt al cetățenilor orașului, nemulțumiți că nu li se aprobase cererea de a se introduce gaz metan în Alba Iulia, deși magistrala trecea chiar prin oraș (fig. 7), iar în perioada campaniei electorale pentru alegerea deputaților în Sfaturile Populare, alegătorii ridicaseră în fiecare adunare această „arzătoare” problemă. Nemulțumirea cetățenilor era amplificată și de faptul că alte orașe, situate la o distanță mult mai mare de magistrală, precum Deva, primiseră aprobare pentru introducerea gazului metan¹¹⁰. Desigur, exemplul invocat era lesne explicabil:

¹⁰⁸ Adresa Comitetului Executiv al Sfatului Popular al Raionului Alba, 11 octombrie 1967, *ibidem*, f. 22r-23r.

¹⁰⁹ Memoriul locuitorilor din cartierul Platoul Romanilor adresat Sfatului Popular al Orașului Alba Iulia, 15 iulie 1956, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 2/1956, f. 198r. Drept răspuns, rezoluția Comitetului Executiv din 25 iulie le-a comunicat că radioficarea cartierului era prevăzută în plan pentru toamna anului 1956. *Ibidem*, f. 197r.

¹¹⁰ Solicitarea Comitetului Executiv al Sfatului Popular al Orașului de Subordonare Raională Alba

Deva era reședința regiunii, iar Alba Iulia doar „oraș de subordonare raională”.

În mod surprinzător, cvasiabsente din aceste demersuri erau tocmai monumentele care individualizau Alba Iulia. Asupra lor au atras atenția în mai multe rânduri memoriile redactate de reprezentanții principalei instituții culturale a orașului, Muzeul Regional Alba Iulia, care încerca, în acești ani, să obțină un sediu mai potrivit desfășurării activităților muzeale¹¹¹. Directorul Muzeului, Dumitru Ciumbrudeanu, a adresat un asemenea memoriu Sfatului Popular în 12 iulie 1955, prin care prezenta starea de degradare a porților și a unor porțiuni ale zidului cetății, datorită lipsei de protecție, locuitorii obișnuind să folosească piatra și cărămida din structura acestora ca material de construcție. Propunea interzicerea circulației vehiculelor prin porțile cetății și transformarea monumentului într-o instituție muzeală, cu conducere proprie și buget pentru reparații și întreținere. În același memoriu, se referea și la „Dealul Furcilor”, locul de execuție al orașului, unde fuseseră supuși supliciului conducătorii răscoalei din 1784-1785, Horia și Cloșca, devenit o zonă de depozitare a gunoaielor și din care locuitorii foloseau pământul pentru construcții; în acest caz, propunea amenajarea locului ca un parc memorial și ridicarea unei statui pentru cinstirea memoriei celor jertfiți aici¹¹². Situația de degradare a cetății a ajuns și la cunoștința Direcției Generale a Monumentelor Istorice, care a transmis o atenționare Comitetului Executiv al Sfatului Popular al orașului prin intermediul SAS Hunedoara, cu referire la îndatoririle ce-i reveneau în privința protejării, restaurării și conservării monumentelor de cultură (conform art. 7 al HCM nr. 661/ 22 aprilie 1955)¹¹³.

Un nou demers a fost realizat la începutul lunii decembrie 1958 de către directorul Muzeului, Alexandru Popa, și fostul director, la acea dată muzeograf principal, Ion Berciu. Memoriul acestora din 1 decembrie 1958, la patru decenii de la unirea Transilvaniei cu România proclamată la Alba Iulia, făcea o tristă evaluare a situației principalelor monumente din cetate: cetatea însăși, cu deteriorările suferite de zidurile și porțile fortificației și prezentarea cauzelor lor,

---

Iulia către Direcția Generală a Problemelor Administrației de Stat din București, 23 aprilie 1958, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 9/1958, f. 119r.

¹¹¹ Memoriul adresat de directorul Muzeului Regional, Dumitru Ciumbrudeanu, Ministerului Gospodăriilor Locale, Ministerului Culturii și, în copie, Sfatului Popular al orașului, în 13 iulie 1955, privind facilitarea mutării Muzeului în Pavilionul nr. 1 (fostul Palat Princiar), care îi fusese cedat încă din 1952 de proprietar, Ministerul Forțelor Armate, sub clauza acordării altor locuințe de către Sfatul Popular familiilor care locuiau acolo. Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 13/1955, f. 1r-3r.

¹¹² Memoriul înaintat de directorul Muzeului Regional Alba Iulia Sfatului Popular al orașului, 12 iulie 1955, *ibidem*, f. 4r-5r.

¹¹³ Înștiințarea SAS Hunedoara către Sfatul Popular al Orașului Alba Iulia, 21 iunie 1956, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 2/1956, f. 268r; *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.P.R.* (București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1956), VI.

catedrala romano-catolică, catedrala „Reîntregirii Bisericii” (ortodoxă)¹¹⁴, Biblioteca Batthyaneum, monumentele Losenau și Custozza, obeliscul Horea, Cloșca și Crișan. Soluțiile propuse erau:

1. însărcinarea unui arhitect de către Comisia Științifică a Muzeelor, Monumentelor Istorice și Artistice, care să întocmească devizele necesare restaurării monumentelor;
2. atribuirea, tot prin intermediul Comisiei, a mijloacelor financiare necesare începerii lucrărilor de conservare;
3. aprobarea, prin autoritatea aceleiași Comisii, a angajării unui personal pentru paza și întreținerea monumentelor¹¹⁵.

Adresa de înaintare a memoriului către Comitetul Executiv al Sfatului Popular făcea din nou referire la prevederile art. 7 al HCM nr. 661/1955 și propunea măsuri care puteau fi luate de amintita instituție: angajarea unui paznic; întreținerea unei „curățenii acceptabile” cu ajutorul militarilor și al elevilor din școlile medii; însărcinarea unui funcționar „cu larg orizont cultural și o vastă experiență de bun gospodar” care să pregătească documentația în vederea întreținerii și restaurării monumentelor¹¹⁶. La rândul său, Comitetul Executiv s-a limitat la o solicitare adresată Comisiei pentru sprijin în vederea alocării mijloacelor necesare întreținerii monumentelor din Alba Iulia¹¹⁷.

Ca urmare a acestor demersuri, Direcția Monumentelor Istorice (DMC) a întocmit un proiect de restaurare a două dintre porțile cetății (Poarta a III-a și Poarta a IV-a), realizat în regie proprie între anii 1961-1964¹¹⁸.

¹¹⁴ În privința acesteia, cei doi au trimis o solicitare separată Sfatului Popular în 24 aprilie 1964, prin care cereau luarea unor măsuri urgente pentru renovarea bisericii și a incintei ei, inclusiv prin implicarea Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu și a Departamentului Cultelor, în condițiile în care conducerea din acea vreme a catedralei nu depunea suficiente eforturi în această direcție. Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 55/1964, f. 165r. O solicitare anterioară, din 25 martie 1964, transmisă Sfatului Popular de preotul-paroh Emilian Birdaș, pare să confirme opinia reprezentanților Muzeului. *Ibidem*, f. 225r.

¹¹⁵ Memoriul Muzeului Regional Alba Iulia, 1 decembrie 1958, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 9/1958, f. 34r-36r.

¹¹⁶ Adresa Muzeului Regional Alba Iulia către Comitetul Executiv al Sfatului Popular al Orașului Alba Iulia, 1 decembrie 1958, *ibidem*, f. 33r.

¹¹⁷ Răspunsul Comitetului Executiv al Sfatului Popular al Orașului de Subordonare Raională Alba Iulia la adresa Comisiei Științifice a Muzeelor, Monumentelor Istorice și Artistice, 17 decembrie 1958, *ibidem*, f. 55r.

¹¹⁸ În fondul cercetat se păstrează adresa prin care SAS Alba Iulia a înaintat DSAPC Deva solicitarea DMI de avizare a documentației întocmite pentru lucrările de restaurare a porților cetății din Alba Iulia, din 10 iulie 1961, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 401/1961, f. 1r; procesul verbal de recepție a lucrărilor de restaurare a porților cetății din Alba Iulia, din 21 iulie 1964, însoțit de o anexă cu menționarea lucrărilor incomplete și a unor recomandări, fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 55/1964, f. 25r-26r; procesul verbal de predare-primire a monumentului restaurat, din aceeași dată, *ibidem*, f. 27r. Mai multe detalii cu privire la contextul acestor demersuri și la implicarea Direcției Monumentelor Istorice oferă articolul Ioanei Rus-Cacovean, „Restaurarea cetății din Alba Iulia în secolul XX. O problemă de imagine a Partidului Comunist Român”, *Transylvania Nostra* 4 (2014): 13-18.

În concluzie, până la mijlocul anilor '60, Alba Iulia nu se schimbasese prea mult. Dimpotrivă, multe probleme semnalate în memoriile reprezentanților Muzeului, îndeosebi în privința ansamblului cetății, aveau să rămână nerezolvate până în anii '90. Marele câștig a fost tocmai tentativa de evaluare a stării patrimoniului construit, care a presupus și acțiuni mai sistematice, precum cea a profesorului Eugen Hulea, fostul director al Liceului „Mihai Viteazul” dintre anii 1932-1938. Acesta a realizat un repertoriu al monumentelor și locurilor cu însemnătate istorică de pe teritoriul fostului județ Alba, pentru care conducerea Muzeului ținea să-i mulțumească în anul 1962¹¹⁹. Chiar dacă s-a limitat la o documentare istorică a cetății, bisericilor mai importante și monumentelor de for public din Alba Iulia, demersul lui a fost concordant cu luările de poziție ale reprezentanților acestei instituții, care s-au aflat desigur la originea proiectului. Pe de altă parte, controlul exercitat de instituțiile puterii locale și centrale, supuse la rândul lor unor frecvente restructurări¹²⁰, și noua ideologizare a proiectelor de sistematizare anunțau importante modificări din cea de-a doua perioadă a regimului comunist, deschisă, la Alba Iulia, de vizita proaspătului Secretar General al Partidului Comunist Român, Nicolae Ceaușescu, din 8 octombrie 1966¹²¹, respectiv de reînființarea județului Alba și a municipiului Alba Iulia, prin legea organizării administrative din anul 1968¹²².

6. *Alba Iulia în Epoca de aur*

Noul municipiu includea localitățile Bărbant, Micești, Pâclișa și Oarda¹²³, și avea o populație totală, exceptându-le pe acestea, de 18.255 locuitori, conform recensământului din anul 1966, înregistrând o creștere de circa 3.500 de locuitori în ultimii 10 ani¹²⁴. Față de acest spor de populație, cele 651 de apartamente construite din fondurile statului până în anul 1967, alături de 263 case din fondurile proprii ale locuitorilor, riscau să devină cu totul insuficiente în condițiile industrializării accelerate a orașului, ca urmare a „prețioaselor indicații” primite din partea lui Nicolae Ceaușescu cu prilejul primei sale vizite la Alba

¹¹⁹ Scrisoarea de mulțumire adresată profesorului Eugen Hulea de directorul Muzeului și muzeograful principal Ion Berciu, în 24 mai 1962, atașată manuscrisului repertoriului. Eugen Hulea, *Repertoriul monumentelor și a locurilor istorice din fostul județ Alba (manuscris)*, păstrat la Biblioteca Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia.

¹²⁰ Vezi Eugenia Greceanu, „Reluarea activității de protecție a monumentelor istorice din România după desființarea în 1948 a Comisiunii Monumentelor Istorice”, *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* VI, 1-2 (1995): 87-88.

¹²¹ Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 535.

¹²² Legea nr. 2 din 16 februarie 1968, privind organizarea administrativă a teritoriului RSR, publicată în *Buletinul Oficial*, nr. 17 din 17.02.1968, accesată la 21.12.2018, <http://www.monitorul-juridic.ro/monitorul-oficial/17/1968-02-17/>.

¹²³ Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 562. Primele trei localități intraseră în componența orașului încă din 1966, alături de Pârâul Iovului, care a dispărut ulterior ca localitate distinctă. Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 40/1966, f. 3r.

¹²⁴ Datele recensămintelor sunt redată după Varga, *Erdélyi etnikai és felekezeti statisztikája*, accesat în 21.12.2018, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/abetn02.pdf>.

Iulia¹²⁵. În acest context a fost reluat proiectul de sistematizare a „Platoului Romanilor”, iar soluțiile practice alese au condus abia acum la o modificare radicală a vechilor proiecte care vizau zona.

Sistematizarea „Platoului Romanilor”

În anul 1969, pe baza HCM nr. 1650 din 29 iulie 1968 privind diversificarea locuințelor, a fost elaborat un plan detaliu de sistematizare cu titlul *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, care cuprindea și o planificare a numărului de apartamente ce urmau să fie construite în Alba Iulia până la sfârșitul următorului cincinal, în număr total de 3.540 (tab. 3)¹²⁶:

Tab. 3. Eșalonarea construcțiilor de locuințe în Municipiul Alba Iulia până în anul 1975

Anul	Total apart.	Din care pe grade de confort			
		I	II	III	IV
1970	540	90	210	160	80
1971	500				
1972	550				
1973	600				
1974	650				
1975	700				

Pentru anii 1971-1975, procentul de repartizare pe grade de confort se păstrează aproximativ același¹²⁷.

Spre deosebire de proiectul discutat anterior vizând această zonă, din anul 1957, care mai păstra o relație cu propunerile din anii '40, acum această relație nu mai există. Planul nu face nici o referire la modul de integrare a noului cartier în ansamblul urbanistic al zonei. Mai mult decât atât, noțiunea de sistematizare este înțeleasă deja în sensul care avea să devină atât de odios, cu deosebire în anii '80: ca o înlocuire a țesutului urban existent, prin dezafectarea a aproape două treimi dintre imobilele de pe teritoriul sistematizat, și nu doar a celor declarate în stare mediocră și rea de întreținere¹²⁸.

Pe de altă parte, modelul cvartalului, acum inadecvat ideologic, este

¹²⁵ Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 535, 561.

¹²⁶ *Complex de locuințe „Platoul Romanilor” Alba Iulia – Piese scrise*, elaborat de DSAPC Deva în urma consultării cu CSCAS, nr. proiect 2007, fond Consiliul Popular al Municipiului Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 5/1969, Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (în continuare: fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare).

¹²⁷ Consiliul Popular al Județului Alba – Direcția Planificare, Salarizare, Prețuri către DSAPC Deva, 4 iulie 1969, *ibidem*, f. 6r.

¹²⁸ Fondul de locuit existent era format din „24 de clădiri de locuit individuale amplasate dezordonat”, corespunzând unui număr de 29 de gospodării, dintre care 15 erau declarate în stare bună de întreținere, iar 9 mediocre și rele. Se propunea ca 14 case (17 gospodării) să fie dezafectate la finalul proiectului (în anul 1974), fiind menținute 10 (12 gospodării). Situația fondului locuit, conform Memoriului general al proiectului *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, *ibidem*, f. 14r-15r, 16r-21r – tabelul cu rezultatele cartării celor 24 de clădiri, 70r – planul cartării.

înlocuit cu cel al microraiionului, caracterizat drept „certificatul de naștere al marilor ansambluri de locuințe colective din periferiile orașelor”¹²⁹. La Alba Iulia, el era situat la vestul localității (cetatea nu mai este amintită nici măcar ca punct de reper), pe un teritoriu de 22,18 ha (sectorul Micro 4, conform schiței de sistematizare), delimitat de străzile Gheorghe Dimitrov la est (astăzi B-dul 1 Decembrie 1918 – B-dul Horea), A la sud (astăzi strada Vasile Goldiș), B la nord (astăzi strada Cloșca) și C la vest (astăzi B-dul Revoluției 1989), pe care urmau să se construiască 2955 de apartamente noi (fig. 8)¹³⁰. Cifra era inferioară celei avansate de Consiliul Popular, dar ea era completată cu cele 972 de apartamente deja existente¹³¹, sistematizarea având în vedere întregul fond de locuințe.

Tab. 4. Apartamente în blocuri diversificate construite în etapele 1969-1975. Structura apartamentelor pe categorii de confort¹³²

Cat. de confort	Nr. blocuri	Nr. apart.	Total	Procente cf. proiect	Procente cf. aviz CSP
Apt. cat. I	7	30	210	7,1%	6-7%
Apt. cat. II	23	30	690	23,3%	23%
Apt. cat. III	30	20	600	20,3%	19-20%
Apt. cat. IV	36	20	720	24,4%	25%
Garsoniere	5	114	570	24,9%	25%
	1	110	110		
	1	55	55		
Total			2955	100%	100%

Tab. 5. Structura apartamentelor pe număr de camere¹³³

Cat. de confort	Nr. bl. și apt.	Apt. de 1 cam.	Apt. de 2 cam.	Apt. de 3 cam.	Apt. de 4 cam.	Gars.	Total
Bl. cat. I	7 x 30	-	210	-	-	-	210
Bl. cat. II	23 x 30	-	690	-	-	-	690
Bl. cat. IIIa	23 x 20	-	345	115	-	-	460
Bl. cat. IIIb	7 x 20	-	105	-	35	-	140
Bl. cat. IVa	30 x 20	-	450	150	-	-	600
Bl. cat. IVb	6 x 20	-	90	-	30	-	120
Gars.	5 x 114	-	-	-	-	570	570
Gars.	1 x 110	-	-	-	-	110	110
Gars.	1 x 55	-	-	-	-	55	55

¹²⁹ Zahariade, „Două cărți”, 55-56. Vezi și Tulbure, *Arhitectură și urbanism*, 156-157.

¹³⁰ Memoriul general al proiectului *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 5/1969, f. 14r și 71r – Plan de situație, scara 1:8000. Acestor apartamente li se adăugau alte 972 construite pe baza unui plan detaliu de sistematizare anterior, pe care nu l-am identificat în fondul cercetat.

¹³¹ *Ibidem*, f. 22r.

¹³² *Ibidem*, f. 23r.

¹³³ *Ibidem*, f. 24r.

Total	-	1890	265	65	735	2955
Cf. proiect	-	63,9%	9%	2,2%	24,9%	100%
Cf. aviz CSP	3-4%	58-60%	9-11%	2%	25%	100%

Formate în proporție de circa două treimi din apartamente de două camere, restul fiind apartamente cu 3 și 4 camere, respectiv garsoniere, noile blocuri nu ofereau condiții deosebite de confort, din moment ce apartamentele confort I și II reprezentau doar 30% din total (tab. 4-5). Sub aspectul suprafeței locative, cele mai spațioase erau aceleași apartamente confort I și II de 2 camere, situate pe latura de nord a cartierului și pe latura de nord a zonei centrale (tab. 6). Acestea erau și singurele care se apropiau de valoarea medie de 7,5 mp pe locuitor, planificată ca țintă pentru anul 1975 de Plenara Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român din noiembrie 1958¹³⁴, însă în condițiile unei familii formate doar din patru membri.

Tab. 6. Structura apartamentelor după suprafața locativă¹³⁵

Cat. de confort a blocului	Tipul apartamentelor		
	2 camere Aria totală/Aria utilă (mp)	3 camere Aria totală/Aria utilă (mp)	4 camere Aria totală/Aria utilă (mp)
I	a. 29,15/47,80 b. 29,15/45,32 c. 29,15/45,91 d. 29,15/46,82		
II	a. 28,05/42,47 b. 28,05/39,23 c. 28,05/37,37		
IIIa	a. 25,97/30,82	b. 34,77/39,82	
IIIb	a. 25,97/30,82 b. 26,29/32,83		c. 44,57/51,11
IVa	a. 23,20/27,71	b. 32,20/36,71	
IVb	a. 23,20/27,21 b. 23,52/30,26		c. 40,15/46,87

Regimul de înălțime acceptat era de P+4, considerat suficient pentru acoperirea numărului de apartamente necesare, dar și pentru realizarea unui ansamblu unitar în relație cu blocurile ridicate anterior în această zonă¹³⁶.

În privința dotărilor social-culturale, planul viza în principal construirea unei grădinițe cuplate cu o creșă, a unei școli generale de 16 clase înzestrată cu sală de festivități și sală de sport, a unui dispensar medical și a unui complex

¹³⁴ Mărginean, *Ferestre spre furnalul roșu*, 188.

¹³⁵ Memoriul general al proiectului *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, f. 63r.

¹³⁶ *Ibidem*, f. 25r.

comercial-meșteșugăresc¹³⁷. Cum însă partea centrală a microraiunii era străbătută pe direcția vest-est de o conductă de gaz metan de înaltă presiune, racordată la conducta magistrală din partea de vest a orașului (fig. 8), construcțiile din această zonă puteau fi inițiate doar după dezafectarea acelei conducte (proiectată pentru începutul anului 1970)¹³⁸. În orice caz, amplasarea acestor construcții pe locul unde planul orașului din 1929 schițase o largă arteră centrală încadrată de instituții culturale, care să pună în valoare Biserica Încoronării, probează modificarea radicală a concepției urbanistice privitoare la dezvoltarea cartierului „Platoul Romanilor”.

Valoarea totală estimată a investițiilor se ridică la suma de 89.693.000 lei (tab. 7), la care se adăugau costurile aferente realizării dotărilor social-culturale (18.192.000 lei), dezafectării caselor vechi și exproprierilor (570.000 lei), amenajărilor edilitare (2.745.400 lei), canalizării (1.357.000 lei), centralelor și rețelelor termice (6.548.000 lei)¹³⁹. Cifrele nu sunt chiar exagerate dacă ținem seama că sumele investite pentru construcția de locuințe și gospodărirea comunală s-au ridicat, în anul 1965, la 13 milioane, în 1966, la 15 milioane, iar în 1967 la 16 milioane lei¹⁴⁰.

Tab. 7. Valoarea estimată a investițiilor pentru construirea locuințelor din cartierul „Platoul Romanilor”¹⁴¹

Cat.	Nr. și tip apt.	Cost unitar (lei)	Cost total (lei)
I	210 x 2 camere	60.000	12.600.000
II	690 x 2 camere	40.000	27.600.000
IIIa	345 x 2 camere	31.000	10.695.000
	115 x 3 camere	40.000	4.600.000
			Tot.: 15.295.000
IIIb	70 x 2 camere	31.000	2.170.000
	35 x 3 camere	40.000	1.200.000
	35 x 4 camere	50.000	1.750.000
			Tot.: 5.120.000
IVa	450 x 2 camere	25.000	11.250.000
	150 x 3 camere	33.000	4.950.000
			Tot.: 16.200.000
IVb	60 x 2 camere	25.000	1.500.000
	30 x 3 camere	33.000	990.000
	30 x 4 camere	40.000	1.200.000

¹³⁷ *Ibidem*, f. 26r-30r și 71r, Planul de situație, pe care sunt marcate obiectivele menționate; f. 75r, pentru o a doua variantă de amplasare a complexului comercial.

¹³⁸ *Ibidem*, f. 45r-46r.

¹³⁹ *Ibidem*, f. 50r-61r.

¹⁴⁰ Conform datelor din Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 560.

¹⁴¹ Memoriul general al proiectului *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, f. 50r-51r. Se pot observa diferențe față de structura apartamentelor prezentată mai sus (tab. nr. 5) la categoriile de confort IIIb și IVb.

			Tot.: 3.690.000
Gars.	735	12.500	9.188.000
Tot.			89.693.000

Planul de sistematizare a fost conceput pentru cinci etape de realizare, dintre care erau detaliate primele trei: cea pentru anul 1969, aflată deja în curs de execuție; cea pentru anul 1970, care corespundea planificării propuse de Consiliul Popular al Județului Alba; cea pentru anul 1971, care depășea deja această planificare (tab. 8).

Tab. 8. Etapele de realizare ale planului detaliu de sistematizare a cartierului „Platoul Romanilor”¹⁴²

Etapa	Apartamente						Dotări
	Cat. I	Cat. II	Cat. III	Cat. IV	Gars.	Total	
1969			80		110	190	
1970	90	210	160	80		540	Creșa și grădinița
1971	90	240	40	60	114	544	
1972-1973	Conform planului de situație.						
1974-1975	Conform planului de situație.						Școala generală cu sălile de sport și festivă; o grădiniță cu program redus; complexul comercial.

În primele două etape, noile construcții au completat spațiile libere din partea de nord a cartierului, în vecinătatea vechilor blocuri existente aici, conturând pe o axă est-vest latura nordică a zonei centrale. În anul 1971, trebuia să fie ocupată și partea sudică, dar existența zonei de protecție a conductei de gaz metan împiedica amplasarea la fel de ordonată a noilor blocuri. Umplerea spațiilor libere din sud-vestul și sud-estul cartierului a fost planificată pentru etapele 1972-1973, respectiv 1974-1975. În cea din urmă etapă urmau să fie ridicate și edificiile cu rol social și cultural, dintre care școala, sala de festivități și sala de sport urmau să ocupe zona centrală a cartierului¹⁴³. Însă deja în acea perioadă planul urbanistic a suferit serioase modificări, poate și sub influența noilor „indicații prețioase” primite din partea președintelui Nicolae Ceaușescu, în cursul vizitei întreprinse la Alba Iulia în septembrie 1972¹⁴⁴.

¹⁴² *Ibidem*, f. 46r-50r.

¹⁴³ Plan de situație sistematizare, scara 1:500, *ibidem*, f. 69r, cu redarea amplasamentului construcțiilor existente, respectiv a amplasamentului și tipului noilor construcții prevăzute pentru etapele planului de sistematizare; Plan de situație, scara 1:8000, *ibidem*, f. 71r.

¹⁴⁴ Este ilustrativă fotografia care-l înfățișează pe Nicolae Ceaușescu în fața machetei orașului cu

Rolul cel mai important l-a avut însă noul plan detaliu de sistematizare a zonei intermediare dintre cetate și cartierul „Platoul Romanilor”, solicitat de Consiliul Popular al Județului Alba Institutului de Studii și Proiectare pentru Sistematizare, Arhitectură și Tipizare (ISART) din București în februarie 1972¹⁴⁵. Elementele principale ale temei de proiectare transmise împreună cu solicitarea¹⁴⁶ erau:

- realizarea unei legături organice între zona cetății și noul ansamblu de locuințe de pe Platoul Romanilor;
- edificarea unei case de cultură și a unui restaurant cu vedere spre zona istorică pe latura de sud, în vecinătatea cărora să se poată organiza spectacole în aer liber, eventual și a unui cinematograful;
- amplasarea pe latura de nord a zonei a sediului Institutului Județean de Proiectări (IJP);
- studierea posibilității realizării unei străpungeri care să lege acest ansamblu de noul bulevard în construcție în centrul zonei „Platoul Romanilor”;
- posibilitatea marcării vechiului traseu al zidurilor cetății sau chiar a reconstituirii lor parțiale pe latura de vest;
- îmbunătățirea microclimatului actualului parc prin oglinzi de apă cu fântâni arteziene și orgă de lumini;
- amplasarea unor spații de joacă și mici terenuri sportive pentru copii.

Tema de proiectare reflectă o evidentă schimbare de perspectivă în relație cu planul din anul 1969, cu elemente care începuseră deja să fie puse în practică (de pildă, amintitul bulevard sau amplasarea unui complex cuprinzând spitalul și policlinica). În aprilie, ISART a obținut avizul favorabil din partea Direcției Monumentelor Istorice și de Artă (DMIA) pentru elaborarea planului solicitat¹⁴⁷, cu câteva condiții:

- păstrarea spațiului verde în zona centrală, care să nu obtureze perspectiva asupra cetății;
- evitarea amplasării unor construcții înalte în apropierea zidurilor cetății;
- posibilitatea folosirii pentru unele edificii administrative și culturale prevăzute a monumentelor istorice din cetate, care ar urma să fie dezafectate din funcțiile lor actuale (precum Palatul Principilor, Comisariatul, Manutanța, sau Colegiul Bethlen);

---

următoarea explicație: „Septembrie 1972. Tovarășul Nicolae Ceaușescu dă indicații prețioase cu privire la sistematizarea municipiului Alba Iulia”. Marian, coord., *Alba Iulia 2000*, planșă nenumărată.

¹⁴⁵ *Detaliu de sistematizare pentru „Organizarea zonei cuprinse între Cetatea Alba Iulia și noul ansamblu de locuințe Platoul Romanilor*, proiect nr. 10-203-1 Ad elaborat de ISART București, mai 1972, fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 332/1972, 122 f.; solicitarea Comitetului Executiv al Consiliului Popular al Județului Alba către ISART București pentru elaborarea planului, 7 februarie 1972, *ibidem*, f. 89r.

¹⁴⁶ Tema de proiectare *Detaliu de sistematizare „Organizarea zonei cuprinsă între Cetate și noul ansamblu de locuințe Platoul Romanilor*, *ibidem*, f. 90r-92r.

¹⁴⁷ Adresa DMIA către ISART București, 13 aprilie 1972, *ibidem*, f. 87r, prin care este transmis avizul CTSMIA din 11 aprilie 1972 cu privire la tema de proiectare menționată. *Ibidem*, f. 94r-96r.

- amplasarea centrului civic cu casa de cultură prevăzută între noul cartier și cetate;
- efectuarea tuturor lucrărilor de infrastructură doar sub supraveghere arheologică;
- avizarea planului detaliu de sistematizare de către Consiliul Tehnico-Științific pentru Monumente Istorice și de Artă (CTSMIA).

Aceste condiționări, dar și necesitatea corelării planului de sistematizare al zonei cu studiile realizate pentru cartierul „Platoul Romanilor”, în contextul în care urma să fie reactualizată și schița de sistematizare a municipiului, au determinat decalarea termenului de predare a planului pentru data de 25 mai¹⁴⁸.

Elaborat în două variante, în relație cu o creștere a populației estimată la 60.000 de locuitori, respectiv la 70.000, în decursul următorilor 15 ani¹⁴⁹, planul era fundamentat pe raportul organic dintre zonele componente ale orașului, dintre care cetatea deținea rolul central, ea făcând legătura dintre orașul vechi („Orașul de jos”) și zona de extindere înspre vest, „Platoul Romanilor”, respectiv înspre sud, „Dealul Furcilor” (fig. 9)¹⁵⁰. Funcționarea orașului trebuia totodată să asigure conservarea și valorificarea zonei istorice a cetății, cu principalele ei monumente: ansamblul fortificației, catedrala ortodoxă „a Reîntregirii”, restaurată între timp, catedrala romano-catolică „Sf. Mihail”, Palatul Episcopal romano-catolic, atribuit secolului al XVIII-lea¹⁵¹. Conform celor două variante, noul centru civic putea fi amplasat fie în zona „Dealul furcilor”, fie pe „Platoul Romanilor”¹⁵². Planul detaliu de sistematizare a zonei era corelat cu schița de sistematizare a orașului (forma revizuită, din iulie 1970¹⁵³) și cu celelalte planuri

¹⁴⁸ Minuta nr. 1, încheiată între Direcția de Sistematizare, Arhitectură și controlul Construcțiilor a Consiliului Popular al Județului Alba și ISART București, 18 aprilie 1972, *ibidem*, f. 97r. Ea este însoțită de o anexă menționând completările la dotările sociale și culturale din tema de proiectare inițială: hotel turistic de categoria I de 350 de paturi și restaurant; supermagazin cu profil industrial; cinematograful cu 500 de locuri; sediu politico-administrativ județean și municipal pentru 2000 de salariați cu sală de ședințe de 400 de locuri; spații comerciale și pentru deservirea populației. Se mai prevedea că locuințele amplasate în zonă trebuiau să fie de confort I, P+4 și P+12. *Ibidem*, f. 98r. O a doua minută, încheiată între aceleași părți în 27 aprilie 1972, menționează amplasamentele dotărilor care trebuiau să apară într-una dintre variantele planului detaliu: casa de cultură pe latura de sud a parcului existent; hotelul pe latura de nord a acestuia; sediul IJP pe terenul de la intersecția străzilor Cloșca și Horia, parcul propriu-zis trebuind să fie păstrat. *Ibidem*, f. 99r.

¹⁴⁹ Conform recensământului din anul 1977, municipiul Alba Iulia număra 41.199 locuitori (înregistrând așadar o creștere de aproape 17.000 de locuitori față de anul 1966); în anul 1992, cu cinci ani mai târziu decât termenul estimat, 71.168 locuitori, un vârf urmat de declinul demografic din următoarele decenii. Varga, *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, accesat în 21.12.2018, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/abetn02.pdf>.

¹⁵⁰ *Detaliu de sistematizare*, f. 115r – *Oraș Alba Iulia. Plan situația existentă*, 1:5000.

¹⁵¹ *Ibidem*, f. 14r.

¹⁵² *Ibidem*, f. 16r.

¹⁵³ Predată de DSAC Alba Consiliului Popular al județului prin procesul verbal din 12 decembrie 1970, care consemnează și opiniile exprimate în cadrul ședinței de prezentare de către reprezentanți ai instituțiilor și întreprinderilor, legate de rolul unor zone ale orașului (precum Partoș sau zona dintre Întreprinderea „Refractara” și oraș) sau de aspecte punctuale (scoaterea liniei ferate înguste

de sistematizare elaborate în perioada anterioară¹⁵⁴.

În teritoriul vizat, prima etapă de realizare a investițiilor propuse (până la sfârșitul cincinalului în curs) cuprindea: o casă de cultură cu sală de spectacole de 600 de locuri, prevăzută încă pentru anul 1972; sediul IJP pentru 300 de salariați; un hotel cu grad de confort ridicat, adecvat turismului internațional; spații comerciale; 500 de apartamente în blocuri de locuințe confort I și II P+10. Pentru cea de-a doua etapă rămâneau un cinematograful cu capacitatea de 500 de locuri, un supermagazin și noul sediu politico-administrativ al județului și municipiului¹⁵⁵. Crearea unui ax principal între ansamblul de locuințe de pe „Platoul Romanilor”, piața viitorului centru civic (sau parc) și catedrala „Reîntregirii” era împiedicată de amplasarea blocului A2 de pe latura de est a ansamblului de locuințe, soluțiile propuse (străpungerea pe unul sau două nivele sau demolarea totală) nefiind cele mai fericite. Pe ultimul plan rămâneau lucrările de restaurare a zidurilor cetății și de asanare a spațiilor dintre acestea, pentru realizarea unei zone de agrement¹⁵⁶.

Două dintre variantele elaborate de ISART, însoțite de câte o subvariantă, propuneau o organizare centrală a spațiului, bazată pe amplasarea hotelului, spațiilor expoziționale, a spațiilor comerciale și a cinematografului pe latura sudică, a casei de cultură și supermagazinului pe latura nordică, un loc de prim-plan ocupând sediul politico-administrativ, iar blocuri P+10 și spații comerciale P și P+1 rezolvau frontul vestic, lăsând totuși deschis accesul spre artera principală a ansamblului de locuințe „Platoul Romanilor” (varianta 1- fig. 10)¹⁵⁷; câteva schimbări de orientare și mutarea cinematografului și a spațiilor expoziționale pe latura nordică caracterizau cea de-a doua variantă¹⁵⁸. Ultima variantă conținea mai puține intervenții (amplasarea casei de cultură pe latura sudică și a hotelului pe cea nordică), implicând și mai puține costuri¹⁵⁹, și lăsa zona centrală cu destinația de parc, dar chiar proiectanții considerau că ea nu putea conduce la încheierea unui ansamblu reprezentativ și o recomandau în consecință doar în ultimă instanță (fig. 11)¹⁶⁰. Nici una dintre variante nu implica intervenții asupra construcțiilor deja existente¹⁶¹.

în afara orașului, amenajarea unui ștrand, a aeroportului ș.a.). Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 4/1970, f. 2r-4r.

¹⁵⁴ *Detaliu de sistematizare*, f. 16r-17r.

¹⁵⁵ *Ibidem*, f. 18r-22r, 31r.

¹⁵⁶ *Ibidem*, f. 20r-22r.

¹⁵⁷ *Ibidem*, f. 24-26r, f. 103r – planșa *Propunere sistematizare varianta 1* și 108r – planșa *Propunere etapă finală varianta 1*.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 26r-27r, f. 104r – planșa *Propunere sistematizare varianta 2*.

¹⁵⁹ Costul estimat era de 92.450.000 lei, celelalte două variante fiind estimate fiecare la suma de 151.600.000 lei. *Ibidem*, f. 32r.

¹⁶⁰ *Ibidem*, f. 27r-29r, f. 105r – planșa *Propunere sistematizare varianta 3* și 114r – planșa *Propunere etapă finală varianta 3*.

¹⁶¹ *Ibidem*, f. 130r – planșa *Cartare fond construit existent*.

În oricare dintre cele trei variante, planul încerca să refacă legătura cu vechile proiecte de amenajare a zonei, abandonate în anii '60. El trebuia să găsească soluții pentru integrarea în ansamblul urban a noului cartier de locuințe de pe „Platoul Romanilor”, care nu fusese proiectat în relație cu celelalte zone. În cele din urmă, avea să fie aplicată varianta mai puțin costisitoare și totodată mai puțin recomandată de către proiectanți. Astfel, celelalte investiții prevăzute au fost lăsate pe seama viitorului.

Sistematizarea Orașului vechi

Probleme incomparabil mai mari ridica zona orașului vechi, care dobândise în timp anumite caracteristici legate de structura populației. În acest caz, nu mai era vorba despre reorganizarea unei zone de extindere a orașului, ci de un peisaj urbanistic constituit, în care intervențiile grăbite puteau avea consecințe perturbatoare. Planul detaliu de sistematizare elaborat de Institutul de Studii și Proiectare pentru Construcții, Arhitectură și Sistematizare (ISCAS) din București, din cadrul CSCAS, în anul 1969¹⁶², se baza tocmai pe un principiu problematic, și anume punerea în valoare a celui mai reprezentativ obiectiv al orașului – Cetatea –, care putea fi teoretic valabil, dar punea din start obiectul studiului pe o poziție defavorabilă. Cu atât mai mult cu cât obiectivul mărturisit era cel de realizare a unui nou centru în teritoriul ce avea drept caracteristică prezența sediului Comitetului Județean de Partid și al Consiliului Popular Județean. Aici trebuiau să fie amplasate sediile unor instituții, dar și un nou ansamblu de locuințe¹⁶³. Urgența inițierii noului plan¹⁶⁴ (a fost de fapt primul plan de sistematizare conceput după reînființarea județului Alba) se explică prin necesitatea găsirii unor soluții pentru funcționarea instituțiilor presupuse de statutul de reședință de județ al orașului Alba Iulia, în condițiile în care proiectul noului centru civic avea un orizont prea îndepărtat.

Pentru stabilirea listei instituțiilor necesare, Consiliul Popular Județean solicitase opiniile forurilor de conducere ale acestora încă la începutul anului 1968. Răspunsurile schițează o imagine a centralismului specific epocii și a rețelei structurilor instituționale care funcționau la nivel județean. Astfel, Ministerul Afacerilor Interne a propus extinderea sediului Inspectoratului Județean de Miliție și al Miliției Municipiului, construirea unui sediu nou pentru Arhivele Statului și a unei cazărmi pentru pompieri¹⁶⁵. Ministerul Finanțelor a recomandat

¹⁶² *Detaliu de sistematizare al zonei centrale a Municipiului Alba Iulia*, proiect nr. 3335/1, fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 7/1969, 132 f. Termenul de predare stabilit prin contract a fost 31 martie 1969. *Ibidem*, f. 8r.

¹⁶³ *Proces verbal de consultare pe parcursul elaborării proiectului ISCAS nr. 3335/1 „Detaliul de sistematizare al zonei centrale a Municipiului Alba Iulia”*, *ibidem*, f. 2r. Edificiul la care se face referire este într-adevăr reprezentativ, dar sub denumirea lui inițială – Palatul de Justiție, ridicat în primul deceniu al secolului XX.

¹⁶⁴ Adresa Consiliului Popular Județean Provizoriu Alba către ISCAS București prin care trimite avizele necesare pentru elaborarea planului de sistematizare, 4 decembrie 1968, *ibidem*, f. 82r-83r.

¹⁶⁵ Răspunsul Ministerului Afacerilor Interne. Direcția Serviciilor – Serviciul Construcții, din 1

construirea unui sediu financiar-bancar comun în care să funcționeze Direcția Județeană și Filiala CEC, Direcția Județeană ADAS, Direcția Județeană Loto-Pronosport și o agenție, sucursalele județene ale Băncii de Investiții și Băncii Agricole, Direcția Județeană de Statistică¹⁶⁶. Ministerul Justiției a transmis că nu are prevăzute fonduri pentru construirea unui local nou la Alba Iulia¹⁶⁷. Direcția Centrală de Statistică a avizat construirea unui sediu pentru Direcția Județeană¹⁶⁸. Direcția Județeană de Poștă și Telecomunicații a comunicat necesitatea construirii unui oficiu PTTR de tranzit și a oficiilor de prezentare¹⁶⁹.

Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă a avizat construirea unei case de cultură cu sală de spectacole de 400 de locuri¹⁷⁰, a unui teatru de păpuși cu sală de 200 locuri, a unui sediu pentru Biblioteca Municipală cu capacitate de 100.000 volume și sală de lectură de 10 locuri, a unui cinematograful cu 500 de locuri și a altuia de 350 de locuri, a unei Școli Populare de Artă și a unei Galerii de Artă¹⁷¹. Consiliul Național pentru Educație Fizică și Sport și-a exprimat acordul pentru construirea unui stadion de 4.000 de locuri, a unei săli de sport cu tribune pentru 500 de spectatori, a unui bazin de înot acoperit cu 200 de locuri pentru spectatori, a unei popicării cu tribună de 200 de locuri, solicitând în plus și o sală de antrenament situată în apropierea zonei centrale și un sediu pentru Consiliul Județean pentru Educație Fizică și Sport¹⁷².

UCECOM a aprobat propunerea privind spațiile de deservire prevăzute pentru zona centrală a Municipiului Alba Iulia¹⁷³. Un acord de principiu similar a transmis și Ministerul Comerțului Interior, pentru mai multe unități comerciale și de alimentație publică, prevăzute să fie deschise în Alba Iulia¹⁷⁴. Asistența

---

octombrie 1968, *ibidem*, f. 84r.

¹⁶⁶ Răspunsul Ministerului Finanțelor. Direcția Administrativă – Biroul Tehnic, din 26 septembrie 1968, *ibidem*, f. 85r-86r.

¹⁶⁷ Răspunsul Ministerului Justiției, din 24 septembrie 1968, *ibidem*, f. 87r.

¹⁶⁸ Răspunsul Direcției Centrale de Statistică, din 4 octombrie 1968, *ibidem*, f. 88r.

¹⁶⁹ Răspunsul Direcției Județene de Poștă și Telecomunicații Alba, din 24 octombrie 1968, *ibidem*, f. 89r.

¹⁷⁰ Printr-o înștiințare din 25 octombrie 1968, Consiliul Central al Uniunii Generale a Sindicatelor din România – Secția Investiții și Construcții, a comunicat Consiliului Popular al Județului Alba că va construi o casă de cultură a sindicatelor cu sală de spectacole de 600 de locuri. *Ibidem*, f. 104r.

¹⁷¹ Răspunsul Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă – Consiliul Tehnico-Științific, din 5 octombrie 1968, *ibidem*, f. 90r-92r.

¹⁷² Răspunsul Consiliului Național pentru Educație Fizică și Sport. Secția Economică – Serviciul Avizare - Control, din 28 octombrie 1968, *ibidem*, f. 93r.

¹⁷³ Răspunsul Uniunii Naționale a Cooperativelor Meșteșugărești – Serviciul Construcții, din 8 noiembrie 1968, *ibidem*, f. 94r; răspunsul Uniunii Județene a Cooperativelor Meșteșugărești, din 26 noiembrie 1968, *ibidem*, f. 95r.

¹⁷⁴ Răspunsul Ministerului Comerțului Interior. Direcția Organizării Comerțului – Serviciul Organizarea Rețelei, din 5 februarie 1959 [sic!], *ibidem*, f. 96r-97r. În etapa I (până în 1975), trebuiau să fie deschise un magazin alimentar cu autoservire, un magazin de confecții pentru bărbați și femei, un magazin de articole pentru copii, un magazin de încălțăminte pentru bărbați și femei, o tutungerie, o farmacie de gr. IV, o librărie-papetărie, o florărie, o agenție loto-pronosport și o

sanitară a populației orașului urma să fie asigurată într-o primă etapă prin deschiderea unei Policlinici de gradul II, care trebuia să coordoneze patru circumscripții sanitare urbane și cinci unități stomatologice (acestea sunt menționate și la etapa a doua); într-o a doua etapă, era prevăzută deschiderea unui spital cu 500 de paturi și patru secții (interne, chirurgie, obstetrică, ginecologie și pediatrie), a unei stații de salvare cu capacitate de 20 de autosanitare, a unei stații de recoltare a sângelui, a unui inspectorat sanitar județean de gradul III și a unei creșe cu 96 de locuri (prevăzută și în prima etapă)¹⁷⁵.

Aceste obiective se regăseau în mare parte și în lista dotărilor necesare stabilită de ISCAS printr-un studiu preliminar anterior¹⁷⁶ și au fost preluate în proiectul planului, deși nu au lipsit opiniile mai reținute¹⁷⁷:

1. un sediu administrativ-financiar județean;
2. sediul județean al Arhivelor Statului;
3. extinderea sediului existent al MAI;
4. un sediu județean al Consiliului Securității;
5. o Casă de Cultură cu capacitate de 600 de locuri;
6. un cinematograf cu 500 de locuri;
7. un hotel cu capacitate de 170 de paturi, restaurant și agenții;
8. o Sală Polivalentă cu capacitate de 500 de locuri în tribune;
9. un Teatru de Păpuși cu 200 de locuri pentru spectatori;
10. un bazin de înot acoperit;
11. o sală de sport pentru antrenamente;
12. Biblioteca Municipală;
13. o Policlinică de gr. II;
14. 5 unități stomatologice;
15. spații comerciale;
16. unități de deservire ale cooperăției meșteșugărești;
17. două creșe;
18. o Școală Populară de Artă¹⁷⁸.

---

cofetărie cu 80 de locuri la mese cu terasă; în etapa a II-a (după 1975), urmau să mai fie deschise un magazin de produse nealimentare (cu 50% produse din sectorul metalo-chimic), un restaurant cu autoservire cu 100 de locuri și un bar de zi cu 60 de locuri la mese.

¹⁷⁵ Răspunsul Ministerului Sănătății și Prevederilor Sociale – Direcția Construcții, din 30 octombrie 1968, *ibidem*, f. 98r-99r. Adresa mai face referire și la o farmacie, al cărei grad trebuia să fie stabilit de oficiul farmaceutic din Deva.

¹⁷⁶ *Studiu de profilare a dotărilor de interes orășenesc în Municipiul Alba Iulia, pentru determinarea datelor de program, a detaliului de sistematizare al zonei centrale*, conform *Memoriului justificativ al planului detaliu de sistematizare*, *ibidem*, f. 9r.

¹⁷⁷ În răspunsul său din 25 noiembrie 1968, Comitetul pentru Problemele Administrației Locale sugera consultarea CSCAS și CSP pentru obținerea unor date mai concrete privind posibilitățile de dezvoltare ale orașului, dar și menținerea majorității construcțiilor existente, urmând ca investițiile să fie realizate etapizat. *Ibidem*, f. 100r.

¹⁷⁸ *Ibidem*. Hotelul urma să fie amplasat pe latura de sud a Pieței „1 Mai” (astăzi „Juliu Maniu”), cinematograful pe str. Zorilor (astăzi Ardealului), iar Casa de Cultură pe frontul de nord al str. Primăverii. *Ibidem*, f. 15r. Pentru etapa I, era prevăzută realizarea dotărilor nr. 4, 8, 9, 10, 11, 13, 15 (parțial), 16, 17 (o creșă), 18 și o autogară. *Ibidem*, f. 23r-24r.

Planul detaliu de sistematizare a fost conceput pe baza schiței de sistematizare a orașului elaborate în anul 1963 de către DSAPC Deva, reactualizată în anul 1965, și ținând seama de o cifră estimată a populației de 30.000 de locuitori pentru anul 1980¹⁷⁹. El avea în vedere o axă nord-sud de dezvoltare a centrului orașului, care pornea la sud din Piața „Gării”, continua de-a lungul B-dului Republicii (astăzi Ferdinand I), al străzii Ardealului și al piețelor centrale „23 August” (astăzi „I. C. Brătianu”), „Eroilor” (astăzi „Alessandria”) și „1 Mai” (astăzi „Iuliu Maniu”) și ajungea în nord până la strada Tudor Vladimirescu. Înspre vest se extindea până la străzile Nicolae Bălcescu, Decebal, Constantin Dobrogeanu-Gherea (astăzi Octavian Goga) și Traian, iar înspre est până la străzile Teilor, Trandafirilor, Primăverii, Tribunalului, Plevnei și Iașilor. Teritoriul astfel demarcat făcea legătura între orașul vechi și zona Cetății, cu importante monumente istorice, respectiv „Platoul Romanilor”. Dintre dotările existente, „de anumită valoare arhitecturală”, care urmau a fi păstrate, erau amintite sediul Comitetului Județean PCR și al Consiliului Județean (Palatul de Justiție), sediul Tribunalului Județean (Palatul Gisella) și noul oficiu PTTR¹⁸⁰.

Cu referire la acest teritoriu, beneficiarul proiectului (Consiliul Popular Județean Alba) voia să fie avute în vedere anumite modificări urbanistice, care vizau mai ales zona Pieței „1 Mai”¹⁸¹:

- completarea frontului de vest, unde exista încă Hotelul „Apulum” (fost „Hungaria”, edificat la sfârșitul secolului al XIX-lea și demolat în anii '80), cu spații comerciale și locuințe;
- dezafectarea Casei de Cultură (fostul Teatru „Caragiale”, actuala Casă de Cultură a Studenților, un alt monument reprezentativ care, din fericire, a supraviețuit) și construirea unui cinematograf de 350 de locuri pe frontul străzii Parcului (astăzi Frederic Mistral);
- ridicarea unui sediu administrativ cu spații comerciale la parter pe latura de sud a Pieței;
- completarea frontului de est al Pieței cu plombe, aici păstrându-se sediile Tribunalului, Tipografiei și biserica romano-catolică (fostă „a Călugărițelor”);
- ridicarea unui Complex de deservire al Cooperăției Meșteșugărești pe terenul de la intersecția străzilor Parcului și Primăverii;
- amplasarea în Piața „Eroilor”, în vecinătatea sediului Consiliului Județean, a sediilor Inspectoratului Județean al Securității și Direcției de Statistică;
- aplicarea unei alinieri în regim închis pe latura estică a B-dului Republicii și mai puțin densă pe cea vestică, pentru a permite perspectiva spre cetate;
- realizarea unui studiu al fronturilor arhitectonice pentru Piața „Gării”.

Același beneficiar propunea realizarea planului de sistematizare în trei

¹⁷⁹ Stabilită anterior revenirii orașului la statutul de municipiu. Mențiunea privitoare la schița de sistematizare este preluată din *Memoriul justificativ, ibidem*, f. 8r.

¹⁸⁰ *Ibidem*, f. 8r-9r, 10r-11r.

¹⁸¹ *Proces verbal de consultare, ibidem*, f. 3r-4r.

etape¹⁸²:

- în prima etapă, zona dintre Piața „1 Mai” și Piața „23 August”, respectiv Piața „Gării”;
- în etapa a doua, strada Mihai Viteazul și Piața „Eroilor”;
- în ultima etapă, B-dul Republicii, strada Tudor Vladimirescu și strada 30 Decembrie (astăzi B-dul Ferdinand I).

Probabil ultima etapă corespundea „etapei de perspectivă” în care proiectantul plasa cele mai multe demolări considerate necesare pentru eliberarea terenurilor unde urmau să fie amplasate noile edificii¹⁸³. Totuși, tabelele de demolări completate în urma operațiunii de cartare a zonei, vizau toate cele trei etape de realizare¹⁸⁴. Motivația prezentată era densitatea scăzută a amplasării construcțiilor, dar și starea lor precară:

„Folosirea terenului a fost făcută cu o densitate foarte scăzută; regimul de construcție mediu este de parter sau parter + 1 nivel, cu destul de puține excepții, prin construcții realizate cu mai multe nivele.

Ocuparea suprafețelor de teren s-a făcut către arterele de circulație, cu un regim de construcții în general închis, rezultând pe adâncimea parcelelor, terenuri mari, neocupate, care nu pot fi construite, prin blocarea frontului către stradă, fapt care presupune dezafectarea în timp.

Ca aspect, în marea lor majoritate, construcțiile existente nu sunt reprezentative – cu puține excepții, pe str. Decebal și Dobrogeanu-Gherea, au un grad de uzură destul de avansat, neechipate cu instalații de apă și canalizare sau încălzire centrală, în afară de acest aspect un altul care trebuie subliniat este și acela că un mare procent de locuințe sunt proprietate particulară, iar din punct de vedere al structurii construcțiilor majoritatea sunt din cărămidă cu planșeu de lemn, construcții noi de locuințe realizate sunt cele 3 blocuri de pe str. Zorilor (P+3) și un bloc pe str. Ardealului, colț cu Piața „1 Mai”.¹⁸⁵

Însumat, fondul de locuit existent consta din 344 construcții, dintre care 188 erau proprietate de stat și 226 proprietate particulară, 811 gospodării locuite de 2357 persoane, cu o suprafață totală de 42.554 mp și locuibilă de 23.233 mp¹⁸⁶. Dintre edificiile politico-administrative care se aflau într-o stare de conservare satisfăcătoare și aveau un aspect arhitectural mai interesant, pe lângă cele amintite mai sus, mai erau consemnate sediul Consiliului Municipal, sediul MAI, sediul Băncii de Stat (Națională și de Investiții, clădire demolată ulterior). În privința construcțiilor cu destinație social-culturală, acestea fuseseră realizate în

¹⁸² *Ibidem*, f. 4r.

¹⁸³ *Ibidem*, f. 13r și 109r – planșa *Propunere de sistematizare față de situația existentă varianta 2*, scara 1:2000; f. 116r - planșa *Propunere de sistematizare față de situația existentă varianta 3*, scara 1:2000. Pe ambele planșe sunt marcate etapele de realizare a noilor construcții și etapele de demolări.

¹⁸⁴ *Ibidem*, f. 122r-126r – *Tabel de demolări – VI*; f. 127r-131 – *Tabel de demolări – V2*.

¹⁸⁵ *Ibidem*, f. 13r-14r.

¹⁸⁶ *Ibidem*, f. 14r. După cum se poate observa, cel puțin cifrele construcțiilor sunt consemnate eronat.

mare parte prin reamenajări ale unor foste locuințe, precum Spitalul de Pediatrie, Casa Copilului, Casa Pionierilor, Teatrul de Păpuși, iar cele construite pentru destinația respectivă se aflau într-un stadiu avansat de uzură, reclamând noi amenajări și reparații capitale, precum cinematograful de pe str. Avram Iancu, Casa de Cultură, Biblioteca Orașenească ș.a. Spațiile comerciale erau caracterizate de aceleași condiții improprii, la fel ca unitățile de alimentație publică și deservire meșteșugărească, dotările noi limitându-se la complexul de deservire al cooperăției meșteșugărești de pe str. Avram Iancu și noul sediu PTTR¹⁸⁷.

Conform schiței de sistematizare a orașului, era prevăzută păstrarea zonei istorice în forma existentă, cu lucrările necesare de restaurare și valorificare (zona Cetății) și avea să continue amenajarea zonei de extindere („Platoul Romanilor”), unde prima etapă de construcții fusese deja realizată, fiind integrate construcțiile existente, precum Liceul „Horea, Cloșca și Crișan”, și pregătite noile construcții (spitalul unificat, stadionul ș.a.). Desigur, proiectele reflectă strategia de dezvoltare a orașului anterioară elaborării planurilor de sistematizare din anii 1969 și 1972, analizate mai sus. În privința orașului vechi, acesta urma să fie păstrat „cu reconstrucția zonei sale centrale, în care se vor păstra construcțiile existente cu o valoare deosebită, completate cu noile dotări de interes orășenesc și construcții de locuințe”. Obiectivul implica recuperarea terenurilor prin demolarea construcțiilor existente cu un stadiu avansat de uzură, dar și realizarea investițiilor în prima etapă pe terenurile libere, cu un procent cât mai redus de demolări¹⁸⁸. Era prevăzută și încercarea de „realizare a unui aspect urban unitar, cu menținerea unei părți din fondul construit existent, subliniind prin compoziția fronturilor arhitecturale anumite trăsături specifice, regăsite nu numai în elementele de detaliu ale construcțiilor, ci însăși [în] compoziția spațiului urban nou creat, [adică] modul de realizare a fronturilor din orașele ardelenesti”¹⁸⁹. Alte probleme care trebuiau rezolvate erau realizarea unui traseu de ocolire a centrului și îmbunătățirea legăturilor cu Cetatea și „Platoul Romanilor”¹⁹⁰.

Prima variantă a planului propunea rezolvări interesante (fig. 12a, b), astfel încât redarea lor nemijlocită este cea mai potrivită:

„Soluția propusă [pentru legătura către Cetate] este crearea unei artere ample de legătură, realizată pe actualul traseu al străzii Mihai Viteazul, urmând ca fronturile sale arhitecturale să fie realizate de către unele din noile dotări de interes orășenesc ce se pot realiza într-o etapă imediată, pe terenurile libere, disponibile, în spatele construcțiilor existente, ce urmează a fi dezafectate în perspectivă.

¹⁸⁷ *Ibidem*, f. 14r-15r.

¹⁸⁸ *Ibidem*, f. 16r-17r.

¹⁸⁹ *Ibidem*, f. 17r.

¹⁹⁰ *Ibidem*. În prima variantă a planului, problema este detaliată: „[...] în momentul de față, această legătură este cu totul nesatisfăcătoare, atât din punct de vedere al legăturilor create prin arterele de circulație, cât mai ales prin lipsa unui cadru arhitectural care să conducă către acest obiectiv.” *Ibidem*, f. 18r.

Punctul de intersecție este marcat printr-o construcție înaltă, care formează capăt de perspectivă, pe axa principală a compoziției, atât dinspre sud cât și dinspre nord [...].

Zona verde existentă, cuprinsă între str. Primăverii către sud și str. Avram Iancu – Calea Moșilor spre nord se păstrează ca atare, fiind pusă în valoare de noile fronturi arhitecturale ce urmează a se realiza astfel:

Pe B-dul Ardealului, în fața Casei de Cultură se preconizează realizarea unui front de construcții cu spații comerciale, pe un singur nivel, lângă blocul existent care să permită vederea către viitoarea dotație din spate.

În continuare, pe latura de vest a Pieții 1 Mai, se păstrează hotelul existent [„Apulum” – n.n.], în curs de modernizare, în continuarea căruia se propune spații comerciale, dispuse astfel încât să asigure pe lângă un front continuu și unitar, axul de intrare către noul cinematograful, închiderea compoziției este asigurată și în acest punct cu un capăt de perspectivă realizat de un bloc punct de p + 10 cu spații comerciale la parter.

Legătura către nord este realizată pe traseul străzii Tudor Vladimirescu, ale cărei fronturi arhitecturale sunt determinate de noi blocuri de locuințe.

Frontul opus, pe latura de est a Pieții 1 Mai, și în continuare pe strada Parcului, se realizează cu noi fronturi de blocuri, dintre care unele cu spații comerciale la parter, în care se păstrează construcțiile existente în bună stare, respectiv o dotație de cult [biserica romano-catolică – n. n.], construcția sediului Tribunalului Județean și aceea a Consiliului Popular Municipal.

Acest front este întrerupt de alveola existentă a Pieții 1 Mai, ale căror fronturi se vor realiza astfel:

Pe frontul de sud, construcția hotelului nou, în continuarea sediului Tribunalului Județean, iar pe frontul de nord, blocuri de locuințe și spații comerciale, această piață se închide înspre est, cu o nouă dotație care asigură și pe această direcție capătul de perspectivă.

În continuarea străzii Parcului, către Piața „23 August” se propune străpungerea prevăzută în schița de sistematizare, însă deviată astfel spre a păstra pe traseul străzii Tribunalului, frontul de sud existent, ale cărei construcții sunt în stare bună.

Piața „23 August” a fost rezolvată ținând seama de amploarea construcției căminului de activiști, recent realizată și de propunerea de amplasament a construcției sediului județean al Securității, construcție ce urmează a fi realizată într-o etapă imediată.

Frontul de nord al acestei piațete este completat cu o altă dotație, închegându-se în acest fel toate fronturile sale.

Legătura dintre Piața „23 August” și gară se realizează pe traseul modernizat al B-dului Republicii, amplificat ca profil transversal pentru a fi în măsură să satisfacă transportul în comun [...].

Fronturile arhitecturale sunt realizate din blocuri de locuințe și dotații comerciale, amplasate astfel încât să asigure și posibilități de realizare într-o primă etapă cu demolări puține, cât și a unor suite cât mai variate.

În fața gării se propune amenajarea unui parc, susținut pe fronturile ce-l mărginesc către arterele de circulație, de construcții de blocuri și construcția

autogării, frontul ocupat de moară se menține ca atare apreciind că această dotație nu poate fi dezafectată.

Devierea circulației din zona centrală a orașului va fi asigurată prin completarea traseului actualelor străzi Nicolae Bălcescu, Decebal, Dobrogeanu-Gherea, arteră care se racordează cu Piața „Gării” la sud și cu artera Tudor Vladimirescu la nord.

Este de subliniat că în paralel cu ordonarea arterelor carosabile în cadrul zonei centrale s-a urmărit și realizarea unor legături pietonale majore, între această zonă și celelalte puncte de interes, urmărindu-se totodată și amplificarea spațiilor verzi, care să completeze cadrul creat de noile construcții, îmbunătățind totodată și condițiile de microclimat al zonei.¹⁹¹

Celelalte două variante propuse nu difereau în mod esențial de prima, deosebirile constând în gruparea diferită a dotărilor pe traseul străzii Mihai Viteazul și din cele două piețe principale, realizarea unui front arhitectural cu caracter pronunțat de regim închis pe frontul de est al B-dului Republicii, sau într-o mai mare diferențiere a regimului de înălțime în cazul construcțiilor de locuințe¹⁹², respectiv în posibilitatea de a realiza fronturi întregi pe același Boulevard al Republicii, urmând ca dezafectarea clădirilor existente la stradă să fie făcută într-o perspectivă foarte îndepărtată¹⁹³.

Pentru construcțiile de locuințe, proiectate în conformitate cu aceeași HCM nr. 1650/1968 care a fundamentat și proiectul pentru „Platoul Romanilor”, erau prevăzute blocuri de 3-5 nivele, dar și câteva de tipul P+10, amplasate în diferite puncte, în funcție de cerințele de compoziție ale fronturilor arhitecturale, sau în cadrul unor cvartale. Apartamentele se încadrau în toate tipurile sub aspectul numărului de camere, dar numai în primele două categorii de confort, dată fiind amplasarea lor în zona reprezentativă a orașului¹⁹⁴. Numărul acestora era diferit, în funcție de cele trei variante ale planului de sistematizare (tab. 9). Cele mai multe urmau însă să fie construite într-o etapă ulterioară. Sub aspectul tipului, erau predominante și în acest proiect apartamentele de 2 camere, în timp ce locuințele cu 3 camere reprezentau mai puțin de un sfert din total, ambele tipuri înscriindu-se în a doua categorie de confort; doar în prima variantă se propunea pentru cea dintâi etapă de realizare construirea unui bloc de 10 etaje cu locuințe confort I (tab. 10).

---

¹⁹¹ *Ibidem*, f. 18r-21r și 113r – planșa *Propunere sistematizare etapă finală. Varianta 1*, scara 1:2000, elaborată de arhitecții G. Pavlu, G. Lykiardopol, G. Hussar și M. Popescu.

¹⁹² *Ibidem*, f. 21r și 109r – planșa *Propunere de sistematizare față de situația existentă. Varianta 2*, scara 1:2000, elaborată de aceiași arhitecți.

¹⁹³ *Ibidem*, f. 22r și 116r – planșa *Propunere de sistematizare față de situația existentă. Varianta 3*, scara 1:2000, elaborată de arhitecții G. Pavlu, G. Lykiardopol, V. Sebestyen și G. Hussar.

¹⁹⁴ *Ibidem*, f. 25r-26r și 26r-28r, pentru structura detaliată.

Tab. 9. Structura apartamentelor pe număr de camere și variante propuse¹⁹⁵

Indicativ tronson	Cat. de confort	Var.	Nr. nivele	Tipuri de apartamente					Nr. bl. asem.			
				1 cam.	2 cam.	3 cam.	4 cam.	Total apt.				
1.	II	1	P+4	-	34	6	-	40	73			
			P+2	-	22	2	-	24	20			
			P+3	-	28	4	-	32	28			
		3	P+4	-	34	6	-	40	8			
			P+2	-	22	2	-	24	13			
			P+3	-	28	4	-	32	25			
			P+4	-	34	6	-	40	15			
			2.	II	1	P+4	-	17	3	-	20	73
						P+2	-	11	1	-	12	10
P+3	-	14				2	-	16	23			
3	P+4	-			17	3	-	20	27			
	P+2	-			11	1	-	12	12			
	P+3	-			14	2	-	16	30			
	P+4	-			17	3	-	20	22			
	3.	II			1	P+4	30	-	21	9	60	2
					2	P+4	30	-	21	9	60	1
4.	II	3	P+2	12	-	8	2	22	1			
			P+3	16	-	10	4	30	3			
			P+4	20	-	14	6	40	5			
4.	II	1	P+4	20	-	14	6	40	15			
			P+3	16	-	10	4	30	4			
			P+4	20	-	14	6	40	13			
6.	II	3	P+2	6	27	14	1	48	3			
			P+3	8	34	18	2	62	1			
			P+4	10	44	23	3	80	1			
6.	II	1	P+4	10	44	23	3	80	1			
			P+2	6	27	14	1	48	1			
			P+2	10	44	23	3	80	1			
6S.	II	3	P+4	10	56	43	3	112	1			
7.	I	1	P+10	-	66	-	-	66	10			
			P+10	-	66	-	-	66	3			
			P+10	-	66	-	-	66	3			

¹⁹⁵ *Ibidem*, f. 29r-31r – tabelele cu caracteristicile tronsoanelor de locuințe pentru cele trei variante propuse.

Identitate pierdută?

Tab. 10. Numărul apartamentelor pe etape de realizare, categoria de confort, pondere și variante propuse¹⁹⁶

Etapa	Varianta	Cat. de confort	Nr. apt.	Tip apt.			
				1 cam. %	2 cam. %	3 cam. %	4 cam. %
I	1	I	63	-	-	-	-
		II	220	30 14,6%	136 61%	45 20,4%	9 4%
	2	I	-	-	-	-	-
		II	550	108 19,8%	291 53%	121 22%	30 5,2%
	3	I	-	-	-	-	-
		II	952	6 1,9%	819 85%	126 13%	1 0,1%
Finală	1	I	638	-	-	-	-
		II	4300	370 8,6%	3019 70,4%	800 18,6%	111 2,4%
	2	I	191	-	-	-	-
		II	3594	398 11,4%	2448 68%	633 17%	115 3,6%
	3	I	191	-	-	-	-
		II	3500	212 6%	2637 75%	595 17%	56 2%

Realizarea obiectivelor propuse implica și demolări, mai reduse în etapa inițială, dar sporite în etapa finală. Astfel, în varianta primă, suprafața supusă demolărilor pentru etapa inițială era estimată la 1208 mp, cu un număr de 136 locuitori necesari a fi strămutați, în schimb în etapa finală se ajungea la o suprafață de 9.926 mp, cu 1431 locuitori de strămutat. Prin raportare la aria locuibilă nou construită, procentul demolărilor era de 11,9% în prima etapă și de 5,4% în etapa finală. Cea de-a doua variantă propunea cifre și mai mari, de 1562 mp și 187 locuitori în prima etapă, respectiv 14.986 mp și 1374 locuitori în etapa finală, procentul demolărilor ridicându-se la 10,5%, respectiv 12,8% din suprafața nou construită¹⁹⁷.

Concluzia principalilor autori ai planului de sistematizare, arh. Gh. Hus(s)ar (șeful proiectului) și G. Lychiardopol (arhitect șef), apreciau prima variantă ca cea mai avantajoasă, chiar dacă necesita costuri ceva mai mari decât celelalte două (397.085.000 lei, față de 331.856.000 lei pentru varianta a doua și 331.526.000 lei pentru cea de-a treia), dat fiind că propunea construirea unui număr mai mare de apartamente, permițând realizarea concomitentă a dotațiilor

¹⁹⁶ *Ibidem*, f. 26r-28r, 32r.

¹⁹⁷ *Ibidem*, f. 61r-63r. Pentru varianta a treia, se consemnează că cifrele erau foarte apropiate de cele ale variantei a doua.

orășenești și tehnico-edilitare¹⁹⁸. Planul a primit avizul favorabil al CTS de pe lângă Comitetul Executiv al Consiliului Popular Județean Provizoriu Alba, însoțit de calificativul „excepțional”¹⁹⁹.

7. Epilog provizoriu

Varianta actualizată a schiței de sistematizare a municipiului Alba Iulia din octombrie 1974, care aspira la rezolvarea problemelor dezvoltării orașului până în anul 2000²⁰⁰, avea să fie contrazisă imediat de noua Lege a sistematizării din 1 noiembrie 1974, care a pus în mod radical problema „restrângerii perimetrelor construibile ale localităților la strictul necesar și folosirii optime a pământului”, în beneficiul agriculturii²⁰¹. Articolul 9 al legii impunea construirea locuințelor începând din centrul localităților către zonele marginale, inclusiv în cadrul ansamblurilor deja realizate. Schița de sistematizare rămânea instrumentul de bază, avizată până la nivelul municipiilor și orașelor reședință de județ de noua Comisie Centrală de Partid și Stat pentru Sistematizare și aprobată de Președintele Republicii Socialiste România. Sporirea incomparabilă a controlului și limitarea drastică a posibilităților de dezvoltare organică a centrelor orășenești au marcat astfel un sfârșit de etapă, care impune și încheierea analizei noastre cu acest moment. La Alba Iulia, centrul orașului vechi nu suferise încă pierderile iremediabile care au condus mai târziu la anonimizarea spațiului urban. Astfel, un plan de situație din aceeași perioadă (noiembrie 1974) privind exproprierea unui teren din Piața „1 Mai”, înfățișa încă edificii reprezentative ale orașului, care aminteau de imaginea sa antebelică, precum hotelul „Apulum”, sediul Băncii Naționale, cele două sinagogi, ori școala învecinată bisericii romano-catolice²⁰². Un stil și farmec tradițional pe care îl remarcă, în trecere, și monografia orașului din anul 1975, pe când pe „Platoul Romanilor”, de-a lungul B-dului Transilvaniei, „pe terenuri unde cu 5-7 ani în urmă nu se afla nimic, se înalță azi, strălucind în soare, elegante și moderne blocuri de locuințe, complexe comerciale, importante

¹⁹⁸ *Ibidem*, f. 64r-65r.

¹⁹⁹ Aviz tehnic nr. 72 din 4 iulie 1968, *ibidem*, f. 103r.

²⁰⁰ Aviz tehnic nr. 20 din 14 octombrie 1974, emis de Comisia de Sistematizare din cadrul Consiliului Popular al Municipiului Alba Iulia în 8 noiembrie același an, cu privire la variantele prezentate ale schiței de sistematizare, însoțit de câteva observații (scoaterea cartierului Partoș și a localității Bărăbaș de sub interdicția de construire, găsirea unui amplasament pentru o piață publică destinată întâlnirilor cetățenești, amplasarea unei piețe alimentare în cartierul „Platoul Romanilor”, tratarea localităților componente ale municipiului ca atare, și nu ca localități aparținătoare ș.a.), fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 130/1974, f. 2r.

²⁰¹ *Legea nr. 58 privind sistematizarea teritoriului și localităților urbane și rurale*, publicată în *Buletinul Oficial* nr. 135 din 1 noiembrie 1974, accesată în 21.12.2018, <http://www.monitoruljuridic.ro/act/lege-nr-58-din-1-noiembrie-1974-privind-sistematizarea-teritoriului-si-localitatilor-urbane-si-rurale-emitent-marea-adunare-nationala-publicat-351.html>. Vezi și Zahariade, „Două cărți”, 40.

²⁰² *Plan de situație exproprieri. Municipiul Alba Iulia*, fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistematizare, dos. nr. 290/1974, f. 2r.

obiective social-culturale”²⁰³. Este ceea ce ne înfățișează o fotografie de epocă, ce abia lasă să se distingă, în plan îndepărtat, vârfurile turnurilor celor două catedrale (fig. 13a) și o altă fotografie contemporană, care reflectă lipsa relației dintre cartierul de blocuri și zona istorică a Cetății (fig. 13b).

Concluziile acestui lung excurs sunt mai degrabă ipoteze de lucru, utile pentru cea de-a doua parte a investigației, sper posibile, care va urmări evoluțiile din ultimul deceniu al „Epocii de Aur”, cu efecte urbanistice catastrofale asupra orașului, dar și tendințele de recuperare din cele trei decenii de postcomunism.

Se pot distinge trei etape în dezvoltarea orașului de după 1918. Cea dintâi, extinsă până la sfârșitul regimului democratic și al monarhiei, a fost una a proiectelor, în care au fost elaborate planuri de dezvoltare și regulamente de construcții, fără consecințe prea însemnate. Cele dintâi au fost analizate, pe baza unei documentări aprofundate, de Diana Mihnea²⁰⁴, acest fapt determinându-mă să insist mai cu seamă asupra regulamentelor din perioada respectivă, mai ales că ele au oferit un reper oportun pentru evoluția ulterioară.

Următoarele două etape corespund, în esență, periodizării propuse de Nicolae Lascu²⁰⁵. Cea de-a doua se suprapune perioadei în care Alba Iulia a pierdut statutul de reședință a județului Alba (1950-1968), aceasta conducând la o stagnare evidentă, chiar dacă au fost elaborate unele proiecte, lipsite însă de urmări practice majore. Tot atunci, au început să se manifeste preocupări mai coerente în direcția protejării și conservării edificiilor cu valoare istorică²⁰⁶.

Etapa a treia (1968-1975) a fost cea a primelor proiecte majore de sistematizare. Similar atâtor alte orașe din România socialistă, și la Alba Iulia implantarea unor modele ale ansamblurilor de locuințe colective adecvate ideologiei regimului comunist s-a făcut fără vreo considerație pentru relația cu propriul context urbanistic. Tentativa de a găsi soluții acestei probleme, din anii de relativă relaxare de la sfârșitul deceniului șapte și începutul deceniului opt, a fost zădărnicită de prevederile Legii sistematizării și de contextul favorabil creat pentru aplicarea ei după cutremurul devastator din anul 1977. Până în 1989, Alba Iulia avea să piardă o mare parte a moștenirii arhitectonice a „orașului vechi”, consecințele resimțindu-se până astăzi. Pe de altă parte, ansamblul istoric al Cetății a ajuns într-o stare critică, perpetuată și pe parcursul unei bune părți din

²⁰³ Marian, Truță, Ciul, cap. „Evoluția edilitar-gospodărească”, 563-564.

²⁰⁴ În afara lucrărilor citate, trebuie amintit și articolul „Extinderea orașului Alba Iulia în perioada interbelică”, din numărul tematic al revistei *Urbanismul*, serie nouă, 21-22 (2016): 94-106.

²⁰⁵ Vezi supra, nota 17.

²⁰⁶ Materializate prin publicarea primei liste a monumentelor istorice, extrem de selectivă în cazul orașului Alba Iulia: ea a inclus, în categoria monumentelor de arhitectură, bisericile ortodoxe din Lipoveni și Maieri, alături de câteva edificii din cetate (catedrala romano-catolică, Institutul Teologic Romano-Catolic, Biblioteca Batthyaneum, ansamblul cetății, fostul Colegiu iezuit, Palatul Episcopal Romano-Catolic și fostul Palat Princiar, Sala Unirii); se adăuga monumentul lui Horia, Cloșca și Crișan, din categoria monumentelor de artă plastică. *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul R.P.R.*, 65, 156.

anii '90.

În privința tendințelor de recuperare din ultimul sfert de veac, fără a intra într-o dezbatere care presupune o analiză bine fundamentată²⁰⁷, întrebarea care se poate pune este legată de obiectul acestei recuperări (sau reinventări?). Pentru că o strategie de dezvoltare coerentă și adecvată nu poate omite o întreagă secvență de istorie, decât cu riscul unei grave confuzii. Or, ceea ce sesizăm astăzi este tendința de menținere pe un plan în cel mai bun caz secundar a zonei orașului vechi, în timp ce soluțiile de reamenajare a zonei de legătură dintre aria protejată a Cetății și cartierul contemporan edificat pe „Platoul Romanilor” denotă o nesiguranță și de fapt o ideologizare ce a caracterizat toate proiectele consacrate acestei zone începând din perioada interbelică. Astfel că, întrebarea formulată în titlul studiului are mari șanse să primească un răspuns afirmativ, sau cel puțin să necesite o nuanțare, legată de identitatea incertă a unui oraș-simbol al României contemporane.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1. Planul orașului Alba Iulia, 1929, realizat de arh. Octavian Mihălțan, publicat ca anexă în Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului*. Alba Iulia: Tipografia „Sabin Solomon”, 1929, 101. Reproducere după „Alba Iulia după Marea Unire în primul ghid turistic în limba română”, accesat în 14 decembrie 2018, <https://viziteazaalbaiulia.ro/alba-iulia-dupa-marea-unire-in-primul-ghid-turistic-in-limba-romana/>.

Fig. 2. Planul orașului interbelic Alba Iulia, cu marcarea primelor trei sectoare prevăzute în regulamentul edilitar. Fond „Colecția de documente”, nr. 7407. Arhiva Muzeului Național al Unirii Alba Iulia (MNUAI).

Fig. 3. Planul orașului Alba Iulia, 1900. Fond „Colecția de documente”, nr. 7406. Arhiva MNUAI.

Fig. 4. Plan director de tragere, Alba Iulia sud, 1950, nr. 2961, <http://geospatial.org/harti/preview-pt-zoomify.php?mapId=245>, detaliu.

Fig. 5. Plan director de tragere, Alba Iulia nord, 1953, nr. 2962, <http://geospatial.org/harti/preview-pt-zoomify.php?mapId=246>, detaliu.

Fig. 6. Plan de situație privind modernizarea străzilor din incinta cetății Alba Iulia, scara 1:2000, întocmit de Serviciul Sistematizare și Arhitectură al Sfatului Popular al Raionului Alba (SAS Alba). Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 42/1966, f. 92r. Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (SJAAN), detaliu.

Fig. 7. Plan de situație cu segmentul conductei magistrale de gaz metan de pe raza orașului Alba Iulia, scara 1:20.000, întocmit de SAS Alba. Fond Sfatul Popular Alba Iulia, dos. nr. 29/1960, f. 1r. SJAAN, detaliu.

²⁰⁷ Un bun punct de pornire îl pot constitui articolele consacrate subiectului în recentul volum (21-22, 2016) al revistei *Urbanismul* (cu tema *Alba Iulia cealaltă capitală*): Ioan Străjan, Gheorghe Lăncrănjan Franchini, „Operațiuni urbanistice 1980-2014”: 74-82, și Toader Popescu, „Dezvoltare urbană și patrimoniu construit. PUZ Zona protejată „Cetatea Alba Iulia””: 120-130.

Fig. 8. Plan de situație pentru proiectul *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, varianta 1, scara 1:8000, întocmit de Direcția de Sistemizare, Arhitectură și Proiectarea Construcțiilor Deva (DSAPC Deva) din cadrul Consiliului Popular al Județului Hunedoara. Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistemizare, dos. nr. 5/1969, f. 71r. SJAAN.

Fig. 9. Planul situației existente a orașului Alba Iulia, scara 1:5000, întocmit de Institutul de Studii și Proiectare pentru Sistemizare, Arhitectură și Tipizare (ISART) din București. Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistemizare, dos. nr. 332/1972, f. 115r. SJAAN, detaliu.

Fig. 10. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistemizare Cetate – Platoul Romanilor*, varianta 1, scara 1:2000, întocmit de ISART București. Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistemizare, dos. nr. 332/1972, f. 108r. SJAAN, detaliu.

Fig. 11. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistemizare Cetate – Platoul Romanilor*, varianta 3, scara 1:2000, întocmit de ISART București. Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistemizare, dos. nr. 332/1972, f. 114r. SJAAN, detaliu.

Fig. 12. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistemizare al zonei centrale a Municipiului Alba Iulia*, varianta 1, scara 1:2000, întocmit de Institutul de Studii și Proiectare pentru Construcții, Arhitectură și Sistemizare (ISCAS) din București. Fond Consiliul Popular Alba Iulia – Arhitectură și Sistemizare, dos. nr. 7/1969, f. 113r. SJAAN. Detalii cu zona piețelor „Ion I. C. Brătianu” și „Alessandria” (a) și cu zona Pieței „Iuliu Maniu” (b). Construcții propuse: A. Sediul financiar administrativ; B. Teatrul de Păpuși; C. Școală Populară de Artă; D. Bazin acoperit; E. Sală antrenament; F. Sală Polivalentă; G. Casă de cultură; H. Hotel; I. Sediul Județean al Securității; J. Oficiu PTTR; K. Policlinică; M. Bibliotecă Municipală; N. Cooperația meșteșugărească; O. Unități comerciale; P. Cinematograf; R. Sediul Arhive; S. Creșă.

Fig. 13. Alba Iulia în anii '80. (a). Imaginea Bulevardului Transilvaniei, închis în plan îndepărtat de blocul A2, care bloca perspectiva spre zona cetății. Sursa: „Foto: Vă place? Alba Iulia în anii 80...”, accesată în 18 decembrie 2018, <http://proalba.ro/foto-va-place-alba-iulia-in-anii-80/>. (b). Imaginea aceluiași bulevard, văzut dinspre parcul din fața cetății, în ziua segmentării și translării blocului A2. Sursa: „Mutarea blocului A2 din Alba Iulia, cu 80 de apartamente, în greutate de 7.600 de tone”, accesată în 18 decembrie 2018, <https://ziarulunirea.ro/mutarea-blocului-a2-din-alba-iulia-cu-80-de-apartamente-in-greutate-de-7-600-de-tone-90321/>.

Fig. 1. Planul orașului Alba Iulia, 1929.

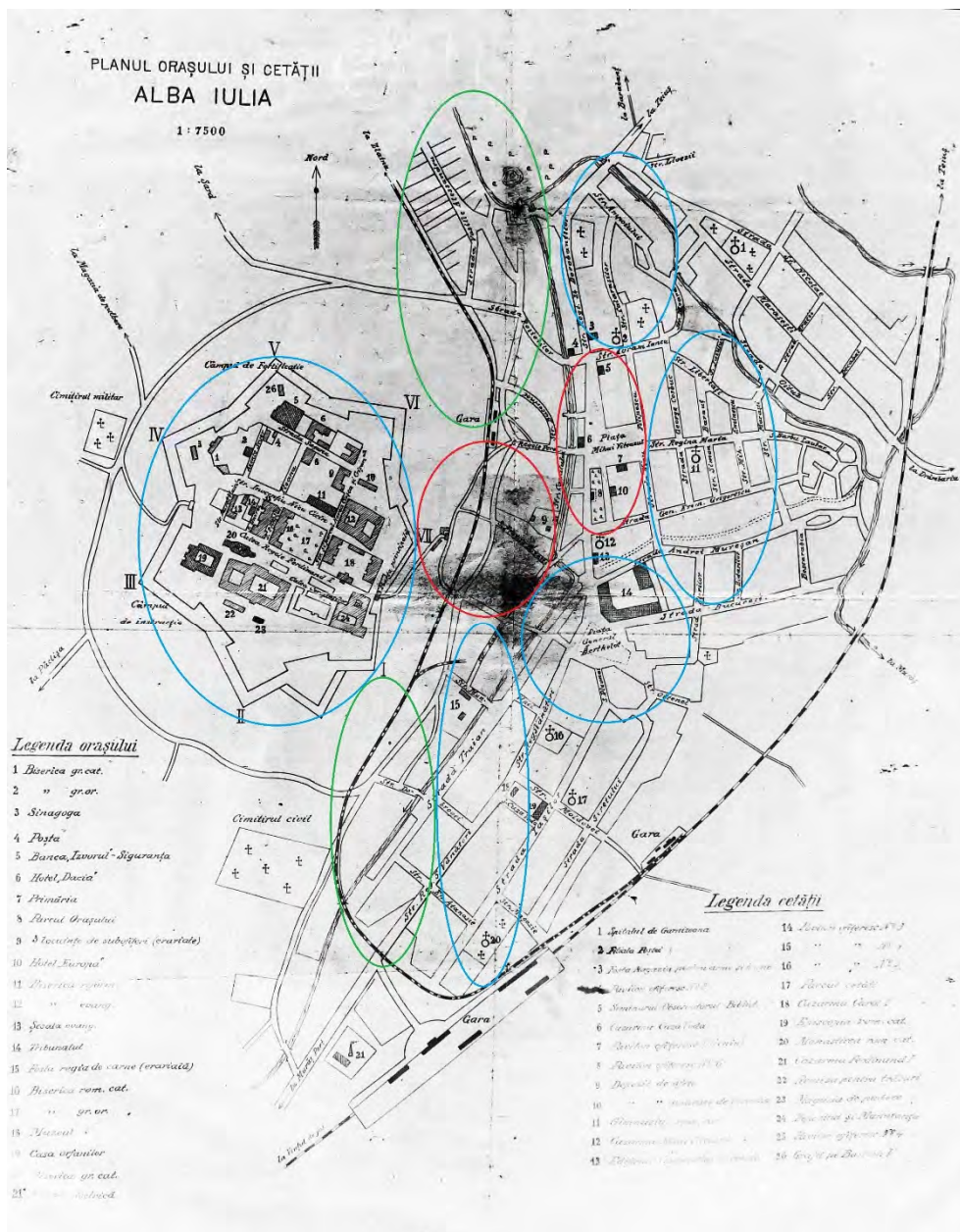

Fig. 2. Planul orașului interbelic Alba Iulia, cu marcarea primelor trei sectoare prevăzute în regulamentul edilitar.

● Ia, Ib; ● Iia; ● Iib

Fig. 3. Planul oraşului Alba Iulia, 1900.

Identitate pierdută?

Fig. 4. Plan director de tragere, Alba Iulia sud, 1950.

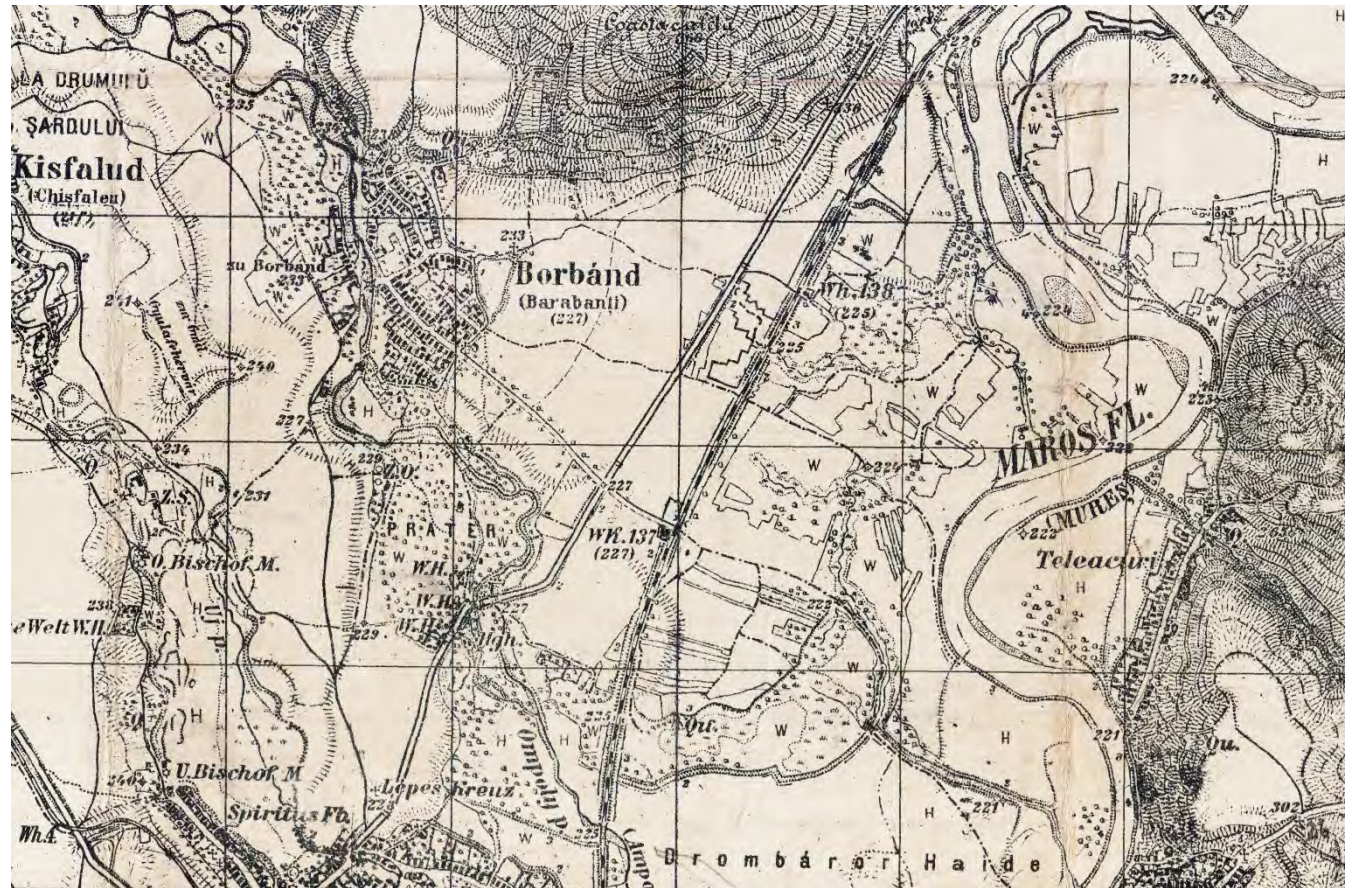

Fig. 5. Plan director de tragere, Alba Iulia nord, 1953.

Identitate pierdută?

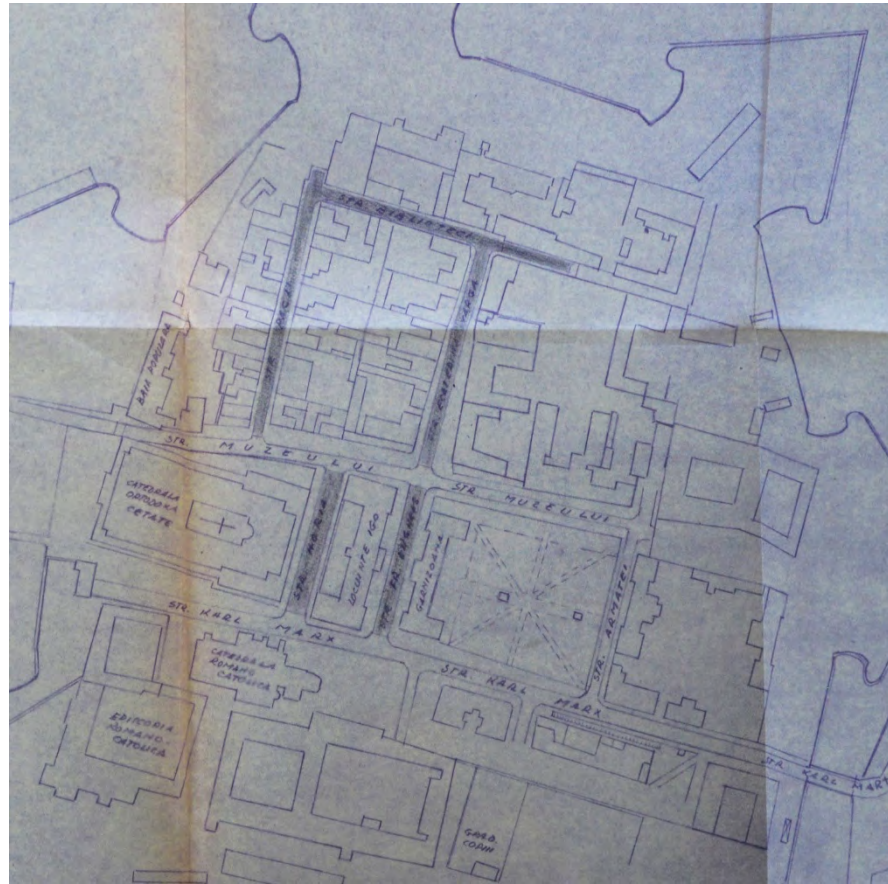

Fig. 6. Plan de situație privind modernizarea străzilor din incinta cetății Alba Iulia, 1966.

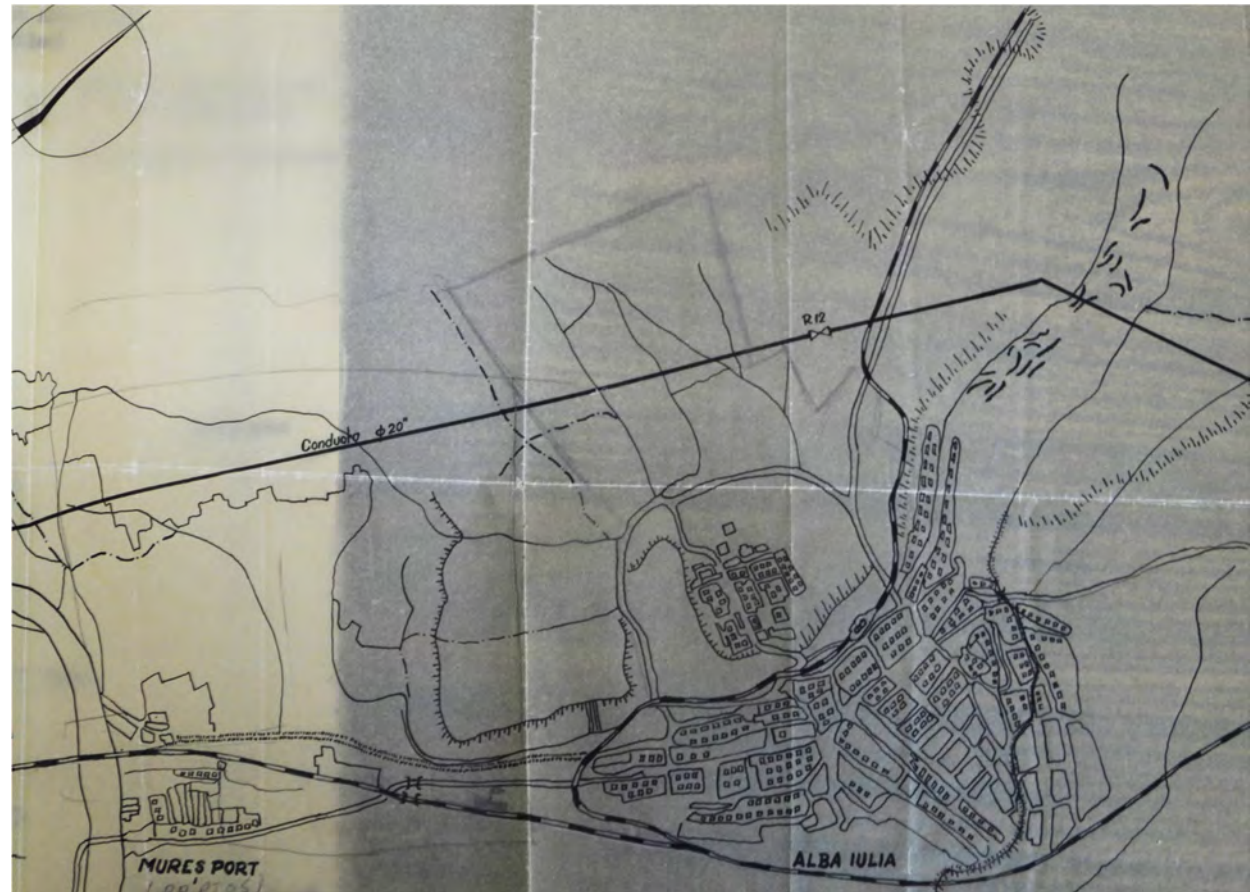

Fig. 7. Plan de situație cu segmentul conductei magistrale de gaz metan de pe raza orașului Alba Iulia, 1960.

Identitate pierdută?

Fig. 8. Plan de situație pentru proiectul *Complex de locuințe „Platoul Romanilor”*, varianta 1, 1969.

Fig. 9. Planul situației existente a orașului Alba Iulia, 1972.

Identitate pierdută?

Fig. 10. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistematizare Cetate – Platoul Romanilor*, varianta 1, 1972.

DANIEL DUMITRAN

Fig. 11. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistematizare Cetate – Platoul Romanilor*, varianta 3, 1972.

Identitate pierdută?

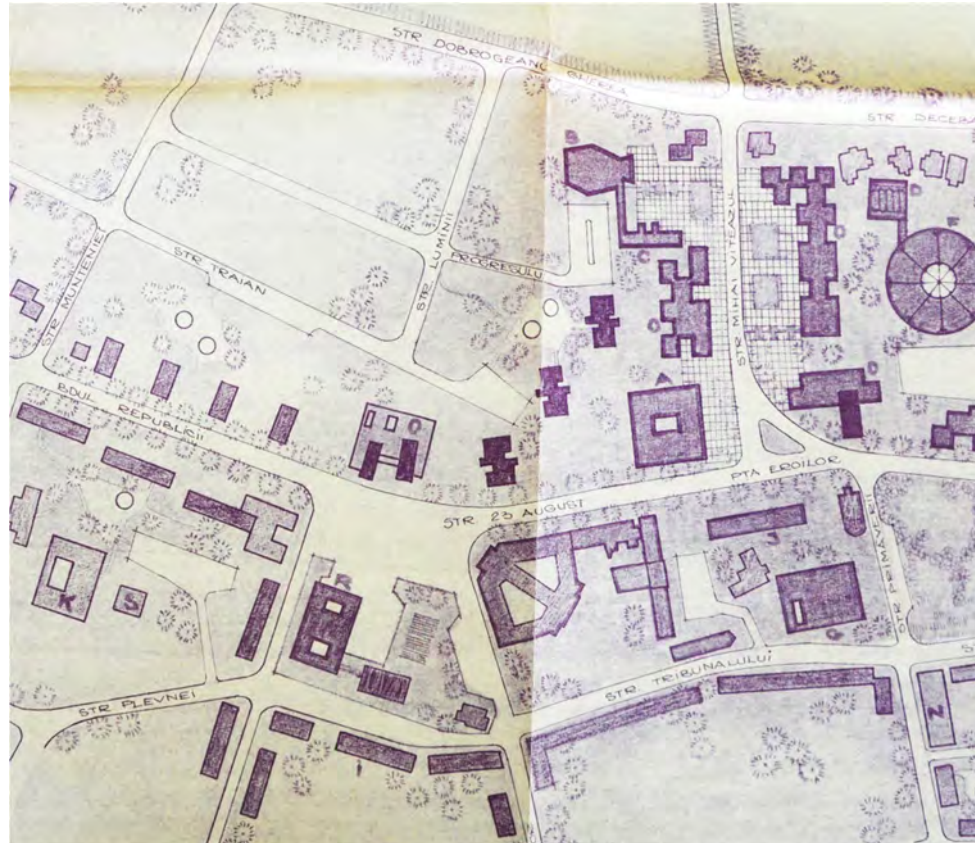

Fig. 12a. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistematizare al zonei centrale a Municipiului Alba Iulia*, varianta 1, 1969. Detaliu cu zona piețelor „Ion I. C. Brătianu” și „Alessandria”.

Fig. 12b. Propunere pentru etapa finală a proiectului *Detaliu de sistematizare al zonei centrale a Municipiului Alba Iulia, varianta 1, 1969.*
Detaliu cu zona Pieței „Iuliu Maniu”.

Identitate pierdută?

a

b

Fig. 13. Alba Iulia în anii '80: a. Imaginea Bulevardului Transilvaniei, închis în plan îndepărtat de blocul A2, care bloca perspectiva spre zona cetății; b. Imaginea aceluiași bulevard, văzut dinspre parcul din fața cetății, în ziua segmentării și translării blocului A2.

Places of the Union

CLĂDIRILE UNIRII – PALATUL MITROPOLITAN DIN CERNĂUȚI ȘI CLĂDIREA GIMNAZIULUI NR. 3 DIN CHIȘINĂU

LILIANA CONDRATICOVA*

La celebrarea, în anul 2018, a Centenarului Unirii Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei cu România atenția istoricilor a fost concentrată pe bună dreptate asupra reflectării evenimentelor militare, politice, economice și spre re(aducerea) în sfera preocupărilor cercetătorilor a unor personalități marcante care au înfăptuit în anul 1918 Unirea. Nu mai puțin importante sunt istoricul și aspectele arhitecturale ale clădirilor unde s-au desfășurat ședințele Sfatului Țării din Chișinău sau ale Congresului General al Bucovinei din Cernăuți, în care s-a hotărât Unirea cu România. De asemenea, este interesant să urmărim destinul acestor clădiri puse în valoare în perioada interbelică, cu numeroase tentative de mutilare în perioada sovietică și cu așteptarea de a fi restaurate, revalorificate, apreciate corespunzător la începutul secolului XXI. Astfel, intenția noastră este de a readuce în atenția istoricilor, arhitecților, restauratorilor cele două clădiri emblematică – Palatul Mitropolitan din Cernăuți, în care actualmente funcționează Universitatea Națională din Cernăuți „Iurii Fedkovici” și clădirea fostului Gimnaziu pentru băieți nr. 3 din Chișinău (cunoscut în perioada interbelică ca Liceul de băieți „Alexandru Donici”), în care, în luna martie 1918, și-a ținut ședințele Sfatul Țării. Clădirea este inclusă în lista monumentelor de istorie și arhitectură de valoare națională, asupra cărui fapt indică și placa comemorativă instalată pe fațada edificiului actual al Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice din Chișinău (fig. 18).

Arhitectul austriac Josef Hlávka a realizat în anii 1864-1882 un complex arhitectural excepțional pentru reședința Mitropoliților Bucovinei și Dalmației, care a fost inclus în iunie 2011 în lista monumentelor de patrimoniu cultural UNESCO, dosarul fiind perfectat de Senatul Universității Naționale din Cernăuți (cu concursul arhitecților Irina Korotun, Tamara Marusik ș.a.) (fig. 1). Aici, în Sala Sinodală a Palatului Mitropolitan din Cernăuți, la 28 noiembrie 1918, a avut loc ședința Congresului General al Bucovinei, în cadrul căreia Iancu Flondor, președintele Congresului General al Bucovinei, a citit declarația de unire a Bucovinei cu România. Actualmente, în fostul palat mitropolitan se află sediul Universității Naționale din Cernăuți, ce poartă din anul 1989 numele lui *Iuri Fedikovici*¹ (fig. 2, 4). În perioada interbelică Universitatea a purtat numele regelui Carol I.

---

* Dr. hab., Cercetător științific coordonator, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău; e-mail: condaticova.liliana@gmail.com.

¹ Iuri Fedikovici (germ.: Joseph Georg Fedkowicz, ucr.: Осип-Юрій Адальбертович Федькович) (1834-1888), poet, scriitor, dramaturg și traducător ucrainean, reprezentant al romantismului,

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 261-285.

Palatul de la Cernăuți a fost elaborat în stilul predominant neobizantin, accentuându-se rolul Bizanțului în cultura europeană, dar și de leagăn al Bisericii Ortodoxe. Soluțiile planimetrice, decorarea fațadelor și a interiorului clădirii palatului, însăși simbolica elementelor ornamentale confirmă aceste idei (fig. 5-7). În edificarea reședinței din Cernăuți s-a ținut cont de rolul culorii ca atribut de bază al liturghiei creștine, fiind folosite roșu, alb, verde, azuriu în decorul fațadelor, acoperișurilor și interiorului clădirilor bisericesti. Cărămida roșie, care a fost materia primă principală în construcțiile din Bizanț, având un rol emotiv și estetic deosebit în perceperea generală a reședinței, a fost valorificată la maximum în construcția și decorarea Palatului Mitropolitan din Cernăuți. Pentru construcția reședinței, arhitectul a studiat tradițiile culturale ale regiunii. De altfel, chiar dacă reședința reprezintă Biserica Ortodoxă, complexul arhitectural păstrează marca toleranței pentru culturile și religiile tuturor locuitorilor de diferite confesiuni din Bucovina.

Planul general al complexului a fost delimitat în trei zone distincte – curtea și palatul, seminarul cu biserica și blocurile administrative – și reprezintă schema unui centru geopolitic, social și bisericesc, amplasat în funcție de cerințele urbanismului și ale tradițiilor europene în domeniul arhitecturii ecleziastice, având o semnificație simbolică și funcționalitate multilaterală. Fiecare zonă are anexele sale gospodărești și în caz de necesitate poate funcționa în regim autonom. Complexul este împrejmuit de un gard închis. El ocupă 12 ha, cca 5% din suprafața de 226 ha a centrului istoric al orașului Cernăuți (fig. 14, 16).

Ridicarea unui asemenea palat a fost inițiată de Ministerul austriac al Cultelor. Monumentalitatea ansamblului ecleziastic întruhipa puterea și măreția Mitropoliei Ortodoxe din Bucovina, care obținuse autonomia în anul 1863 grație străduințelor mitropolitului Eugenie Hacman. Proiectul a fost elaborat încă în anul 1860. În 1864, episcopul Hacman a binecuvântat construcția reședinței. Elaborarea proiectului și construcția au fost încredințate unui arhitect ceh, Josef Hlávka (1831, Přeštice - 1908, Praga). Absolvent al Academiei de Arte din Viena, la acea vreme avea doar 29 de ani, manifestând excepționale capacități organizatorice și înzestrare ca arhitect. Pentru proiectul reședinței Mitropolitului Bucovinei, Josef Hlávka a fost învrednicit cu Premiul al II-lea în domeniul arhitecturii la Expoziția Internațională de la Paris (1867)². Hlávka a fost cel care a inițiat investigarea împrejurimilor pentru identificarea materiilor prime necesare, descoperind astfel zăcămintele de alabastru, marmură și coral.

Pentru realizarea acestui proiect, în oraș au fost construite două uzine de

---

premergător al mișcării de renaștere națională în Bucovina.

² Николай Бойко, „Шедевр мировой архитектуры в Черновцах”, accesat în 28 octombrie 2018, <http://stroy-ua.net/arkhytektura-y-hradostroytelstvo/shedevr-myrovoy-arkhytektury-v-chno-vtsakh.html>.

cărămidă și una de olane, au fost deschise noi cariere de piatră. Fiecare cărămidă se măsoară separat și se verifică acustic pentru a depista cele mai mici defecțiuni ale cărămizii. Meșterii invitați din Viena, Praga și alte orașe din Imperiul Austro-Ungar pentru edificarea reședinței de la Cernăuți aveau dreptul de a așeza nu mai mult de 100 de cărămizi pe zi³. Pentru fortificarea construcției, în mortar se adăuga albuș de ou. Tot Hlávka a fost cel care i-a deprins pe bucovineni cu piatra în construcție. La Cernăuți a fost organizată o școală specializată pentru constructori, meșterii fiind instruiți în această meserie de 30 de pietrari, special invitați din Viena.

Pentru buna asigurare a lucrărilor de construcție (care se făceau doar pe timp frumos) a fost instituit un Comitet de construcție, din componența căruia făceau parte episcopul Eugenie Hacman, arhitectul J. Hlávka și baronul Otto Petrino. În consiliul de observatori au fost incluși cei mai respectabili oameni din regiune. Arhitectul J. Hlávka a fost ajutat în realizarea proiectului său de pictorii bucovineni Epaminonda Bucevschi (1843, Iacobeni - 1891, Cernăuți) și Eugen Maximovici (1857, Vășcăuți pe Ceremuș - 1926, Cernăuți).

Prelucrarea artistică a pietrei se efectua sub conducerea meșterilor din atelierul sculptorului vienez Hoffmann. Proiectarea și realizarea interiorului ansamblului mitropolitan aparțin pictorului și profesorului vienez Karl Jobst (1835-1907)⁴, căruia îi aparțin frescele în *tempera* cu subiecte biblice. La pictarea interiorului catedralei mitropolitane s-a remarcat și pictorul ceh Karl/Karel Svoboda (1824-1870). Pe durata construcției, au fost elaborate 623 de proiecte originale și 1386 de copii ale acestor documente. Costul lucrărilor de construcție a palatului episcopal s-au ridicat la 3.600.000 de coroane sau 1.400.000 de ruble argint.

Edificarea Palatului Mitropolitan a fost realizată în condiții grele și într-un ritm avansat, fapt ce nu a putut să nu influențeze sănătatea șubredă a arhitectului J. Hlávka, care a părăsit orașul Cernăuți în anul 1872 din această cauză și nu și-a mai văzut capodopera finalizată. Lucrările de construcție au fost continuate de arhitectul din Lvov Feliks Kshezars'kiy.

Ansamblul se compune din trei clădiri. În stânga se aflau auditoriile studenților, biblioteca, corpul teologilor, biserica seminarială. În centru se afla reședința mitropolitană. Blocul destinat pentru studenții teologi se afla pe teritoriul reședinței mitropolitane, formând litera rusă „П” (P), care înconjură biserica seminarială din trei părți. În dreapta se găseau clădirea școlii diaconești, a mănăstirii, muzeul și fabrica de lumânări (fig. 11-13).

Din păcate, una dintre cele mai frumoase săli din Europa – Sala de Marmură (cunoscută pe timpuri drept Sala Sinodală) – a ars în timpul

³ *Ibidem*.

⁴ Сергей Закко, „Черновицкий университет – архитектурное сокровище Буковины”, accesat în 29 octombrie 2018, <https://www.nice-places.com/articles/ukraine/chernovtsi/566.htm>.

incendiului din 29 martie 1944, fiind grav afectate tavanul, lustrele, acoperișul de țiglă, marmura. Denumirea sălii vine de la folosirea marmurei pentru executarea pereților, pardoselii, coloanelor. De tavanul de lemn incrustat, în trei nivele, erau suspendate două lustre de cristal și argint pentru 120 de lumânări și patru lustre pentru 32 de lumânări, cărora li se adăugau 36 de sfeșnice de perete pentru trei lumânări și 4 sfeșnice a câte o lumânare, toate fiind confecționate la Viena (fig. 15).

Astăzi interiorul sălii este o replică aproximativă a Sălii Sinodale, realizată de restauratorii contemporani, fiind pierdute irecuperabil podeaua de marmură, lustrele de cristal care cântăreau în jur de 500 kg, frescele realizate de Karel Svoboda ce reprezentau istoria Bisericii bucovinene. S-au păstrat doar câteva fragmente din pardoseala din marmură, iar coloanele din marmură prezintă niște imitații reușite din alabastru (fig. 8).

Parterul blocului mitropolitan era destinat administrației. La etaj, în partea dreaptă, lângă clopotniță, erau amplasate camerele mitropolitului. Alături a fost amenajată sufrageria (actualmente *Sala Șevcenko* a Universității din Cernăuți) și Biblioteca Sinodală care a ars și ea în timpul incendiului din 29 martie 1944, inclusiv fondul de carte care număra cca 9000 de volume. În fosta bibliotecă mitropolitană actualmente a fost amenajată sala de conferințe a Universității. Tavanul, pereții și pardoseala sunt executate în culori alb-albastru-azuriu, de unde și denumirea Sala Azurie.

Fatidicul incendiu nu a afectat Sala de ședințe a Sfântului Sinod, cunoscută ca Sala Roșie (fig. 10, astăzi Sala Senatului Universității din Cernăuți). Sala a fost decorată cu piatră de coral, de unde a derivat și denumirea. În Sala Roșie s-a păstrat tavanul autentic, ce amintește mai mult de o colecție de ouă încondeiate, cu o delicată trimitere la candelile bisericesti (fig. 9). Interiorul este drapat cu cea mai fină și de calitate mătase naturală de culoare roșie. Parchetul este realizat din lemn scump – fag roșu, tei verde și stejar. Cele două oglinzi venețiene, de dimensiuni mari, aduse în anul 1878, creează impresia de extindere a spațiului din interior. Autenticitatea oglinzilor venețiene poate fi verificată prin faptul că la aprinderea unei lumânări, sub un unghi de 15-20 grade, se obțin cinci reflecții, întrucât anume atâtea straturi de argint se aplică de către meșterii adevărați pe verso-ul oglinzilor.

Anticamera și cabinetul de lucru al Mitropolitului – Sala Verde – urmau după Sala Roșie, astăzi fiind amenajate aici anticamera și biroul Rectorului Universității.

Biserica, sfințită în anul 1882, cu hramul „Sfinților Trei Ierarhi Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur și Grigorie Teologul”, acordă ansamblului reședinței mitropolitane un caracter special, polifuncțional. Este bine gândită amplasarea mozaicului pe ferestrele de deasupra intrării în clădire, întrucât în zilele însorite se poate urmări cum razele solare iluminează succesiv chipurile sfinților (fig. 3).

Clădirea maiestuoasă a bisericii cu hramul Trei Ierarhi are cele mai bune caracteristici acustice dintre clădirile Ucrainei. În perioada sovietică au fost întreprinse tentative de a o modifica pentru a-i conferi un aspect laic, care însă au eșuat. În anii '70 ai secolului al XX-lea, la ordinul Rectorului Universității, profesorul K. M. Leutski, în clădirea bisericii a fost amplasat centrul electronic de calcul, fapt ce a contribuit la salvarea frescelor și picturii bisericești din interior, deoarece iconostasul original a fost acoperit cu textile și ascuns după mașinile de calcul. Totodată, pentru întreținerea utilajului electronic, în încăperea se monitoriza nivelul optim al umidității și temperaturii, fapt ce a contribuit la salvarea picturii bisericești. Ulterior în clădire a fost amenajat un muzeu, iar după 1991 catedrala și-a reluat activitatea în calitate de centru ecleziastic.

În plan arhitectural, aparține se plasează biserica „Sf. Ioan cel Nou de la Suceava”, de la care și începuse construcția blocului principal și care a fost pe timpuri biserica mitropolitului. Bolta bisericii este încununată de o cruce deosebită ca executare și aspect artistic. Ea are trei brațe reciproc perpendiculare, vârfurile cărora indică părțile lumii și se finalizează cu niște sfere.

Accesul în curtea complexului mitropolitan se face printr-o poartă impunătoare și interesantă ca soluție arhitecturală, fiind decorată cu stemele orașului și ale regiunii Cernăuți. Elementul central al compoziției arhitectural-urbanistice a ansamblului mitropolitan reprezintă curtea de onoare, cu dimensiunile de 100 × 70 m care se aseamănă cu piețele istorice ale marilor orașe europene.

Atrag atenția acoperișurile ascuțite ale blocurilor reședinței mitropolitane, decorate cu motive bucovinene. Olanele de ceramică sunt glazurate, formând ornamente geometrice complicate⁵. Impresionează asocierea culorilor contrastante utilizate în decorul acoperișului, care amplifică aspectul estetic: roșu-cărămiziu și verde-albastru, azuriu și maro, completate de culoarea albă. Complexul eclectic cu turnurile zvelte și piatră șlefuită întruchipează mai multe stiluri, culturi și tendințe arhitecturale. Pot fi văzute reminiscențe ale stilurilor caracteristice cetăților cavalerilor medievali și tendințele maure din arhitectura spaniolă, note bizantine și romanice. Pentru interiorul ansamblului arhitectural sunt specifice asocierea motivelor bucovinene cu exuberanța mătăsii chineze, a oglinzilor venețiene și a marmurei colorate.

Prezintă interes lucrările în lemn ale tavanului din interiorul sălilor reședinței, cu evidente influențe ale tradițiilor huțulilor⁶. Clădirea prezintă un mixaj al tradițiilor naționale bucovinene și al elementelor modernismului

⁵ Тамара Рудяга, „Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)”, accesat în 29 octombrie 2018, <http://chicherone.com/chernovickij-nacionalnyj-universitet-im-yuriya-fedkovicha/>.

⁶ Закко, „Черновицкий университет”.

austriac. Astfel, într-o manieră discretă, arhitectul a plasat în prim-plan Austria, făcând un fel de reverență la adresa marelui Imperiu Austriac, grație protecției căruia a fost posibilă fondarea Mitropoliei și instituirea Universității din Cernăuți.

Turnul clădirii școlii diaconice este decorat cu steaua lui David, fapt explicat prin ajutorul acordat de organizațiile evreiești locale, comunitatea ortodoxă din Cernăuți nereușind să colecteze suma de 1.830.000 florini aur, necesară pentru edificarea reședinței mitropolitane⁷. Ulterior, în timpul Primul Război Mondial, când orașul a fost ocupat de trupele ruse, mitropolitul Vladimir Repta a salvat și a ascuns 62 de suluri de Tora, restituindu-le comunității evreiești în anul 1918. Din aceleași considerente, pe turnul clădirii bisericii mitropolitane a fost ridicată o cruce mare, orientată în două direcții – spre est și spre vest, confirmându-se toleranța existentă în Bucovina între reprezentanții diferitelor religii.

Sfințirea reședinței mitropolitane a avut loc în anul 1875, deși lucrările de construcție au continuat până în anul 1882. Tot atunci a fost deschisă și Universitatea din Cernăuți. Pe timpurile Imperiului Austro-Ungar, Bucovina era considerată o provincie îndepărtată și sumbră⁸. Alături de Cernăuți, dreptul de a fonda o universitate națională era adjudecat de Praga, Salzburg și Trieste/Triest. Cernăuțiul a fost selectat din această listă concurențială grație eforturilor mitropolitului Bucovinei Eugenie Hacman (1793, Vaslăuți, districtul Sadagura, Bucovina – 31 martie/12 aprilie 1873, Viena, înmormântat la Cernăuți)⁹. Datorită eforturilor unchiului său, a devenit unicul ucrainean care și-a continuat studiile la Universitatea din Viena. Anume lui E. Hacman împăratul Franz Iosif I i-a propus funcția de profesor de limbă română pentru prințul Ferdinand. E. Hacman, fiind în fruntea Seimului Bucovinei, a știut să-l convingă pe împăratul Franz Iosif I că edificarea universității la Cernăuți este una mai puțin costisitoare. În perioada vizată, la Cernăuți deja funcționa Facultatea de Teologie, astfel că episcopul Bucovinei l-a încredințat pe împărat că, pe perioada construirii universității, studenții de la Teologie îi vor găzdui pe cei de la alte facultăți. Totodată, dacă împăratul avea să țină cont de doleanța bucovinenilor de a ridica universitatea la Cernăuți, atunci orașul cu propriile mijloace și puteri va fonda o frumoasă grădină botanică și va elibera cu titlu gratuit terenuri pentru construcția noilor blocuri universitare. După asemenea promisiuni, împăratului Franz Iosif I nu-i rămânea altceva decât să semneze, la 31 martie 1875, decretul privind fondarea Universității din Cernăuți¹⁰. Începând cu anul 1864, în spatele reședinței mitropolitane a fost plantat un parc, numit

⁷ Тамара Рудяга, „Черновицкий национальный университет”.

⁸ Закко, „Черновицкий университет”.

⁹ С. Л. Юсов, „Гакман Євген”, în *Енциклопедія історії України*, ed. V. A. Smolii, vol. 2 (Київ: Наукова думка: Інститут історії України НАН України, 2004), 23.

¹⁰ Закко, „Черновицкий университет”.

azi Parcul universitar. În fața blocului principal a fost instalat bustul arhitectului J. Hlávka. În memoria arhitectului, la Universitatea din Cernăuți se desfășoară conferințe internaționale dedicate creației acestuia.

Cronologic, clădirea din Chișinău unde s-a votat Unirea a fost construită la începutul secolului XX (fig. 17). A fost destinată inițial pentru un pension-orfelinat particular destinat copiilor nobililor. Pensionul a fost construit de inginerul constructor P. Koșev după proiectul arhitectului Vladimir Țăganco, fiind preconizat pentru un număr de 70 de copii¹¹. Lucrările de construcție au fost efectuate de firma ucraineană Simeins & Golsk. Imobilul a fost dat în exploatare în anul 1905. La scurt timp a fost cedat însă Ministerului Învățământului pentru a fi transformat în Gimnaziul nr. 3 „Alexandru Donici” pentru băieți (fig. 20). În anul 1912, la etaj, a fost sfințită o biserică cu hramul „Sf. Mucenic Arhidiacon Ștefan”, amenajată și asigurată cu odoare de cult de nobilul din Orhei Ștefan Buzu¹². Între 1914 și 1918, în interiorul clădirii a fost dislocat spitalul militar. În perioada 1917-27 martie 1918, în această clădire și-a ținut ședințele Sfatul Țării (fig. 19).

În toamna anului 1925, clădirea Liceului și spațiul aferent a găzduit Expoziția Generală și Târgul de mostre, la care a participat și Regele Ferdinand I, manifestarea devenind un eveniment remarcabil în viața socială, economică și culturală a Basarabiei. În anul 1926, în fața clădirii a fost instalat monumentul lupoaicei adus de la București, care în 1940 a fost evacuat (fig. 23-24). Începând cu 1934, clădirea în cauză a devenit sediul Facultății de Științe Agronomice a Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași (fig. 21-22), iar din 1945 – al Institutului Agricol din Chișinău¹³.

Clădirea este construită pe două etaje și un demisol, ridicate pe un plan în formă complexă (fig. 25-26). Aulele mai importante și sălile de festivități sunt amplasate la colțurile clădirii și în volume sub formă de rezalite, care amintesc de clasicismul francez al combinării volumelor proeminente centrale cu cele laterale prin galerii, cu detalii caracteristice aceluiași stil istoric, dar cu influență în compoziția lor a curentelor specifice începutului secolului al XX-lea¹⁴. Ea a fost grav deteriorată în anii celui de-al Doilea Război Mondial, fiind restaurată prin 1950 după proiectul arhitectului E. Spirer. Astfel, nu au fost păstrate

¹¹ Daniela Hadei, „MÂNDRIE //Ședințele Sfatului Țării au avut loc în sediul actual al Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice, iar în prezent această clădire este neglijată de autorități”, accesat în 30 septembrie 2018, <https://www.ziarulnational.md/cladirea-care-a-gazduit-sfatul-tarii/>.

¹² Ana Gherciu, „Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”, accesat în 30 septembrie 2018, <https://www.timpul.md/articol/povestea-cladirii-in-care-s-a-facut-unirea-42427.html>.

¹³ Silviu Miloiu, „Cum ne raportăm la patrimoniul nostru istoric: clădirea Sfatului Țării de la Chișinău”, accesat în 30 septembrie 2018, http://adevarul.ro/cultura/patrimoniu/cum-raportam-patrimoniul-istoric-cladirea-sfatului-Tarii-chisinau-1_5800bc915ab6550cb88dc123/index.html.

¹⁴ „Alexei Mateevici, 111”, accesat în 30 septembrie 2018, <http://www.monument.sit.md/alexi-mateevici/111/>.

aspectul original al acoperișului și unele detalii de decor. Astăzi, această clădire plasată în Chișinău, str. A. Mateevici, nr. 111, găzduiește sediul unei instituții cu o deosebită însemnătate pentru cultura națională – Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice¹⁵.

Scara centrală a edificiului este făcută în două rampe, marcând accesul de la etaj la nivelul superior. În aripa stângă a clădirii pe două niveluri cu demisol se află casa scării care marchează accesul la etaj. Baluștrii acestei lucrări din metal reprezintă simple vergi de metal. Accesul secundar la etaj este marcat de o scară în formă de melc, turnată din metal, care posedă urme de utilizare frecventă, desenul mai multor trepte și marcajul uzinei-productor fiind parțial șters¹⁶.

O valoare în plus îi conferă clădirii de patrimoniu această superbă scară de fontă, a cărei restaurare este necesară. Scara în formă de melc marchează accesul de la demisol la parter și ulterior la etaj (fig. 27-28). Pe fiecare treaptă, într-un medalion dreptunghiular, este imprimată inscripția în limba rusă „Uzina lui S. Serbov/orașul Chișinău”, însemnul producătorului – turnătorii lui S. Serbov. Însemnele aplicate pe partea laterală a pieselor executate în acea perioadă confirmă realizarea la turnătorii de fontă a lui S. Serbov administrată în acea perioadă de către arendatorii Mark/Moisei I. Gotlib (1862-1926) și A. Zingher (?-?)¹⁷. Desenul treptelor este strict, cu o ornamentație geometrică, formată din romburi stilizate, alungite pe orizontală, cercuri și semicercuri. Spațiul între trepte este decorat printr-un ornament specific turnătoriei lui Serbov, care face cunoscute obiectele: un rând de cercuri executate în volum, amplasate pe orizontală în formă de fagure. La etapa actuală, această piesă unicat se află în stare de degradare, fiind necesare restaurarea artistică a unor trepte sau, după caz, confecționarea unor replici identice cu piesele originale, pentru a se păstra autenticitatea întregii lucrări de fontă.

În primele decenii ale secolului al XX-lea, mai multe clădiri au avut acoperișuri bogat înfrumusețate. Decorarea acoperișului a devenit o artă, ornamentația oferind individualitate și personalitate clădirilor, elocvent în acest context fiind acoperișul clădirii de la Chișinău, care constituie o admirabilă lucrare pentru acele timpuri. Fierarii sau tinichigiii foloseau un variat repertoriu decorativ, explorând posibilitățile forjării, traforării și cizelării metalului, formând o frumoasă dantelă din metal, cu diverse elemente decorative forjate sau turnate (care erau ulterior asamblate), completate de aplice metalice. Elementele de înfrumusețare ale acoperișurilor în majoritatea cazurilor sunt remarcabile prin monumentalitatea lor și prin tratarea detaliilor decorative. Cu regret, astăzi arta de înfrumusețare a acoperișurilor a dispărut, iar locul

¹⁵ Liliana Condraticova, *Arta metalelor din Basarabia* (Chișinău: Grafema Libris, 2017), 303.

¹⁶ *Ibidem*, 307.

¹⁷ Liliana Condraticova, „Piese de feronerie artistică din Basarabia lucrate la turnătorii lui S. Serbov”, în „Ioan Neculce”. *Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei*, S.n., XXII (2016): 97-110.

frumoaselor piese ornamentale pentru decorul acoperișurilor este preluat de piese ordinare, făcute din materii prime accesibile, în funcție de noile posibilități tehnologice. Au dispărut și vechii meșteri ai acoperișurilor, care stăpâneau meseria și au creat imaginea edificiilor de altădată din centrele istorice ale orașelor.

În concluzie, reiterăm faptul că restaurarea clădirii din Chișinău, aflată în stare avansată de degradare (ultima reparație fiind efectuată prin 2001), cu păstrarea originalității arhitecturii și elementelor de decor, ar fi o realizare frumoasă și apreciazabilă, putând obține astfel o bijuterie arhitecturală, un adevărat obiectiv de patrimoniu de valoare națională. Totodată, capodopera arhitecturală a lui J. Hlávka reprezintă adevăratul spirit al Bucovinei.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1. Reședința mitropolitană din Cernăuți. Sursa foto: Adrian Nicolae Petcu, „Palatul mitropolitan din Cernăuți”, accesat în 21 august 2018, <http://ziarullumina.ro/palatul-mitropolitan-din-cernauti-15962.html>.

Fig. 2. Universitatea Națională „Iuri Fedikovici” din Cernăuți, vedere de ansamblu, fostă reședință a Mitropoliților Bucovinei și Dalmației. Sursa foto: Тамара Рудяга, „Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича”, accesat în 21 august 2018, <http://chicherone.com/chernovickij-nacionalnyj-universitet-im-yuriya-fedkovicha/>.

Fig. 3. Biserica seminarială „Sf. Trei Ierarhi Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur”, imagine actuală. Sursa foto: Владимир Дергачев, „Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”, accesat în 21 august 2018, <https://derga-chev-va.livejournal.com/187555.html>.

Fig. 4. Fosta reședință mitropolitană din Cernăuți, imagine actuală. Sursa foto: Дергачев, „Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”.

Fig. 5-7. Interiorul fostei reședințe mitropolitane, imagini actuale. Sursa foto: Рудяга, „Черновицкий национальный университет”.

Fig. 8. Sala Sinodală (sau de Marmură), reconstituire. Sursa foto: Рудяга, „Черновицкий национальный университет”.

Fig. 9. Sala Roșie din fosta reședință mitropolitană, detaliu al tavanului autentic. Sursa foto: Рудяга, „Черновицкий национальный университет”.

Fig. 10. Sala Roșie, fosta reședință mitropolitană, imagine actuală. Sursa foto: Дергачев, „Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”.

Fig. 11. Reședința mitropolitană, imagine antebelică. Sursa foto: Рудяга, „Черновицкий национальный университет”.

Fig. 12. Reședința mitropolitană, imagine antebelică. Sursa foto: „CP Cernăuți: Reședința episcopală – 1918”, accesat în 30 septembrie 2018, <https://www.okazii.ro/cp-cernauti-resedinta-episcopala-1918-a192308768>.

Fig. 13. Reședința mitropolitană, imagine antebelică. Sursa foto: Alexandru Ursu-Bukowina, „Construcții simbolice în Cernăuți, din daniile domnilor moldoveni: ... Reședința Mitropolitană”, accesat în 21 august 2018, <https://romaniaimaginideierisiasi.wordpress.com/2014/01/12/constructii-simbolice-in-cernauti-din-daniile-domnilor-moldoveni-resedinta-mitropolitana/>.

Fig. 14. Palatul Mitropolitan (1905-1918). Sursa foto: „Cernauti Bucovina Gruss aus Czernowitz clasica circ. 1899 Editura Leon Konig”, accesat în 30 septembrie 2018, <https://www.okazii.ro/cernauti-bucovina-gruss-aus-czernowitz-clasica-circ-1899-editura-leon-konig-a179469339>.

Fig. 15. Sala Unirii din reședința mitropolitană. Sursa foto: Ursu-Bukowina, „Construcții simbolice în Cernăuți.

Fig. 16. Palatul Mitropolitan de la Cernăuți, xilografie de Rudolf Bernt (1844, Neunkirchen - 1914, Pottenstein). Sursa foto: „Rudolf Bernt (1844-1916)”, accesat în 30 septembrie 2018, <https://www.pinterest.com/plutoneru/rudolf-bernt-1844-1914/>.

Fig. 17. Vedere actuală a clădirii Gimnaziului „Alexandru Donici” din Chișinău, astăzi Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice. Foto: L. Condraticova.

Fig. 18. Placă comemorativă, cu inscripția: „Clădirea fostului gimnaziu de băieți nr. 3, unde s-a votat Actul Unirii de către Sfatul Țării la 27 martie 1918”. Foto: L. Condraticova.

Fig. 19. Clădirea unde au avut loc ședințele Sfatului Țării. Sursa foto: „Alexei Mateevici, 111”, accesat în 15 februarie 2018, <http://www.monument.sit.md/alexei-mateevici/111/>.

Fig. 20. Liceul pentru băieți „Alexandru Donici” din Chișinău. Sursa foto: Ana Gherciu, „Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”, accesat în 15 februarie 2018, <https://www.timpul.md/articol/povestea-cladirii-in-care-s-a-facut-unirea-42427.html>.

Fig. 21-22. Clădirea Facultății de Agronomie din Chișinău în perioada interbelică. Sursa foto: Gherciu, „Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”.

Fig. 23. Expoziția din Chișinău. Monumentul „Lupoaica” în scuarul Facultății de Agronomie din Chișinău. Sursa foto: Gherciu, „Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”.

Fig. 24. Timbrul poștal jubiliar „România. Unirea Basarabiei. 1918–1928”. Sursa foto: Camelia Moldoveanu, „Centenarul Marii Uniri. Călătorie în trecut. Povestea „României dodoloațe” privind cărți poștale și timbre”, accesat în 15 februarie 2018, <https://a1.ro/premium/centenarul-marii-uniri-povestea-romaniei-dodoloațe-privind-car-ti-postale-si-timbre-id823492.html>.

Fig. 25-26. Fațada dreaptă a clădirii și sala unde s-a votat Actul Unirii de către Sfatul Țării la 27 martie 1918 (reconstituire: arh. Leo Dumitrașcu).

Fig. 27-28. Scara clădirii Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice, realizată în turnătoria de fontă S. Serbov din Chișinău, detaliu. Foto L. Condraticova.

Clădirile Unirii

Fig. 1. Reședința mitropolitană din Cernăuți.

LILIANA CONDRATICOVA

Fig. 2. Universitatea Națională „Iuri Fedikovici”, vedere de ansamblu, fostă reședință a Mitropoliților Bucovinei și Dalmației.

Fig. 3. Biserica seminarială „Sf. Trei Ierarhi Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur”, imagine actuală.

Fig. 4. Fosta reședință mitropolitană din Cernăuți, imagine actuală.

Fig. 5-7. Interiorul fostei reședințe mitropolitane, imagini actuale.

Fig. 8. Sala Sinodală (sau de Marmură), reconstituire.

Fig. 9. Sala Roșie din fosta reședință mitropolitană, detaliu al tavanului autentic.

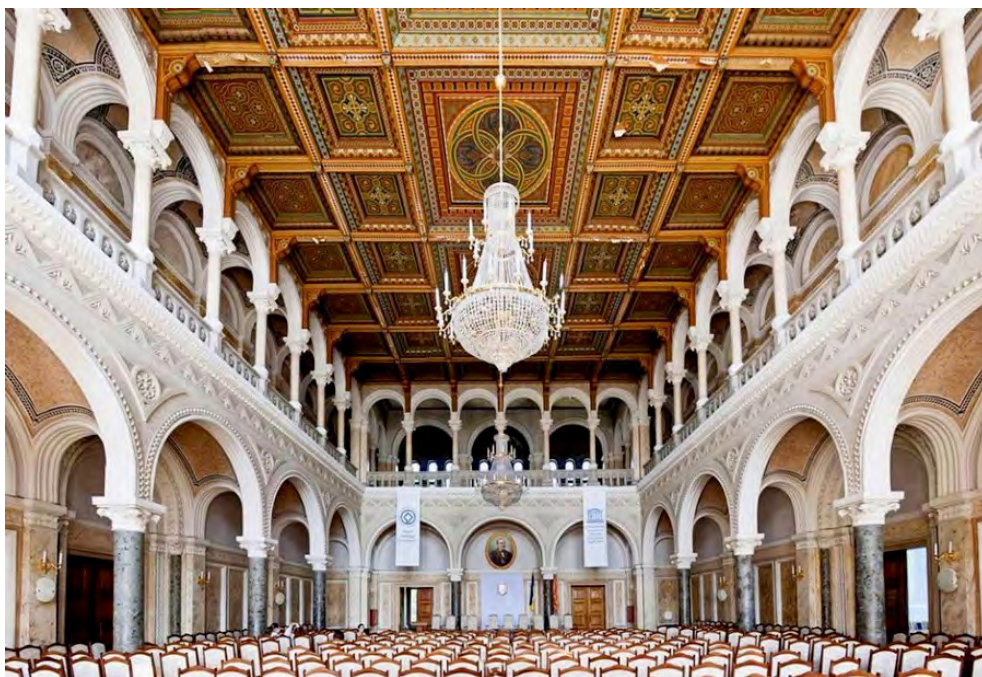

Fig. 10. Sala Roșie, fosta reședință mitropolitană, imagine actuală.

Fig. 11. Palatul Mitropolitan, imagine antebelică.

Fig. 12. Reședința mitropolitană, imagine antebelică.

Fig. 13. Reședința mitropolitană, imagine antebelică.

Fig. 14. Palatul Mitropolitan (1905-1918).

Fig. 15. Sala Unirii din reședința mitropolitană.

Fig. 16. Palatul Mitropolitan din Cernăuți,
xilografie de Rudolf Bernt.

Fig. 17. Vedere actuală a clădirii Gimnaziului „Alexandru Donici” din Chișinău, astăzi Academia de Muzică, Teatru și Arte Plastice.

Fig. 18. Placă comemorativă.

Fig. 19. Clădirea unde au avut loc ședințele Sfatului Țării.

Fig. 20. Liceul pentru băieți „Alexandru Donici” din Chișinău.

Clădirile Unirii

Fig. 21-22. Clădirea Facultății de Agronomie din Chișinău în perioada interbelică.

Fig. 23. Expoziția din Chișinău. Monumentul „Lupoaica” în scuarul Facultății de Agronomie din Chișinău.

Fig. 24. Timbrul poștal jubiliar „România. Unirea Basarabiei. 1918-1928”.

Clădirile Unirii

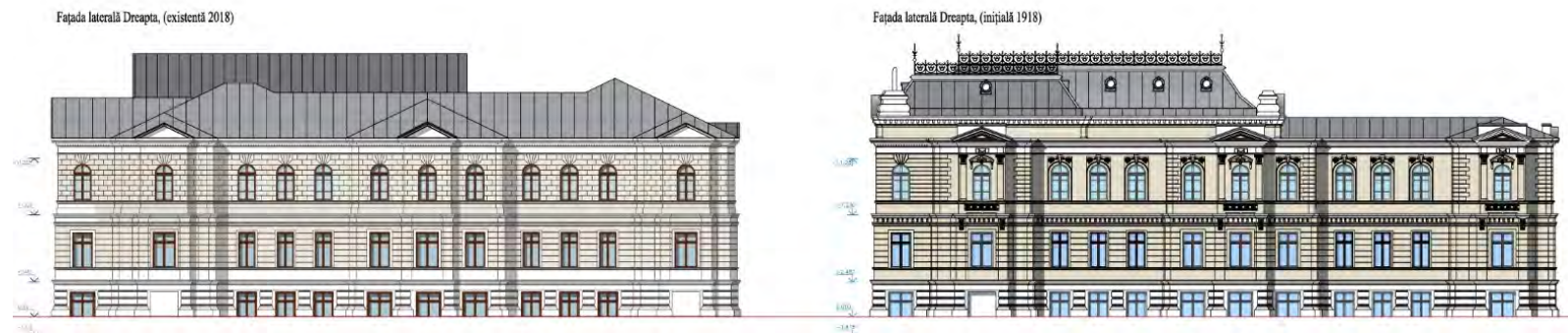

Fig. 25. Fațada dreaptă a clădirii în care s-a votat actul unirii
(reconstituire: arh. Leo Dumitrașcu).

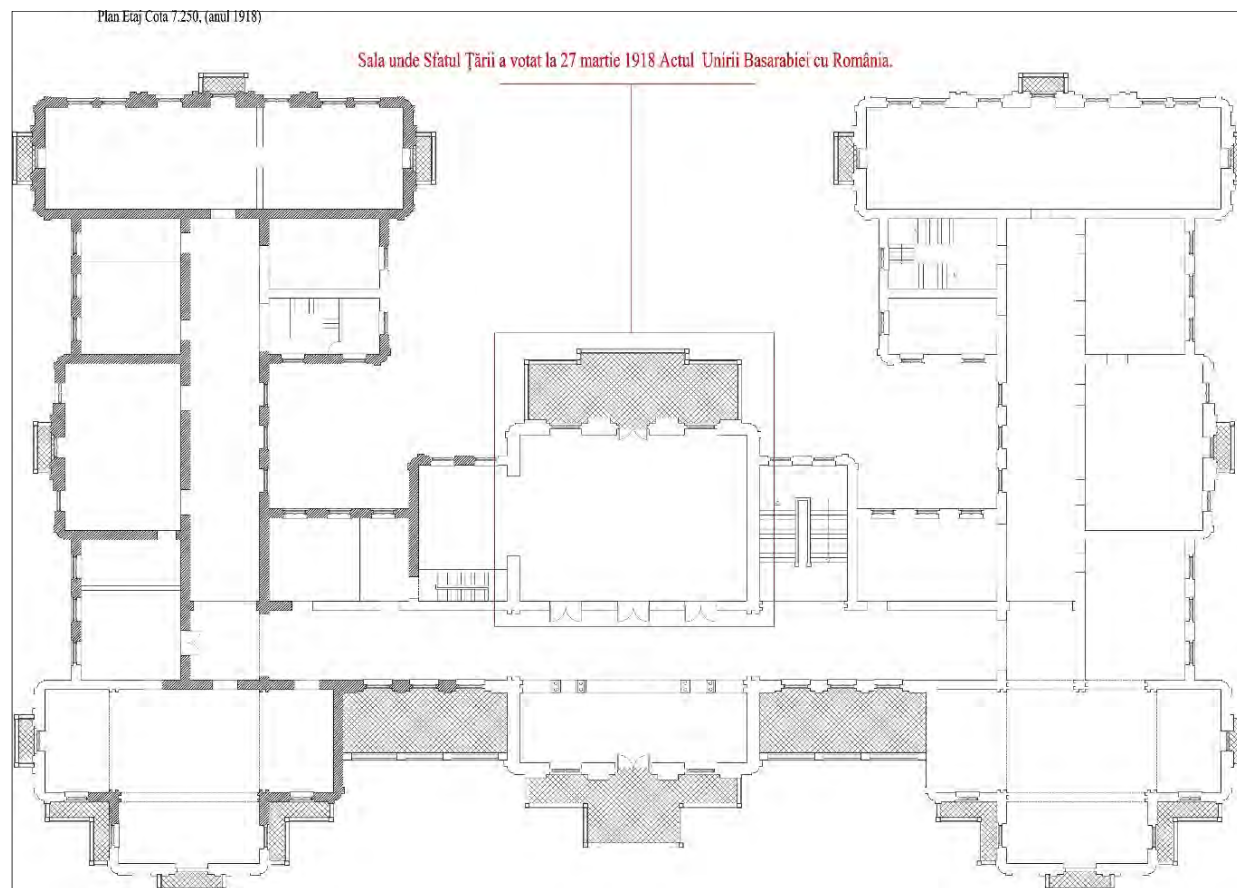

Fig. 26. Planul sălii în care s-a votat actul unirii
(reconstituire: arh. Leo Dumitraşcu).

Fig. 27-28. Scara clădirii Academiei de Muzică, Teatru și Arte Plastice, realizată în turnătoria de fontă S. Serbov din Chișinău.

DRUMUL PRIN ISTORIE AL UNUI MONUMENT. SALA UNIRII DIN ALBA IULIA

VALER MOGA*

Cazinoul ofițerilor, din Cetate, nu este singurul edificiu din Alba Iulia legat de Marea Adunare Națională de la 1 decembrie 1918. Mai sunt cele două biserici protopopești din oraș, unde au fost oficiate serviciile divine care au premers lucrările adunării. Este vorba de lăcașul de cult ortodox, cu hramul „Buna Vestire”, cunoscut azi ca „biserica din Centru”, și de cel fost greco-catolic din cartierul Lipoveni, cu hramul „Adormirea Maicii Domnului”.

O altă clădire plină de semnificații în acest context a fost hotelul „Hungaria”, rebotezat după 1918 „Dacia”, iar cândva, prin anii '80 ai secolului trecut, „Apulum”. Imobilul data din 1887 și, la inaugurarea sa, era cea mai impozantă construcție din orașul de jos, înfățișând în chip fericit formele stilului neoclasic. Aici au fost găzduiți cei mai importanți lideri ai națiunii române din Transilvania, veniți la Alba Iulia pentru a participa la Marea Adunare Națională pe care tot ei o organizaseră. La etaj, își stabilise biroul Consiliul Central Național Român¹. În Sala Oglinzilor s-au întrunit la 30 noiembrie 1918 membrii CCNR, alți lideri din comitate aparținând Partidului Național Român și Partidului Social Democrat, pentru ca la capătul unor dezbateri și deliberări să dea o formă definitivă rezoluției ce avea să fie adoptată prin vot a doua zi. Tot acolo și-a desfășurat activitatea comisia de verificare a Marii Adunări Naționale, a cărei principală misiune era aceea de a valida credenționalele (mandatele) delegaților. Din nefericire, hotelul „Hungaria” – „Dacia” – „Apulum”, care rămăsese unul dintre cele mai importante obiective arhitectonice ale Alba Iuliei și, lucru care a fost puțin subliniat, a doua clădire-monument a Unirii, a dispărut în 1988, căzând victimă febrei demolatoare a programului de sistematizare urbană (fig. 1).

Revenind la tema centrală a articolului, Sala Unirii, reținem existența unei „preistorii” a locului. La sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, în garnizoana Alba Iulia se aflau mai multe unități militare, remarcându-se Regimentul 50 Infanterie, a cărui zonă de recrutare se suprapunea cu teritoriul comitatului Alba Inferioară. În cazărmile din Cetate mai erau încartiruiți soldații Batalionului 12 Pionieri și cei ai Batalionului 12 Artilerie. În folosul corpului ofițeresc al celor trei unități, căruia i se alătura personalul Spitalului Militar, a fost construit în anii 1851-1853 un pavilion de locuințe care, prin coruptela lexicală la care a fost supus termenul german *pavillon*, a devenit

---

* Dr., conferențiar, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Departamentul de Istorie, Arheologie și Muzeologie; e-mail: valer.moga@uab.ro.

¹ *Glasul Ardealului*, I, 20, 21 noiembrie/4 decembrie 1918, 2.

Fig. 1. Hotelul „Hungaria”.

Fig. 2. Pavilionul locuințelor pentru ofițeri. Clădirea „Babilon”.

mai târziu, în limbajul popular, „clădirea Babilon”, actualul local al Muzeului Național al Unirii (fig. 2).

După îndeplinirea îndatoririlor cazone, ofițerii cezaro-crăiești dispuneau de ore de timp liber, al căror număr nu era neglijabil în perioadele de pace. În consecință, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ei puteau frecventa, față în față cu pavilionul de locuințe, un amplu chioșc din lemn, unde se putea asculta muzică, se putea dansa, se putea bea un șvarț sau o bere. În capătul nordic și în cel sudic, chioșcul avea spații închise, clădite. Din păcate, arheologul și fotograful Béla Cserni a reținut doar imaginea fațadei estice a edificiului² (fig. 3).

Fig. 3. Chioșcul de agrement al militarilor din garnizoana Alba Iulia.

Cu timpul, pretențiile clienților au crescut și, în 1898-1900, pe locul chioșcului a fost construit un adevărat cazinou al ofițerilor, care a adus în Cetate modernitatea arhitecturală³.

---

² Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, fond *Clișee-fotografii* (în continuare MNUAI, C.F.), nr. 2027, 2028, 5419.

³ Jákó Áved, *Gyulafehérvári kalauz* [Călăuza Alba Iuliei](Alba Iulia: Editura Papp György, 1912), 35.

În formele sale de bază, noul local prezenta o configurație simplă, părând a nu reflecta un stil anume. Totuși, unele elemente ale planului și ale decorului vădesc o dominantă neoclasică. Nu este vorba de neoclasicismul cu originile în secolul al XVIII-lea, ci de istoricismul vienez din a doua jumătate a veacului următor, când burghezia liberală austriacă, biruitoare în plan politic și economic după revoluția de la 1848, căuta să-și consolideze prestigiul prin recursul la modelele istorice. În aceeași tendință s-au încadrat și unii aristocrați sau demnitari din administrație și armată înnoșiți pentru serviciile aduse statului. Au fost cultivate astfel, alături de barocul imperial, neogoticul, neorenascentismul și, nu în ultimul rând, neoclasicismul⁴. Făcându-și apariția în Viena după 1860, aceste stiluri au ajuns la periferiile imperiului cu un decalaj de câteva decenii. Prezența neoclasicismului în arhitectura cazinoului ofițerilor din Alba Iulia este vădită de simetria clădirii și de rupturile de nivel din liniile celor două fațade. În privința decorului, ar putea fi invocate nuturile (canelurile) care dau relief paramentului și modenatura ferestrelor, cu solbancuri simple, cartușe fără ornamente și măștile antropomorfe din partea superioară.

Din păcate, nu deținem imagini fotografice ale interiorului clădirii, din această fază inițială. Doar câteva cărți poștale din primul deceniu al secolului XX, cu vederi de exterior destul de estomate, ne prezintă, pe lângă elementele descrise mai sus, câteva reliefuri cu motive geometrice care ajutau, timid, edificiul să se mențină în actualitate prin adoptarea unor teme proprii stilului Secession, iradiat în epocă de Viena imperială în întreaga Europă Central-Estică.

Având segmente mediane cu un singur nivel, clădirea devine mai vizibilă prin cele trei blocuri etajate, unul central și două laterale, spre sud și nord, acestea din urmă imprimând ansamblului forma literei „U” (fig. 4-5).

În interior, întreaga organizare a spațiului evoluează în jurul mării săli de ceremonii, cu o suprafață de 325 mp⁵. Deși nu deținem informații precise în acest sens, destinația edificiului ne îndreptățește să ne gândim la existența unor saloane destinate bibliotecii, colecției de presă, jocurilor de noroc și de ce nu, a unui restaurant⁶.

În noiembrie 1918, cazinoul ofițerilor avea să primească o destinație care i-a marcat întreaga istorie ulterioară. La recomandarea Consiliului Național Român din Alba Iulia, al cărui președinte era protopopul ortodox al locului, Ioan Teculescu, CCNR a stabilit ca aici să aibă loc, la 1 decembrie 1918, lucrările Marii Adunări Naționale. Decizia era una de natură practică. Sala de ceremonii a stabi-

⁴ Xavier Barral i Altet, *Istoria artei* (București: Meridiane, 2002), 64-70; Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură* (Iași: Polirom, 1998), 23-29; Jean Bérenger, *Istoria Imperiului Habsburgilor 1273-1918* (București: Teora, 2000), 465-467.

⁵ Este vorba de suprafața din 1921-1922, care cuprindea și vestibulul. Întreaga suprafață construită, în aceeași etapă, era de 1307 mp.

⁶ MNUAI, C.F., nr. 2968, 2969, 2970; Gheorghe Fleșer, *Cetatea Alba Iulia. Edificii istorice și amenajări urbanistice* (Alba Iulia: Altip, 2006), 108-110.

Fig. 4. Cazinoul ofițerilor din Alba Iulia, fațada vestică.

Fig. 5. Cazinoul ofițerilor din Alba Iulia, fațada estică.

limentului era singura din oraș suficient de mare pentru a adăposti lucrările forumului care avea misiunea de a dispune asupra apartenenței statale viitoare a unei întregi provincii. În consecință, la data amintită, devenită în 1990 ziua națională a României, aici s-au întrunit cei 1228 de delegați aleși prin vot universal în 130 de cercuri electorale sau delegați de drept ai unor instituții bisericești, culturale, de învățământ, economice ș.a., care au adoptat prin vot unanim rezoluția privind unirea Transilvaniei cu România⁷.

Învestirea monumentului în mentalul colectiv cu denumirea și cu prestigiul de „Sală a Unirii” s-a produs gradual, dar relativ repede. Un timp, presa locală a continuat să scrie despre „sala unde s’a votat Unirea cu Țara-mamă, în casina militară”. Principele Carol, moștenitorul tronului României, venind în Alba Iulia la 10 aprilie 1919, a vizitat doar catedrala romano-catolică și Biblioteca Batthyaneum⁸. La 30 mai însă, regele Ferdinand și regina Maria, trecând prin Alba Iulia după ce inspectaseră frontul de la Tisa, au oferit recepția oficială în sala de ceremonii a cazinoului ofițerilor. Motivul prezenței lor în acest spațiu consta tocmai în dorința de a se afla în locul în care, cu șase luni în urmă, se desfășurase Marea Adunare Națională. În 15 octombrie 1922, ziua încoronării regelui Ferdinand și a reginei Maria ca suverani ai României Mari, principalul ziar local publica un text sub titlul „Ce este de văzut în Alba Iulia”. Lista de 23 de monumente cuprindea Catedrala Încoronării, dar nu și Sala Unirii. Pe pagina următoare însă, „Programul definitiv al Serbărilor Încoronării” indica deja acest spațiu. Nu ne mai surprinde faptul că în 1929, în contextul serbărilor prilejuite de împlinirea unui deceniu de la evenimentele din 1918, denumirea era deja consacrată⁹.

⁷ Fond *Consiliul Național Român Caransebeș*, dos. 4/1918, f. 1, Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare ANIC); fond *Mitropolia Greco-Catolică Română. Arhiva generală*, dos. 5754/1918, f. 1, Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale (în continuare SJAAN); *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România. 1 Decembrie 1918*, vol. VIII (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1989), 2-6.

⁸ *Alba Iulia*, II, 15, 15 aprilie 1919, 2.

⁹ *Alba Iulia*, II, 22, 3 iunie 1919, 2; IV, 42, 15 octombrie 1922, 2-3; XI, 25, 24 mai 1929, 1. Din interes pentru ceea ce considera un român din 1922 că este „vrednic de văzut în Alba Iulia” redăm în continuare lista celor 23 de monumente: 1. Cetatea, 2. „casa de proviant” (probabil, manutanța Cetății, azi, Hotel Medieval), 3. cazarma Regimentului 6 Pionieri, 4. pavilionul locuințelor ofițerilor (clădirea „Babilon”), 5. palatul episcopal romano-catolic, 6. catedrala romano-catolică, 7. Gimnaziul Superior Romano-Catolic, 8. Biblioteca Batthyaneum, 9. promenada (parcul) Cetății cu monumentele Custozza și Losenau, 10. „biserica de încoronare”, 11. biserica ortodoxă „Buna Vestire”, din Centru, 12. biserica greco-catolică „Adormirea Maicii Domnului”, din Lipoveni, 13. biserica ortodoxă „Sfânta Treime”, din Maieri I, 14. biserica greco-catolică „Sfânta Treime”, din Maieri II, 15-16. cele două mori propulsate de motoare cu aburi (moara Johanna, de la gară și cea situată pe strada numită azi Vasile Alecsandri, 17. uzina electrică, 18. Muzeul Societății de Istorie, Arheologie și Științele Naturii, 19. palatul de justiție, 20. orfelinatul orașului, 21. spitalul orașenesc, 22. biserica luterană, 23. promenada cu reduta orașului (cazinoul civil).

Devenit ansamblul care cuprinde Sala Unirii, edificiul a rămas, și după Primul Război Mondial, în proprietatea armatei, de data aceasta, a celei române. În garnizoana Alba Iulia, Regimentul 50 Infanterie cezaro-crăiesc a fost succedat de Regimentul 91 infanterie, înființat în 1919. În 1923 i s-au alăturat Regimentul 6 Pionieri și Regimentul 6 Artilerie Grea. Prin urmare, de la *Gyulafehérvári Tiszti Kaszinó* s-a trecut la *Cercul Militar Alba Iulia*.

La 1918, sala de ceremonii a cazinoului ofițerilor din Alba Iulia trebuie să fi avut, prin formă și mobilier, un aspect elegant, adecvat destinației sale. Avea totuși un plafon obișnuit, față de bolta adăugată trei ani mai târziu. Corespondentul ziarului arădean *Aradi Közlöny* scria despre lojile și despre galeria sălii¹⁰, unde se instalaseră, cel puțin în parte, cele 65 de femei delegate pentru adunare.

În ajunul încoronării, când Alba Iulia nu abunda în spații închise care să poată primi sute de oameni, era de așteptat ca atenția organizatorilor să se îndrepte din nou spre Sala Unirii.

Lui Victor Ștefănescu (1877-1950) i-a revenit rolul de a reconfigura Sala Unirii, în scopul de a o include în programul de anvergură națională din anul 1922¹¹. După studiile urmate la École Spéciale d'Architecture din Paris, el s-a încadrat, urmându-l pe Ion Mincu, în stilul neoromânesc, expresie a artei 1900 și variantă locală a curentului Art Nouveau (*Jugendstil*). Exponenții acestuia au practicat o transpunere a elementelor arhitecturii brâncovenești (sf. sec. XVII-încep. sec. XVIII) în orizontul artistic al secolului XX, menținând contactul cu tendințele occidentale și central-europene în domeniu. Stilul neoromânesc, inițiat la sfârșitul secolului al XIX-lea, a cunoscut o renaștere după 1918 și a avut ecouri până la al Doilea Război Mondial¹².

Pentru pregătirea evenimentelor de la Alba Iulia, a fost desemnată Comisia pentru Organizarea Serbărilor Încoronării, prezidată, din 1920, de generalul Constantin Coandă, iar din 1922, de inginerul Anghel Saligny. Membru al acestei comisii, având experiența proiectării Expoziției Generale Române din 1906, a Palatului Cercului Militar Național din București (1912), Victor G. Ștefănescu a devenit arhitectul-diriginte al Catedralei Încoronării din Alba Iulia. În plus, i s-a încredințat conceperea noii ipostaze a Sălii Unirii¹³.

Pe fațada principală, cea vestică, edificiul a fost înzestrat cu un portal monumental sub forma unui arc de triumf, simbolizând încununarea de succes a

¹⁰ *Aradi Közlöny*, 3 decembrie 1918, apud *1918 la Români*, vol. X, 346.

¹¹ Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea* (București: Cugetarea - Georgescu Delafras, [1940]), 909; Ion Bulei, *Atunci când veacul se năștea ... Lumea românească 1900-1908* (București: Eminescu, 1990), 376.

¹² Ada Ștefănuț, *Arta 1900 în România* (București: Noi Media Print, 2008), 75-112.

¹³ Fond *Primăria Alba Iulia*, dos. 806/ 1921, nr. 4065, 4393, 4818/1920, SJAAN; fond *Prefectura Județului Alba, registratura generală, acte înregistrate*, nr. 2910 și 3198/1922 (conexate la nr. de bază 2946), SJAAN; fond *Președinția Consiliului de Miniștri*, dos. 14/1922, f. 3-4, ANIC.

eforturilor politice și militare vizând cuprinderea tuturor ramurilor națiunii române între frontierele aceluiași stat. În plan arhitectonic, acest adaos a consolidat încadrarea generală a clădirii, arcul de triumf fiind, prin excelență, o temă neoclasică. Pe ancadramentul portalului, ca motive decorative, acantele alternează cu scuturile heraldice. Din antichitate până în epoca modernă, frunzele de acant sunt investite cu aptitudinea de a simboliza victoria unei cauze și triumful asupra celor mai teribile încercări. La rândul său, scutul, în aceeași simbolistică, este arma pasivă care-l protejează pe luptătorul drept, încărcată în Creștinism cu forța spirituală a luptei împotriva răului¹⁴. În forma sa heraldică, scutul figurează caracterul nobil al unei asumări.

Întreaga ornamentație subliniază cu mijloace plastice consubstanțialitatea unor evenimente. Două ample nișe verticale au în partea superioară cununi de laur care încadrează date istorice: 1918 și 1922, anul Unirii și cel al încoronării. Această semnificație devine explicită datorită inscripției latinești impozante, săpată în marmură, situată sub cornișa proeminentă și marcând locul în care, la 1 decembrie 1918 (în traducere românească) „a fost proclamată prin votul solemn și unanim al poporului, pentru eternitate și în mod irevocabil, unirea Transilvaniei întregi cu Daco-România”.

Un studiu publicat în 2001 aduce o informație interesantă asupra rolului acestei inscripții. Decenii de-a rândul, textul ei a fost atribuit, prin tradiție, lui Nicolae Iorga. În realitate, el a fost redactat de istoricul Ioan Lupaș în august 1921 și trimis la Alba Iulia două luni mai târziu. O scrisoare adresată de Ioan Marcu, inginer la Întreprinderile Generale Tehnice, firma constructoare, lui Ioan Lupaș, evidențiază faptul că portalul-arc de triumf nu a făcut parte din proiectul inițial al remodelării Sălii Unirii. Abia în octombrie 1921, impresionat pozitiv de textul lui Ioan Lupaș, arhitectul V. G. Ștefănescu a luat decizia adăugării pe fațada vestică a unei structuri arhitectonice suficient de ample și de maiestuoase pentru a susține inscripția referitoare la Unire¹⁵ (fig. 6).

¹⁴ Jean Chevalier, Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri*, vol. 1 A-D (București: Artemis, 1994), 68; vol. 3 P-Z (1995), 215-217.

¹⁵ Andrei Goția, „Patriotism de fațadă? Note despre inscripția în limba latină de pe frontispiciul Sălii Unirii din Alba Iulia”, *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 4-5 (2000-2001): 151-156. Inscripția în limba latină de pe frontispiciul Sălii Unirii conține trei greșeli gramaticale. Ele au fost observate de-a lungul timpului, dar nimeni nu s-a angajat să le sesizeze în mod oficial și să propună măsuri de remediere. În 2001, tânărul, pe atunci, filolog clasicist Andrei Goția le-a identificat și a propus îndreptarea lor. Textul original este următorul: ANNO DOMINI MDCCCXVIII CALENDIS DECEMBRIIS HOC LOCO UNIO TRANSILVANIAE UNIVERSA CUM DACO ROMANIA SOLLENNI ET UNANIMO POPULII VOTO IN PERPETUUM ATQUE IREVOCABILITER PROCLAMATA EST CUIUS REI MEMORIA SEMPITERNA SIT. Andrei Goția a propus corectarea a trei cuvinte: DECEMBRIIS prin DECEMBRIBUS, POPULII prin POPULI și IREVOCABILITER prin IRREVOCABILITER. În articolul său, autorul articolului a depistat și sursa celor trei scăpări morfologice. Ioan Lupaș a trimis un text corect dar, conform uzului limbii latine, cu termeni abreviați. La Alba Iulia, un membru al comisiei locale a încoronării, sau lapidul, a operat lecturi sau extinderi incorecte. Ironia sorții a făcut însă ca și tânărul filolog să scape o eroare

Fig. 6. Sala Unirii, fațada vestică, cu portalul – arc de triumf.

Fig. 7. Sala Unirii, fațada estică.

în traducerea expresiei „UNIO TRANSILVANIAE UNIVERSA CUM DACO ROMANIA”, el propunând versiunea românească „unirea Transilvaniei cu întreaga Daco-Românie”, în loc de „unirea Transilvaniei întregi cu Daco-România”.

Fațadei estice i s-a conferit relief prin atașarea unei terase cu vase decorative care se conformează ornamenticii generale a clădirii. Fără să se remarce prin proporții, scările acesteia exprimă intenția de monumentalitate (fig. 7).

Portalul de pe latura opusă asigură intrarea într-un vestibul încheiat în partea superioară cu o boltă în cruce.

Cu pereții placați cu stucomarmură, podită cu parchet ornamentat cu intarsii din esențe lemnoase scumpe, cea mai importantă transformare suferită de Sala propriu-zisă a Unirii o aduce bolta cilindrică susținută de șase arce a căror greutate se descarcă pe un număr dublu de pilaștri. Două arcade mai pronunțate distribuie spațiul interior în trei spații distincte. Principalele motive regăsite în frizele și arhivoltele sălii sunt frunza de acant, brâul în torsadă, grifonii, teme florale și geometrice.

Artistul academic francez Pierre Bellet a realizat decorația picturală a sălii. Pe arcade, în două galerii, el i-a reprezentat pe domnitorii români, de la întemeietori, Basarab I și Dragoș Vodă, până la Alexandru Ioan Cuza și Carol I, primul rege al României. În spațiile laterale, de după arcade, Bellet i-a pictat, tot în ulei pe pânză, pe Avram Iancu, Horea, Cloșca și Crișan, episcopii Andrei Șaguna și Ioan Lemeni, Petru Maior, Ioan de Hunedoara și Matia Corvin¹⁶.

În sfârșit, azi ca și în 1922, deasupra intrării principale, în interior, sunt înfățișați Decebal și Traian.

În ipostaza sa din 1922, Sala Unirii avea și un mobilier alcătuit din banchete capitonate, două sobe albe de teracotă în capetele laturii vestice și două oglinzi monumentale situate în punctele opuse (fig. 8-9).

În anii 1919-1922, au suscit un mare interes preocupările pentru reflectarea României Mari în heraldica românească. Creațiile în acest domeniu erau percepute ca niște valori simbolice menite să îmbogățească patrimoniul spiritual național. S-au succedat în această perioadă mai multe comisii heraldice, impunându-se în 1920 una dintre ele, în cadrul căreia s-a afirmat personalitatea istoricului basarabean Paul Gore, judecător, fost președinte al Partidului Național Moldovenesc, președinte al Comisiei Arhivelor Basarabene, membru de onoare al Academiei Române, din 7 iunie 1919¹⁷. El a întocmit proiectul pe baza căruia a fost realizată în 1920 stema României Mari. Ca o dovadă a importanței deosebite de care s-a bucurat noua creație heraldică, aceasta a fost adoptată la 23 iunie 1921 printr-o lege¹⁸.

¹⁶ Pentru subiectele picturilor realizate de Pierre Bellet în preajma încoronării, vezi și Const. H. Economu, *Alba-Iulia. Itinerar turistic* (Alba Iulia: Tipografia „Alba”, 1939), 63-65; Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului* (Alba Iulia: Tipografia Sabin Solomon, 1929), 92-93.

¹⁷ Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, 369; Dorina N. Rusu, *Istoria Academiei Române. Repere cronologice* (București: Editura Academiei Române, 1992), 153.

¹⁸ „Lege pentru fixarea stemei Regatului României, întregit cu țările surori unite”, *Monitorul Oficial*, 92, 29 iulie 1921, 3569-3573; Constantin Moisil, „Stema României. Originea și evoluția ei istorică și

Fig. 8. Sala Unirii. Galeria picturală din dreapta: domnitorii, de la Basarab I la Radu Șerban.

Fig. 9. Sala Unirii. Galeria picturală din stânga: domnitorii, de la Matei Basarab la regele Carol I.

heraldică”, *Boabe de Grâu*, II, 2, februarie 1931, 83-84; Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România* (București: Editura Științifică și Enciclopedică, 1977), 30, 162; Maria Dogaru, *Heraldica României* (București, JIF, 1994), 95.

Cuprinsă în programul încoronării, Sala Unirii a fost considerată monumentul cel mai potrivit pentru promovarea stemei. Noul simbol național a devenit o realitate omniprezentă în plastica spațiilor centrale ale edificiului. În partea superioară a cornișei portalului au fost atașate, simetric, două reprezentări ale stemei mici¹⁹, stilizate și de mari dimensiuni, sculptate în marmură sau calcar. În interior, stema medie apărea ca cheie de boltă pe fiecare dintre cele două arcade. De asemenea, alegorii sculpturale inspirate din stema medie erau aplicate pe cele două șemineuri din capetele sălii. Stema mică, în relief, era prezentă pe fiecare dintre cei 12 pilaștri²⁰.

Sub noua sa formă, Sala Unirii a găzduit, la 15 octombrie 1922, dejunul încoronării, la care au participat regele Ferdinand, regina Maria, cei mai importanți demnitari români și străini, reprezentanții caselor regale europene²¹.

Festivitățile de 1 decembrie, ziua în care a avut loc Marea Adunare Națională din 1918, au constituit întotdeauna manifestări politice. Partidul Național Țărănesc, ca partid de guvernământ, a sărbătorit, la 20 mai 1929, la Alba Iulia, primul deceniu încheiat de la Unire prin mari serbări naționale, dar, Iuliu Maniu și colegii săi nu au ezitat să-și atragă un capital electoral din organizarea și desfășurarea celebrării²². Zece ani mai târziu, la Alba Iulia, la 1 decembrie 1939, serbările Unirii au purtat marca regimului autoritar instituit de Carol al II-lea la începutul anului anterior. Imaginea dominantă a fost aceea a uniformelor Frontului Renașterii Naționale, partidul unic regal. La 1 decembrie 1940, tot la Alba Iulia, personajele principale au fost generalul Ion Antonescu, conducătorul statului, și Horia Sima, comandantul Mișcării Legionare. De data aceasta, ceremonia comemorării Unirii avea culoarea verde a uniformelor acestei organizații. Alba Iulia și Sala Unirii au intrat apoi într-un con de umbră a cărui existență s-a prelungit până în 1968, la împlinirea unei jumătăți de secol de la Unire. La acea dată, Nicolae Ceaușescu, secretar general al Partidului Comunist Român, se afla într-un vârf de popularitate, în plan intern și extern, după ce, în același an, la 21 august, protestase vehement, într-un discurs public, împotriva invadării Cehoslovaciei de trupele Pactului de la Varșovia, la cererea Uniunii Sovietice. De trei ani, discret și cu răbdare, Ceaușescu se străduia să dea o nouă față național-comunismului românesc, ideologie pe care o moștenise, de fapt, de la predecesorul său la conducerea partidului și a statului, Gheorghe Gheorghiu-Dej. Acest proces trebuia să cuprindă reabilitarea datei de 1 decembrie 1918. În cadrul unei vizite în regiunea Hunedoara, Ceaușescu a trecut pentru prima dată

¹⁹ Legea din 1921 instituia armoariile naționale în trei forme, care urmau a fi folosite alternativ, în funcție de nivelul protocolului care le reclama: stema mare, stema medie și stema mică.

²⁰ Pilaștrii din cele patru colțuri ale sălii, fiind mai lași, susțineau steme duble.

²¹ *Alba-Iulia*, IV, 42, 15 octombrie 1922, 2-3.

²² *Dreptatea*, II, 255, 20 august 1928, 3; 259, 25 august 1928, 1. Accederea la guvern a PNȚ a avut loc la 10 noiembrie 1928, nemairămânându-i timp pentru aniversarea deceniului Unirii la 1 decembrie 1928. Serbările au fost amânate cu șase luni.

prin Alba Iulia, la 8 octombrie 1966. Cu acest prilej, a ținut să vadă Sala Unirii și Catedrala Încoronării. Aici, liderul comunist a aprobat înlăturarea stratului de vopsea cu care au fost acoperite în 1948 frescele ce-i reprezentau pe ctitori, regele Ferdinand și regina Maria. În însemnarea făcută într-o carte de onoare, el își declara profunda emoție cu care a vizitat Sala Unirii, „locul unde s-a scris o glorioasă pagină a istoriei naționale”²³. Consemnul asupra monumentului tocmai fusese ridicat. Atunci începea să prindă formă proiectul aniversării semicentenarului Unirii, eveniment care, dincolo de entuziasmul popular pe care l-a produs, a adus vânt în pânzele Partidului Comunist Român în frunte cu secretarul său general (fig. 10).

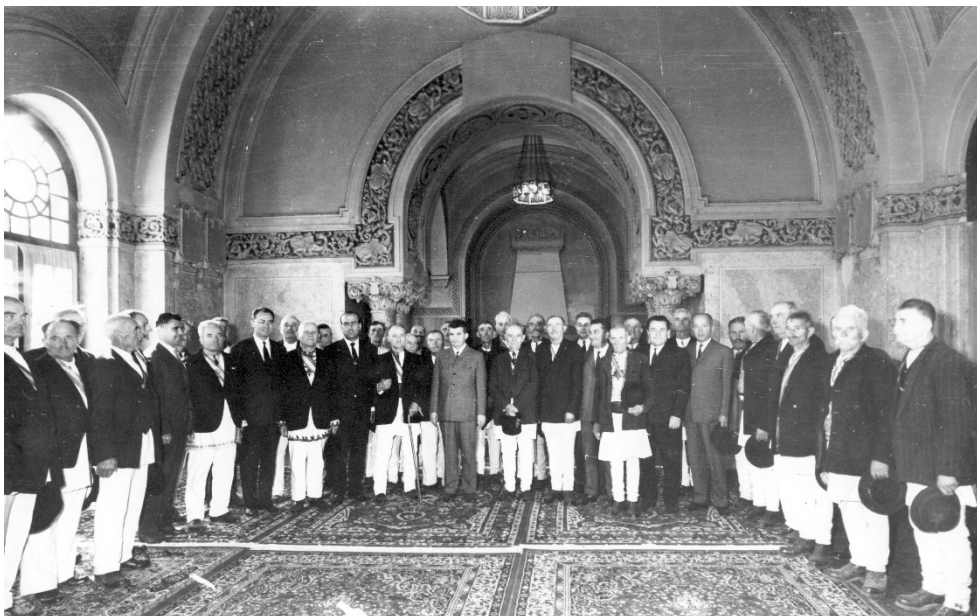

Fig. 10. Nicolae Ceaușescu în Sala Unirii, la 8 octombrie 1966.

După 1989, ar mai fi de reținut două date-jalon. Anul 1990, când 1 decembrie a devenit ziua națională a României și 2018, anul centenarului. Ambele, dar mai ales aceasta din urmă, pot fi abordate în perspectiva forțelor politice divergente care au încercat să-și consolideze legitimitatea asociindu-și o raportare specială la celebrarea Unirii.

Succinta panoramă a componentei politice a aniversării Unirii pe parcursul unui secol se justifică prin faptul că meandrele sale au influențat trecerea prin timp a unui important monument istoric. În 1928-1929, o singură breșă s-a produs în programul Guvernului Maniu de pregătire a serbărilor Unirii. Este vorba de cele patru inscripții săpate în marmură de Carrara, realizate de

²³ *Scânteia*, XXXVI, 7126, 9 octombrie 1966, 1.

„Astra” din subvenția primită de la cabinetul liberal anterior. Acestea conțineau Rezoluția Marii Adunări Naționale, decretul semnat de regele Ferdinand I la 11 decembrie 1918 privind Unirea Transilvaniei cu România²⁴ și textele unor acte legate de participarea României la Primul Război Mondial. Inscricțiunile au fost montate în patru nișe din peretele vestic al Sălii Unirii. Aici a avut loc, la 20 mai 1929, ședința solemnă a serbărilor Unirii, în cadrul căreia, discursurile regenților, al lui Iuliu Maniu, președintele Consiliului de Miniștri, au evocat evenimentul desfășurat acolo cu mai bine de un deceniu în urmă și consecințele acestuia²⁵ (fig. 11).

Fig. 11. Regina Maria, ieșind din Sala Unirii, la 20 mai 1929.

La 1 decembrie 1939, membrii guvernului au vizitat Sala Unirii în cadrul serbărilor prilejuite de împlinirea a două decenii de la cuprinderea Transilvaniei între frontierele statului român. Una dintre imaginile jurnalului fotografic al zilei ni-i prezintă la ieșire, pe scările monumentului. Grupul este organizat în jurul episcopului armatei, Partenie Ciopron. În dreapta acestuia pot fi identificați Ion Gigurtu, ministru al Lucrărilor Publice și al Comunicațiilor, de asemenea Silviu Dragomir, ministru de stat pentru Minorități, iar în dreapta, Constantin C. Giurescu, ministru de stat însărcinat cu organizarea Frontului Renașterii Naționale. În fotografie, orice element de spontaneitate sau de trăire sinceră a

²⁴ „Decretul nr. 3.631 din 11 decembrie 1918 privind unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu România”, *Monitorul Oficial*, 212, 13/26 decembrie 1918, 3749.

²⁵ *Dreptatea*, III, 480, 22 mai 1929, 1; *Curentul*, II, 480, 22 mai 1929, 3.

sărbătorii este desființat de omniprezența anostă a uniformelor acestei grupări politice de stat²⁶.

Surprinzătoare, lipsa din Sala Unirii a regelui Carol al II-lea și a lui Gheorghe Tătărescu, președintele Consiliului de Miniștri, este totuși explicabilă. Pe cei doi i-au putut reține în capitală problemele generate de izbucnirea, cu trei luni în urmă, a celui de-Al Doilea Război Mondial. Cu alte cuvinte, ei se aflau la post din teama că țara va pierde ceea ce guvernul și poporul sărbătoreau la Alba Iulia (fig. 12).

Fig. 12. Membrii guvernului României în fața Sălii Unirii, la 1 decembrie 1939.

Deși nu deținem imagini, cunoaștem faptul că, la 1 decembrie 1940, recepția oficială comemorativă la care au participat Ion Antonescu și Horia Sima a avut loc tot în Sala Unirii. Un ziar local caracterizează atmosfera în care s-a desfășurat evenimentul, organizat la doar două luni după retragerea autorităților și a armatei române din zona cedată Ungariei în urma aplicării, în septembrie, a celui de-al doilea arbitraj de la Viena (30 august 1940): „La Sibiu și la Alba Iulia –

---

²⁶ MNUAI, C.F., nr. 864.

scria reporterul – a stăpânit deopotrivă durerea”²⁷.

Beligeranța României, apoi tulburările și incertitudinile aduse de „regimul de democrație populară” (1945-1948) au abătut un timp atenția de la Unire și de la monumentele sale. Sistemul comunist, instaurat în România începând din 1948, a promovat o viziune total alterată asupra Primului Război Mondial și a evenimentelor anului 1918. Conform ediției din 1952 a „Manualului unic” de istorie al lui Mihail Roller, conducerea Partidului Național Român din Transilvania ar fi acceptat unirea cu Regatul României doar pentru a obține sprijinul puterii „burghezo-moșierești” de la București împotriva acțiunilor populare revoluționare din Transilvania²⁸.

Fig. 13. Revelionul ofițerilor în Sala Unirii, la trecerea dintre anii 1927 și 1928.

Edificiul Sălii Unirii a continuat să-și joace rolul de cerc militar, dar clienții săi s-au schimbat. În 1948 a fost desființat Spitalul Militar din Alba Iulia. Regimentul 6 Artilerie Greă a dispărut din Cetate. Regimentul 6 Pionieri și-a schimbat denumirea în Regimentul 52 Pionieri (1959), pentru ca mai târziu să devină Regimentul 52 Geniu. Această unitate s-a remarcat în perioada 1970-1974, prin realizările sale dar și prin pierderile de vieți omenești, în construcția părții

²⁷ *Unirea*, L, 49, 7 decembrie 1940, 1-3; Sorin Arhire, „Generalul Ion Antonescu la Alba Iulia”, în *Alba Iulia. Memoria urbis* (Cluj-Napoca: Mega, 2018), 360-363.

²⁸ *Istoria R.P.R. Manual pentru învățământul mediu*, ed. Mihail Roller (București: Ed. de Stat Didactică și Pedagogică, 1952), 508-509.

nordice a drumului Transfăgărășan, de la șoseaua Făgăraș-Sibiu la tunelul Bâlea Lac, 35,1 km²⁹. După ce i-a fost schimbată în repetate rânduri denumirea, Batalionul 2 Poduri-Râuri din perioada interbelică a fost desființat în 1956, pentru a reapărea în 1961 ca Batalion 136 Pontonieri. În sfârșit, tot aici a luat ființă în 1956 o unitate militară de muncă, Batalionul 167 Drumuri, pus în serviciul „economiei naționale”³⁰. Cert este că unitățile militare apărute în oraș de prin 1950 erau cele rezultate din reforma militară operată după modelul sovietic.

Este de presupus că nici în perioada interbelică clădirii nu i s-a acordat atenția și îngrijirea cuvenite. Era cel mai încăpător spațiu public din oraș și se prea poate să nu i se fi dat întotdeauna destinațiile cuvenite. Se știe, spre pildă, că acolo erau organizate revelioanele ofițerilor din garnizoana Alba Iulia, aceștia neaducându-și aminte în fiecare clipă că se află în Sala Unirii (fig. 13).

Cea mai neagră etapă din istoria monumentului s-a desfășurat între anii 1948 și 1957. În primul rând, au fost smulse și distruse toate reprezentările stemei României Mari care, prin armele casei de Hohenzollern, coroana de oțel, sceptru și colanul Ordinului „Carol I” evocau regalitatea românească și forma de guvernământ monarhică abolită la 30 decembrie 1947³¹. Marile sobe albe de teracotă și oglinzile monumentale au dispărut, iar parchetul valoros a fost compromis, fiind impregnat cu motorină. Picturile lui Pierre Bellet au fost dislocate, rupte în fâșii³². Cele patru inscripții săpate în marmură de Carrara, conținând actele Marii Adunări Naționale și ale beligeranței României în perioada 1916-1918 au fost, de asemenea, smulse din nișele lor și, în bună parte, distruse. Se spune că unele fragmente de marmură au fost folosite de maeștrii militari pentru confecționarea unor panouri electrice. În spațiul care fusese până în 1948 Sala Unirii ar fi trebuit să se desfășoare una dintre conferințele raionale ale Partidului Muncitoresc Român. În acest scop au fost aduse două mari sobe improvizate, din tablă, în care a fost întreținut focul timp de câteva zile. În consecință, placajul de stucomarmură din proximitate s-a lichefiat, degradându-se iremediabil.

Acest proces de distrugere sistematică, reflectând desconsiderarea totală a semnificației istorice a Sălii Unirii, s-a încheiat în 1957, când ea a încetat să mai aparțină armatei, fiind preluată de Muzeul Regional din Alba Iulia. Transferul nu a echivalat însă cu o reabilitare completă. Monumentul a mai rămas un deceniu

²⁹ Eugen Petrescu, *Nicolae M. Mazilu. Documentar biobibliografic* (Râmnicu Vâlcea: Editura Antim Ivireanul, 2014), 105-121, versiune online accesată în 7 decembrie 2018, <https://www.youtube.com/watch?v=3cSVXTNF0PM>. Colonelul Nicolae Mazilu a fost comandantul Regimentului 52 Geniu în perioada construcției Transfăgărășanului.

³⁰ Informațiile referitoare la unitățile militare din Alba Iulia provin de la Iulius Mureșan, ofițer în rezervă cu preocupări serioase de cercetare istorică.

³¹ Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, 163, 351. Însemnele Republicii Populare Române, adoptate în 1948, nu se constituiau într-o stemă propriu-zisă deoarece nu conțineau scutul și ornamentele cerute de știința heraldică.

³² Aceste piese s-au păstrat, deși nu în formulă completă, fapt care a permis recenta lor restaurare.

într-o stare avansată de degradare. Unele săli secundare au avut în continuare destinații improprii, precum camere de oaspeți ale armatei sau locuințe pentru muzeografi. Din 1968, în aripa nordică a edificiului și-a stabilit sediul o instituție care a primit în 1971 denumirea oficială de Comitetul de Cultură și Educație Socialistă și care a rămas acolo până în 1989³³.

Ne place sau nu s-o consemnăm, cea mai importantă acțiune de restaurare la care a fost supusă Sala Unirii în a doua jumătate a secolului XX se leagă de persoana lui Nicolae Ceaușescu și de vizita acestuia în Alba Iulia în octombrie 1966. La acea dată, în intențiile secretarului general al PCR începea să se contureze perspectiva aniversării semicentenarului unirii Transilvaniei cu România. Evenimentul nu s-ar fi putut desfășura fără inaugurarea unei Săli a Unirii aduse cât mai aproape de înfățișarea sa din 1922; bineînțeles, cu amendamentele ideologice de rigoare. Proiectul restaurării a fost întocmit de specialiști de la Direcția Monumentelor Istorice. În 1967-1968, stucomarmura grav prejudiciată din placajul pereților a fost înlocuită cu marmură roșie de Moneasa, iar parchetul devenit inutilizabil, cu dale din marmură albă. Au fost refăcute galeriile personalităților istorice de pe cele două arcade, de data aceasta ca picturi murale. Ele au fost realizate de pictorii Constantin Piliuță (1929-2003), Marius Cilievici (1930-2001) și Pavel Codiță (1916-2000). Reprezentările poartă amprenta personalității artistice remarcabile a celui dintâi, maestru al liniei, realizator al unor siluete esențializate, abstractizate³⁴. Poate tocmai de aceea lucrările sale erau mai puțin recomandate pentru etalarea într-un loc precum Sala Uniri. Dintre domnitori a dispărut, cum putea fi altfel? Carol I. În spațiile distincte de la capetele sălii, printr-un compromis cu substrat național, imaginile episcopilor Șaguna și Lemeni au fost înlocuite cu cea a lui Gheorghe Doja³⁵, iar în locul cuplului Ioan de Hunedoara - Matia Corvin au apărut reprezentanții Școlii Ardelene, Petru Maior, Samuil Micu și Gheorghe Șincai, „tolerați” de puțin timp în istoriografie de ideologii regimului comunist (fig. 14).

³³ „Decret nr. 301 din 21 septembrie 1971 privind înființarea, organizarea și funcționarea Consiliului Culturii și Educației Socialiste”, *Buletinul Oficial*, 108, 21 septembrie 1971, accesat în 15 decembrie 2018, <http://www.monitoruljuridic.ro/act/decret-nr-301-din-21-septembrie-1971-privind-infiintarea-organizarea-si-functionarea-consiliului-culturii-si-educatiei-socialiste-emitent-consiliul-de-stat-24703.html>. Date importante privind istoria Sălii Unirii după 1948 au fost oferite de dr. Gheorghe Anghel, muzeograf (1959-1994), cercetător științific I (1994-2000) la Muzeul Național al Unirii, director al instituției în perioada 1971-1994. Vezi Ioan Pleșa, „Prof. dr. Gheorghe Anghel la 80 de ani. Istoric consacrat al feudalismului din Transilvania și al castelologiei românești”, *Dacoromania*, 73 (2015), versiune online accesată în 9 decembrie 2018, https://www.dacoromania-alba.ro/nr73/gheorghe_ anghel.htm.

³⁴ Constantin Prut, *Dicționar de artă modernă* (București: Albatros, 1982), 358-359.

³⁵ Mic nobil secui, conducător, în 1514, al unei răscoale țărănești îndreptate împotriva latifundiarilor maghiari.

Fig. 14. Sala Unirii în 1968.

După 1968, timp de mai bine de două decenii, Sala Unirii nu a mai cunoscut nicio modificare. Intervențiile de după 1989, unele mai inspirate, altele mai puțin, au urmărit restabilirea formei interbelice a monumentului. Actele de recuperare au fost tot mai reușite, pe măsura recunoașterii și aprecierii rolului regalității în edificarea României moderne. În 1990, au fost realizate replici după cele patru mari inscripții din 1928-1929³⁶. Probabil, cea mai bună cale ar fi constat în găsirea tuturor fragmentelor rămase din inscripțiile originale și în restaurarea lor. Condițiile existente atunci nu au permis însă aplicarea acestei soluții.

În 1993, aniversarea a 75 de ani de la Unire a motivat alte intervenții în decorațiunile sălii. Apreciindu-se că picturile realizate în 1968 de Constantin Piliuță și de colegii săi sunt prea abstracte pentru vizitatorii obișnuiți ai monumentului, galeriile personalităților, de pe cele două arcade, au fost refăcute,

---

³⁶ Noile inscripții cuprind, în nișele din dreapta intrării, *Proclamația regelui Ferdinand I către țară, din 15/28 august 1916*, a doua zi după intrarea României în Primul Război Mondial, și *Legea pentru unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Sătmăruului și Maramureșului cu România*, din 29 decembrie 1919/11 ianuarie 1920, iar pe cele două plăci din nișele situate în stânga intrării, textul *Rezoluției Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918*. În forma lor din 1990, inscripțiile au fost realizate de un grup de specialiști de la Întreprinderea „Marmura” Simeria, condus de V. Păștean.

din nou cu alt conținut, de pictorul Horea Cucerzan. Cele 28 de portrete realizate de el nu au avut o existență mai lungă decât cele ale grupului Piliuță. Tot în 1993, sculptorul Nicolaie Pascu-Goia a realizat replici în gips după stemele amplasate în partea superioară a pilaștrilor, distruse în 1948³⁷. O inițiativă a momentului a generat însă o nouă abatere de la realitatea din 1922: reprezentările stemei mici de stat au fost alternate cu stema orașului Alba Iulia și cu cea a județului Alba. O motivare a acestei opțiuni ar consta în faptul că ultimele două sunt tot realizări ale Comisiei Consultative Heraldice instituite în 1921³⁸.

După 1968, cel mai amplu proiect de restaurare a ansamblului Sălii Unirii a fost aplicat în 2018, în cadrul pregătirilor pentru aniversarea centenarului creării României Mari. Nu este vorba de o *restitutio in integrum* a stării din 1922 a monumentului, dar lucrările recente au avut ca rezultat o apropiere semnificativă de atingerea acestui scop. Pe lângă recondiționarea edificiului ca atare, cea mai importantă realizare constă în restaurarea galeriilor picturale puse în operă de Pierre Bellet în ajunul încoronării. Au fost reconstituite, de asemenea, din simlipiatră, cele două masive reprezentări ale stemei regatului României amplasate pe cornișa portalului. Relieful heraldice naționale au reapărut pe suprafețele plane din părțile superioare ale șemineurilor. În sfârșit, pe fațada estică au fost așezate două inscripții, gravate în granit negru, care cuprind numele celor 1228 de delegați care au alcătuit Marea Adunare Națională de la Alba Iulia (fig. 15-16).

Concluzii

Conținutul textului de mai sus se constituie, cu sau fără voia autorului, într-un studiu de caz relevant pentru trecerea prin istorie a unui monument care se bucură de o intensă reflecție în mentalul colectiv românesc. Schimbările majore de regim sau numai schimbările de guvern n-au marcat doar organizarea evenimentelor și a aniversărilor majore, ci și monumentele de care sunt legate acestea. În Alba Iulia, faptul că hotelul „Hungaria” a devenit în 1918 un monument al Unirii nu a salvat clădirea de la demolare în 1988, în pofida naționalismului afișat de regimul comunist românesc aflat în pragul colapsului. Tot aici, Catedrala Încoronării a început să fie numită, din 1948, în virtutea intereselor aceluiași regim, aflat însă la începutul existenței sale, „Catedrala reîntregirii”. A fost smulșă stema regatului României de pe fațada clopotniței. Se încerca astfel alterarea semnificației sale și înstrăinarea de regalitate. Niciuna dintre cele patru inscripții în marmură fixate în nișele din pridvor nu face azi referire la evenimentul constitutiv al monumentului. În schimb, una dintre ele salută episodul din 21 octombrie 1948 prin care s-ar fi „regăsit în aceeași lege în

³⁷ „Un secol de sculptură românească” (enciclopedie on-line), accesat în 4 decembrie 2018, <http://www.sculpture.ro/fisa.php?id=601>.

³⁸ Dogaru, *Heraldica României*, 88-95, 97; Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, 193-195.

Fig. 15. Sala Unirii. Galeria picturală din dreapta, restaurată în 2018.

Fig. 16. Sala Unirii. Galeria picturală din stânga, restaurată în 2018.

Biserica străbună frații despărțiți prin silnice și viclene promisiuni”, referindu-se de fapt la desființarea abuzivă a Bisericii Greco-Catolice.

Gyulaféhérvári Tiszti Kaszinó (Cazinoul ofițerilor din Alba Iulia) a devenit Sala Unirii datorită unei conjuncturi geopolitice favorabile românilor, care au reușit să-și ducă la îndeplinire proiectul național. La doar patru ani de la Unire, monumentul și-a asociat noi semnificații politico-istorice, dar și o nouă morfologie. Aceste aspecte de fond și de formă nu pot fi separate de politica partidelor de guvernământ care au pregătit încoronarea: Partidul Poporului (1920-1921), succedat, din ianuarie 1922, de Partidul Național Liberal. Ca multe alte monumente cu rosturi asemănătoare, Sala Unirii a evoluat în mod diferit sub regimurile democratice față de cele autoritare sau totalitare, când a devenit subiectul unor atitudini mai accentuate de instrumentalizare sau de desconsiderare ostilă.

LISTA ILUSTRĂȚIILOR

Fig. 1. Hotelul „Hungaria”. Foto: A. Cserni, sfârșitul secolului XIX. Clișee Fotografii (CF), nr. 5437. Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia (MNUAI).

Fig. 2. Pavilionul locuințelor pentru ofițeri. Clădirea „Babilon”. Foto: Adalbert Cserni, sfârșitul secolului XIX. C.F., nr. 2175. MNUAI.

Fig. 3. Chioșcul de agrement al militarilor din garnizoana Alba Iulia. Foto: Adalbert Cserni, sfârșitul secolului XIX. C.F., nr. 5419. MNUAI.

Fig. 4. Cazinoul ofițerilor din Alba Iulia, fațada vestică. Ilustrată color, începutul secolului XX. C.F., nr. 6735. MNUAI.

Fig. 5. Cazinoul ofițerilor din Alba Iulia, fațada estică. Ilustrată, începutul secolului XX. C.F., nr. 6733, MNUAI.

Fig. 6. Sala Unirii, fațada vestică, cu portalul – arc de triumf. Foto: Arthur Bach, cca. 1930. Clișee Fotografii. Primăria Municipiului Alba Iulia.

Fig. 7. Sala Unirii, fațada estică. Foto: Arthur Bach, cca. 1930. Clișee Fotografii. Primăria Municipiului Alba Iulia.

Fig. 8. Sala Unirii. Galeria picturală din dreapta: domnitorii, de la Basarab I la Radu Șerban. Pierre Bellet, ulei pe pânză. Foto: Arthur Bach, cca. 1930. Clișee Fotografii. Primăria Municipiului Alba Iulia.

Fig. 9. Sala Unirii. Galeria picturală din stânga: domnitorii, de la Matei Basarab la regele Carol I. Pierre Bellet, ulei pe pânză. Foto: Arthur Bach, cca. 1930. Clișee Fotografii. Primăria Municipiului Alba Iulia.

Fig. 10. Nicolae Ceaușescu în Sala Unirii, la 8 octombrie 1966. Foto: Agerpres. C.F., nr. 3902. MNUAI.

Fig. 11. Regina Maria, ieșind din Sala Unirii, la 20 mai 1929. C.F., nr. 794. MNUAI.

Fig. 12. Membrii guvernului României în fața Sălii Unirii, la 1 decembrie 1939. C.F., nr. 864. MNUAI.

Fig. 13. Revelionul ofițerilor în Sala Unirii, la trecerea dintre anii 1927 și 1928. C.F., nr. 4493, MNUAI.

Drumul prin istorie al unui monument

Fig. 14. Sala Unirii în 1968. Clișee Fotografii, nr. 3115. Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale.

Fig. 15. Sala Unirii. Galeria picturală din dreapta, restaurată în 2018. Pierre Bellet, ulei pe pânză. Foto: Alexandru Știrban.

Fig. 16. Sala Unirii. Galeria picturală din stânga, restaurată în 2018. Pierre Bellet, ulei pe pânză. Foto: Alexandru Știrban.

Miscellanea

THE DUAL FOUNDATION OF THE RITTBERG (VÉGVÁR/TORMAC) REFORMED PARISH IN 1786 AND 1794*

ÁDÁM HEGYI**

1. *Introduction*

Research into Rittberg's history is very scarce. Rather than an independent monograph, thus far only a booklet has been published, by Lajos Szmida and István Nikolényi (1901). However, due to the unique character of the settlement, many researchers have charted some aspects of the history of the village.¹ Mostly, papers dealing with the colonization of the Banat mention its name, because a few Protestant villages were established in this region, since the organized settlement of Calvinists and Lutherans was explicitly prohibited until 1781.² However, after the proclamation of the Edict of Tolerance, Protestant colonists also appeared in the Banat. It resulted in the foundation of Rittberg by German-speaking Lutherans and Calvinists, but their settlement was not successful, and they were therefore replaced by Hungarian-speaking Calvinists who arrived from the Counties of Békés, Csanád, Csongrád and Heves.³ Moreover, the village has also attracted the attention of researchers because it formed an isolated "linguistic area" in the multilingual world of the Banat, since, after the German settlers fled from the region, it was founded anew as an entirely Hungarian-speaking village.⁴ It is interesting from the

---

* This study was supported by grant from the National Research, Development and Innovation Office (NRDIO) No. FK-123974. Translated by Zoltán Cora.

A previous version, in Hungarian language, was published in the review *Délvidéki Szemle* 4, 2 (2017): 5-18, with the title "A Rittbergi (Végvár/Tormac) Református Egyházközség kettős megalapítása 1786-ban és 1794-ben" (Editor's note).

** PhD, Senior Assistant Professor, University of Szeged, Faculty of Arts, Department of Cultural Heritage and Human Information Science; e-mail: hegyi@bibl.u-szeged.hu.

¹ Lajos Szmida and István Nikolényi, *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség multja és jelene* [The Past and Present of the Village Végvár (Rittberg) in Temes County] (Temesvár: Végvár község, 1901); Kovács Sándor Balázs – István Gutai, *Sárközi családok megtelepedése a temesközi Végváron* [Settling of Families from Sárköz in the Village Végvár], *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 24 (2002): 305-336.

² István Kollega Tarsoly, "Német bevándorlók II. József korában" [Germans Immigrants in the Age of Joseph II.], *Történeti Demográfiai Füzetek* 12 (1993): 33-55; István Kollega Tarsoly, "II. József német telepesei" [The German Settlers of Joseph II.] (PhD diss., Pázmány Péter Catholic University, 2011), 102.

³ Márta Fata, *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790* (Münster: Aschendorff Verlag, 2014), 329-330.

⁴ Sándor Kókai, *A Bánság történeti földrajza (1718–1918)* [Historical Geography of the Banat (1718-1918)] (Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, 2010),

Annales Universitatis Apulensis Series Historica 22, II (2018): 313-329.

perspective of church history as well, because Rittberg was annexed to the Reformed Diocese of Békés, the extension of which approximated that of Belgium.

Furthermore, it is possible that the huge geographical distances played a role in the fact that, except for Bálint Kis, nobody has studied the history of the Reformed Church of Rittberg. Although a monograph discussing the Reformed Diocese of Királyhágómellék mentions the settlement several times, and a volume describing the collection of Hungarian cultural relics of the Banat contains a few sentences about the history of the Rittberg Reformed church, historical research into this settlement is still very scarce.⁵ Unfortunately, the positivist historian, János Barcsa, summarizes the history of the parish in only a few lines in his book. Nevertheless, more and more academics in the humanities are interested in the religious and ethnic diversity of the Banat, and scholars are endeavouring to document the region's slowly fading customs and traditions.⁶

Older sources never use the name "Végvár" (literally meaning "border fortress") to describe the settlement, unsurprisingly, as the settlement acquired this name only in 1892.⁷ Despite the fact that it was a Hungarian-speaking reformed parish, the congregation was consistently described as that of "Rittberg" in eighteenth-century church visitation protocols. This shows that the church did not consider it necessary to change the name of the village just because of an exchange of population.⁸

The co-existence of the German name of the village and the Hungarian-speaking population raises the question of how a Hungarian-speaking reformed church came into being in this region. In order to answer to this question, first, one has to examine what kinds of sources are available and what the church administration of the day looked like. Secondly, the history of the Protestants' settlement in the Banat must be studied. Finally, one can investigate the

---

92-96; Géza Kovách, *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848* [The Demographic and Economic Development of Banat 1716-1848] (Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1998), 340.

⁵ Bálint Kis, *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története* [The History of the Reformed Diocese of Békés-Bánát] (Békéscsaba - Szeged: Csongrád Megyei Levéltár, 1992), 89-90, 240, 250, 260; János Molnár, *A Királyhágómelléki Református Egyházkerület története 1920-1942* [The History of Királyhágómellék Reformed Church District 1920-1942] (Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 1999), 117; János Molnár, *A Nagyváradí (Királyhágómelléki) Református Egyházkerület története 1944-1989* [The History of Királyhágómellék Reformed Church District 1944-1989] (Nagyvárad: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2001); János Szekernyés, *Evidence of Hungarian Presence in the Banat* (Temesvár: HangArt, 2013), 684-691.

⁶ János Barcsa, *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története* [The History of Trans-Tisza Region Reformed Church District] (Debrecen: Faragó György, 1908), 322-323; Victor Neumann, *Multicultural Identities in a Europa of Regions. The Case of Banat* (Budapest: Collegium Budapest, 1996).

⁷ Szmidá and Nikolényi, *Temes vármegyei*, 45.

⁸ TtREL I.29.h.1.

circumstances of the founding of the Rittberg parish.

2. Sources

Unfortunately, the earliest records of the Reformed Parish of Rittberg were lost in the last 200 years. However, the documents of the Reformed Diocese of Békés and the Reformed District of Tiszántúl (Trans-Tisza Region) from the period between 1781 and 1821 survived, among which many novelties can be found concerning Rittberg.

The history of each reformed parish can be reconstructed from the proceedings of the presbytery, birth registers, accounts of the curator, diaconal circulars, and the petitions submitted to higher church authorities. These sources may be supplemented by the documents of the diocese, such as the proceedings of church visitations or those of the general church assembly. Obviously, the documents of secular authorities are also important in terms of church history: in this case, the administrative documents of Temes County and the available Banat-related materials of the Hungarian Chamber in charge of the settlement procedure.⁹

However, it was not possible to extend the scope of this research to include all these above-mentioned sources, because the earliest documents of the church of Rittberg were lost. No proceedings of the German congregation have survived either, and the Hungarian church protocol was also lost. Nowadays, the first protocol is not available either in Rittberg, Temesvár or Debrecen, but it certainly existed because numerous other documents refer to it. The most convincing among these is the register of death certificates, opened in 1794, to which the circular protocols, introduced in 1811, were attached. This is an important circumstance, because it confirms that the decrees issued by the bishop and the deacon had already been conducted into separate protocols by 1811, and the birth register had also been independently documented. Thus, it follows that if the birth registration and circulars were documented separately, then the decisions and proceedings of the Presbyterian meetings would have been recorded in separate volumes as well.¹⁰ However, although it is true that decrees of the church administration were entered into the baptismal birth register that was started in 1794 (e.g. the selection of the warden and the bell-ringer), it is unlikely that the records of the baptismal birth register, which fill only on a few sheets, would contain all the decisions of the parish.¹¹

---

⁹ Ambrus Molnár, "A tiszántúli református falusi társadalom forrásairól" [About the Sources of Reformed Village Society in Trans-Tisza Region], in *Kutatás, módszertan. Konferencia, Gyula, 1987. augusztus 27-28* [Research, Methodology. Conference in Gyula on 27th and 28th August 1987], ed. Gyula Erdmann (Gyula: Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1989), 328-333.

¹⁰ VREL a.3.

¹¹ VREL a.1.

Despite the fact that not all of the sources are available, it is possible to gain insight into the lives of the Calvinist inhabitants of Végvár through investigating the sources of the diocese and the district, while the written materials of the congregation and the archival documents related to the settlement of the Banat might alter the account of the events described below in many respects.

3. *The Békés Reformed Diocese at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries*

The Békés Reformed Diocese was located in the region delimited by the Kőrös River, the Tisza River, the Lower Danube and the Carpathian Mountains. It united Calvinists living in Békés, Csanád, Csongrád, Arad, Torontál and Temes Counties, as well as those in the military border zone, into one administrative unit. Calvinists living in this region mostly lived in villages and towns. Parishes were not established in larger towns in the examined period: the congregations of Arad, Temesvár (Timișoara) and Nagybecskerek (Zrenjanin) were all formed after 1821. The history of the diocese goes back to the Age of Reformation, but it was eventually established in 1734 in accordance with the *Carolina Resolutio*. At this time, the diocese consisted of 22 parishes.¹²

The coming into force of the Edict of Tolerance and the XXVI Act of 1791 fundamentally changed the status of the Reformed Church: Catholic suppression gradually lessened and the Reformed Church started to prosper. The unsuccessful war of Joseph II against the Turks had repercussions on the diocese as well, since many parishes lay close to the location of the battles. After the peace treaty was signed, the situation returned to normal and, until the modification of the borders of the diocese in 1821, it continuously improved.¹³

The diocese was growing in the examined period, as we can see from the creation of numerous new parishes. A proportion of them were organised by Protestants who settled in the Banat, while congregations were founded as “gardener settlements”.¹⁴ In 1821, the Békés Reformed Diocese consisted of the following parishes: Ágya (Adea), Battonya (Batanja), Békés, Békéssámson, Békésszentandrás, Bélzerénd (Zerindu Mic), Borossebes (Sebiș), Doboz, Erdőhegy (Chișineu-Criș), Feketegyarmat (Iermata Neagră), Gyoma, Gyorok (Ghioroc), Gyula (Giula), Gyulavári, Hódmezővásárhely, Kispereg (Peregu Mic), Köröstarcsa, Liebling, Magyarittebe (Novi Itebej), Makó, Mezőberény (Maisbrünn), Nagyzerénd (Zerind), Öcsöd, Pankota (Pâncota),

¹² Barcsa, *A Tiszántúli*, 86; Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764-1873* (Pančevo: Karl Wittigslager, 1925), 77-78, 92-94.

¹³ Ch. W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy 1618-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 2. ed., 2000), 211; Kis, *A Békési-Bánáti*, 79-81; K. Vocelka, “Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a Belated and Short-Lived Phenomenon,” in *Toleration in Enlightenment Europe*, ed. Ole Peter, Roy Porter (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 202.

¹⁴ Most of the inhabitants of these settlements were occupied in gardening and agriculture.

Reformátusdombegyháza, Reformátuskovácsháza, Rittberg (Végvár/Tormac), Szentés, Torontálvásárhely (Debeljača), Vadász (Vânători) and Vésztő.¹⁵

4. *The Settlement of Protestants in the Banat*

Until the dissolution of the Banat of Temes (Temesi Bánság) in 1779, the government had tried to resettle mostly German-speaking Catholic colonists in this area in order to supplement the Romanian and Serbian population fleeing from the Turks to this territory. However, the historical counties were reorganized in 1779, thus Hungarian farmers also gradually appeared on this territory, now under the control of the Hungarian public administration as well.¹⁶ At the end of the eighteenth century, the Lutheran church had a slightly stronger position in the Banat than the Calvinist church, which was probably connected to the ethnicity of the members of the congregation, since Joseph II preferred to settle German-speaking colonists rather than Hungarians.¹⁷

In 1787, the church district instructed the deacon, Benjámín Szőnyi, to integrate the new Reformed congregations around Temesvár into the Békés Diocese. In approximately the same period as the settlement of the Reformed congregation in Rittberg, three other mother parishes were established in the Banat. Taken together, in chronological order, they were: Magyarittebe (1786), Liebling (1791), Rittberg (1786/1794) and Debeljača (1794).¹⁸ In addition to the independent parishes, diasporas also formed, such as the German-speaking Frantzfelden.¹⁹ Unfortunately, sometimes it also happened that the organization of the congregation failed: in 1819, the establishment of an autonomous church in Bükkhegy (Sintar /Buchberg) was cancelled because the inhabitants migrated from there due to the poor quality of its arable land.²⁰

Magyarittebe was already a partially inhabited settlement in the early eighteenth century; however, in 1781 a Hungarian landlord became the new owner of the village when Izsák Kiss settled Calvinist Hungarians from Békés County here, accompanied by their pastor, István Boros. Later, from 1794 to 1805, Boros served as a pastor in Rittberg. Liebling was founded during the first wave of German settlement in the region between 1784 and 1787. Its

---

¹⁵ Kis, *A Békési-Bánáti*, 85-91.

¹⁶ Kókai, *A Bánság*, 55-69.

¹⁷ Kollega Tarsoly, "II. József német," 106.

¹⁸ Barcsa, *A Tiszántúli*, 90, 226, 231, 283, 322-323.

¹⁹ Kovách, *A Bánság demográfiai*, 343; TtREL I.29.c.15. *Frantzfeldi conscriptio c(irca) a(anno) 1816*. valamint *Debelliátsról, Rittbergről M(agyar) Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 1816*. *T(iszteletes) assessor Kis Bálint úr által*. [*Frantzfeldi conscriptio c(irca) a(anno) 1816*. and *Debelliátsról, Rittbergről M(agyar) Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 1816*. By R(everend) assessor, Bálint Kis].

²⁰ TtREL I.29.c.12. *Barkó Mihály csejti rektor és jegyző levele Juhász István esperesnek, Csejt, 1819. július 1*. [The Letter of the Rector and Notary of Csejt, Mihály Barkó, to the Deacon, István Juhász, Csejt, 1 July 1819.] The handbook authored by Géza Kovács does not mention Csejt in the Banat. Kovách, *A Bánság demográfiai*, 319-351.

population mainly consisted of Lutherans, but in the period up to 1791, so many German-speaking Calvinists arrived here that the members of the church wished to establish a new congregation. Their first candidate for pastor was János Bodó, whom the deacon found unsuitable for the post. He was followed by Jakob Hederici, who moved to Rittberg in 1792.

Since the two villages are located close to each other, it is not surprising that Liebling became the filial village of Rittberg in 1806. Debeljača belonged to the military border zone (*katonai határőrvidék*), and the Treasury settled Calvinist Hungarians from Hódmezővásárhely, Makó, Szentes, Magyarittele and Gyoma here. The local church was officially founded in 1799. In the years before its foundation, the pastor of Magyarittele served the sacraments. However, if he could not get to Debeljača, the Lutheran pastors and Catholic priests of the neighbouring villages came to perform his tasks.²¹

One of the most important documents concerning the organization of the Debeljača church at the researchers' disposal provides information about the deacon, Sámuel Szentmihályi Sebők, ordering the pastor, Pál Szalay, to visit the settlement in person. It can be clearly seen from this mandate the elements they regarded as essential when organising a new congregation. In the case of Rittberg and Liebling, quite considerable emphasis was placed on the stipulation that the Treasury would undertake to supply the vessels necessary for serving the sacraments. Therefore, they saw fit to ensure the same in Debeljača. They also endeavoured to make certain that an operating presbytery be established or, if this was not possible, then at least the office of warden. They considered the enforcement of a minimum level of church discipline important, which, for the time being, meant the monitoring of regular church-going. Similarly to other settlement villages, a promise was made to build a parish and a church, the implementation of which was carefully monitored. They intended to post a pastor who would reside permanently in the village as soon as possible; therefore, they also wished to know what kind of financial and in-kind services the population was willing to assume for this purpose.²²

---

²¹ István Csete-Szemesi, *A debeljácsai (torontálvásárhelyi) református egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene* [The Genesis of the Reformed Parish Debelyácsa, 200 Years Past and Present] (Budapest: Márton Áron Kiadó, 1994), 41-43; Judit Bakator and Lúcia Mészárosné Bába, *Hosszú a jegyesor. Debelyácsa monográfiája* [Lombardy Poplar Street. Monography of Debelyácsa] (Debelyácsa: Vitkay, 2003), 38, 175; Barcsa, *A Tiszántúli*, 231, 322-323; Balthasar Glas, *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786-1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum* (Timișoara: Schwäb. Verl., 1937), 39; Heinrich Erk and Hans Schäfer, *Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling* (Willstät-Legelshurst: Heimatortsgemeinschaft Liebling, 1986), 17; Szekernyés, *Evidence of Hungarian*, 202, 264-266.

²² TtREL I.29.i.33. *A debellatsi ref. ekklésiának 1795diki vagyis felállásakori állapotja*. [The Status of the Reformed Parish of Debeljača in the Year of Its Foundation, 1795]; Csete-Szemesi, *A debeljácsai*, 41-43.

The mandate detailed above facilitates our understanding of the circumstances of the foundation of Rittberg Reformed Parish. As can be seen, Szentmiklósi placed a great deal of emphasis on the building of the congregation, the financial stability and sustainability of the church, and adherence to the practices of the “visible church” (e.g. church-going). It seems conceivable that the investigation of the organisational process of the congregation and the examination of the financial situation and religious life may adequately illuminate the foundation of the Rittberg Parish as well.

5. *The double foundation of the Rittberg Parish*

It is known that Rittberg was first established by German-speaking Catholic and Lutheran settlers in 1786, but they fled from the village a couple of years later because the Romanian inhabitants of neighbouring settlements continuously harassed them. In spite of this fact, the Catholic church did not cease to exist, though its parish was annexed to Vecseháza in 1791. Nevertheless, the Lutheran congregation completely disappeared by 1801. What is more, in 1810, the Treasury sold the town to Luis Victor Meriadec de Rohan Guemeni, a French prince, who once again invited Catholic and Protestant families to Rittberg. However, the village had an almost entirely homogeneous Protestant population by that time. Moreover, this settlement formed a unique “linguistic area” in the Banat, where 95% of the population consisted of native Hungarian speakers. In 1794, Calvinists had arrived from Csanád, Csongrád, Békés and Heves Counties, and proved to be so persistent that they could repel the incessant harassment of the Romanians.²³ Under these circumstances, the establishment of the congregation of Rittberg seems to have been a real success, but one has to investigate the sources as well.

At the time of the arrival of the Hungarian Calvinists, the parish was in an utterly disordered state. As has been mentioned above, Jakob Hederici moved to Rittberg from Liebling, which means that there were probably German-speaking Calvinists in Rittberg, too. So the Calvinists had arrived at the same time as the Lutheran and Catholic settlers, and were already there before 1791 (probably since 1786). The diocese was aware of this, because they set out to prepare for the annexation of the Rittberg congregation to the deaconry in 1793.²⁴ Nonetheless, it eventually failed, because when the deacon arrived in the village, it became clear that the settlers had already left the settlement.²⁵ In

---

²³ In one of the letters of the county judge of appeals, János Szántó, reports that the prince also settled Lutheran and Catholic families in Végyvár, but he did not intend to suppress the Calvinist majority. TtREL I.29.i.199. *Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19.* [The Letter of János Szántó to the Deacon, András Kiss, Temesvár, 19 February 1814]; Barcsa, *A Tiszántúli*, 322-323; Szekernyés, *Evidence of Hungarian*, 684-691; Szmidá and Nikolényi, *Temes vármegyei*, 1-2, 52; Kókai, *A Bánság*, 92-96.

²⁴ TtREL I.29.c.14. *Domokos Lőrinc levele Szentmiklósi Sebők Sámuel alesperesnek, 1793. június 15.* [The Letter of Lőrinc Domokos to Sámuel Sebők, Vice-Deacon, 15 June 1793].

²⁵ TtREL I.1.b.32.541. no. 11. *Szentmiklósi Sebők Sámuel esperes és Kiss András*

1794 Hederici also returned to Liebling, and in the same year he moved to Bácska.²⁶

After the arrival of the Rittberg Hungarians in Liebling, they had a lot of problems with the inhabitants. One major problem originated from the differences in language, because the new pastor, István Boros, could hardly speak German, yet he had to serve the sacraments to the German Calvinists of Liebling. This may have been a permanent source of stress, as he was unable to speak with his brethren without interpreters.²⁷ Another problem arose between the denominations, since the Lutherans from Liebling tried to convert the Calvinists to their religion. At the same time, there were also examples when the Lutheran pastor served the Eucharist according to the Reformed ceremony.²⁸ This problem was successfully resolved in 1806, when Johann Gysin arrived in Liebling, presumably from the Canton of Basel, and set about organising the German-speaking community into an independent congregation.²⁹ In this period, the pastor of Rittberg also changed, because István Boros died in 1805. Subsequently, the pastor of Vadász, Arad County, came regularly to perform the necessary services until, finally, in 1806, József Kutasi was given the permanent job of pastor.³⁰ With the arrival of the two new preachers, the stressful situation was resolved; during his church visitation in 1807, János Lendvai, the pastor of Hódmezővásárhely, found that tempers had calmed down.³¹

Hódmezővásárhely had the most populous congregation in the Békés

---

hódmezővásárhelyi prédikátor jelentése a rittbergi ergyház látogatásáról, 1794. május 17-18. [The Report of the Deacon, Sámuel Szentmiklósi Sebők and the Preacher of Hódmezővásárhely, András Kiss on the Visitation of the Church of Rittberg, 17-18 May 1794].

²⁶ Glas, *Geschichte der deutschen*, 39.

²⁷ TtREL I.1.b.44.849. no. 5. *Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7.* [The Report of István Boros on the Examination in Rittberg, March 7, 1805].

²⁸ TtREL I.1.b.38.689. no. 1. *Boros István, rittbergi prédikátor jelenti az esperesnek a lutheránusokkal való elégedetlenséget, Rittberg, 1798. január 17.* [István Boros, the Preacher of Rittberg, Reports to the Deacon on the Dissatisfaction with the Lutherans, Rittberg, 17 January 1798]; TtREL I.1.b.44.849. no. 1. *Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történtekről, Rittberg, 1804. július 4.* [István Boros, the Preacher of Rittberg on What Happened in Liebling, Rittberg, 4 July 1804]; TtREL I.29.a.2. *Egyházmegyei közgyűlés Vésztő, 1798. február 21-22.* [General Assembly of the Diocese, Vésztő, 21-22 February 1798].

²⁹ According to Bálint Kis, Gysin arrived from the canton of Bern; however, on the basis of the testimony of the protocols of the General Assembly of the Diocese, Gysin was from the canton of Basel. Kis, *A Békési-Bánáti*, 152. TtREL I.29.a.2. *Egyházmegyei közgyűlés, Békés, 1806. április 10.* [General Assembly of the Diocese, Békés, 10 April 1806].

³⁰ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. december 12.* [The Letter of József Kutasi, Parson of Rittberg, to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 12 December 1816].

³¹ TtREL I.29.c.13. *Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.* [The Letter of János Lendvai to the Deacon, Ádám Kúthi, Hódmezővásárhely, 8 October 1807].

Reformed Diocese, where 10,000 parish members were counted in 1798.³² In contrast, 887 people declared themselves Calvinist in Rittberg in 1814, and 753 people did so in 1816.³³ Obviously, in the case of a colonial village, a much smaller population should be reckoned with than in the case of a market town. However, it seems conspicuous that after the calm period following the settlement the number of congregation members significantly decreased in a very short period. I think this can be explained by the fact that in the mid-1810s the inhabitants of the village became concerned and disquieted again and decided to emigrate again to Bukovina. It is not clear what the cause of this intention to migrate was, but we do know that the pastor, József Kutasi, reported in several letters that the congregation started to disintegrate.³⁴ The same was reported about the Rittberg congregation by the deacon, István Juhász.³⁵ In April 1817, János Vég, the pastor from Borossebes, saw a possible future for the congregation of Rittberg, as can be seen from the fact that he offered the deacon the option to occupy Kutasi's place.³⁶ However, something halted the disintegration of the congregation, since the last members of the critically waning community announced that they needed Kutasi's services for as long as the village was inhabited.³⁷ In 1820, Kutasi himself informed the deacon that the situation had returned to normal and the population had started to rise again.³⁸ Unfortunately, the sources do not indicate how he managed to reverse the process. However, it was probably not only the talent of the pastor that played a role in the rebuilding of the church, but also the fact that in 1818 Prince Rohan sold his estate to Count István Vojkffy.³⁹ The change of landowners solved the conflict that existed between the prince and the population, because the former landlord had accused the villagers of Rittberg of

---

³² TtREL I.29.h.1. *Egyházlátogatás Hódmezővásárhelyen 1798. október 26.* [Church Visitation in Hódmezővásárhely, 26 October 1798].

³³ TtREL I.29.h.1. *Egyházlátogatás Rittbergen 1814 és 1816.* [Church Visitation in Rittberg, 1814 and 1816]. Unfortunately, church visitations were very rarely organised in the congregations of the Banat, while the deacon personally visited the other settlements every year after 1787.

³⁴ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1816. január 8.* valamint *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. február 20.* [The Letter of the Pastor of Rittberg, József Kutasi to the Deacon, András Kiss, Rittberg, 8 January 1816; as well as The Letter of the Pastor of Rittberg, József Kutasi to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 20 February 1816].

³⁵ TtREL I.29.o.1. *1816. december 12.* [12 December 1816].

³⁶ TtREL I.29.o.1. *1817. április 4.* [4 April 1817].

³⁷ TtREL I.29.i.199. *A rittbergi gyülekezet igazolása Kutasi József lelkézi munkájáról, 1816. január 8.* [Certificate of the Work of the Pastor József Kutasi, Issued by the Congregation of Rittberg, 8 January 1816].

³⁸ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.* [The Letter of the Pastor, József Kutasi to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 26 May 1820].

³⁹ Szekernyés, *Evidence of Hungarian*, 684–691; Szmidá and Nikolényi, *Temes vármegyei*, 5.

cultivating the land carelessly.⁴⁰

6. *The financial background of the organisation of the church*

The texts dealing with the history of the church of Rittberg mention that in 1798 the Treasury had undertaken to finance the status of the pastor and to build a church, but it failed to carry out the latter: the solid-walled church was eventually built only in 1838.⁴¹ In the case of the new congregations of Banat, the construction of a new church and the establishment of the financially independent status of the pastor had always been an issue. The settlers of Rittberg simultaneously entered into contracts with the Chamber in 1795, 1799 and 1800 in which the state, as patron, undertook the construction of the church and the rectory.⁴²

In 1810, the Chamber sold Rittberg to the French Prince Rohan, so the rights of patronage were also transferred to the new landowner. In due accordance with this, the prince was obliged to finish the construction of the church originally undertaken by the Treasury.⁴³ Some examples are known when Hungarian landowners entirely financed the costs of building a church, but in the case of Protestant congregations they preferred to provide discounts to the faithful.⁴⁴ Generally, in the Békés Diocese the parishes financed the costs, but they regularly received donations from their brethren at home and abroad. The Calvinist parish of Rittberg without doubt did not have sufficient funds to build a church for itself in this period, so it definitely needed the support of the landlord.

In 1818, Pastor József Kutasi informed the deacon about precisely this problem in a letter. He pointed out that the population was not even able to pay the costs for masons to repair the wells; therefore, the construction of a church could not be started at all.⁴⁵ The diocese asked people with good diplomatic skills – the kind of people who would seem to carry greater dignity and weight in the eyes of the prince than a pastor of a small settler community – to conduct

⁴⁰ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1814. január 12.* [The Letter of József Kutasi to the Deacon, András Kiss, 12 January 1814].

⁴¹ Barcsa, *A Tiszántúli*, 322-323; Szmida and Nikolényi, *Temes vármegyei*, 3. TtREL I.1.b.38.704, no. 1. *A rittbergi és a lieblingi prédikátor fizetéséről, Buda, 1798. január 16.* [On the Remunerations of the Preachers of Rittberg and Liebling, 16 January 1798].

⁴² VREL d.1. *Szerződés a kamara és Rittberg telepesei között, 1795. július 5. Másolat; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1799. július 23. Másolat.; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1800. június 6. Másolat.* [Contract Between the Chamber and the Settlers of Rittberg, 5 July 1795. Copy; Contract Between the Chamber and the Inhabitants of Rittberg, 23 July 1799. Copy; Contract Between the Chamber and the Inhabitants of Rittberg, 6 June 1800. Copy].

⁴³ Szmida and Nikolényi, *Temes vármegyei*, 1-2, 52.

⁴⁴ István Kállay, *A magyarországi nagybirtok kormányzása 1711-1848* [The Direction of the Hungarian Lordship 1711-1848] (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 103-104.

⁴⁵ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1818. június 24.* [The Letter of the Pastor of Rittberg, József Kutasi to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 24 June 1818].

the negotiations over the construction of the church. In 1814, János Szántó, the regional judge of appeal⁴⁶ for Temes County, received an oral promise from the landlord to build a reformed church for the inhabitants of Rittberg, but he did not manage to persuade the prince to enter into a written contract.⁴⁷ István Juhász, the pastor of Öcsöd, as a fluent Francophone, probably joined in the discussion about realising these plans, but he was not able to achieve substantial results either.⁴⁸

In addition to this, pastoral remuneration seems to have been considerably problematic as well, because several complaints from József Kutasi are preserved from this period. In 1810, he had no objection to the church members but he complained about his low remuneration.⁴⁹ It is possible that after the Napoleonic Wars, devaluation also contributed the drastic reduction of the pastor's salary, as in 1809 one could earn 250 Hungarian forints, while in 1815 he received only 60 Hungarian forints for one year's service.⁵⁰ This salary reduction led the pastor to ask for help from the deacon, in 1820, to increase his remuneration.⁵¹ In 1816, he complained that the parsonage, a ramshackle cottage, had become practically uninhabitable.⁵² As the parsonage seems to have been built around 1786-1794, it is very likely that it was a rapidly constructed adobe building which was subsequently neglected by the congregation; in any case, after 30 years it was completely dilapidated by the weather. The parish could not enforce its right to cast a vote on the General Assembly of the Diocese either, because in 1816 they could not raise the necessary funds for travel costs to get to the General Assembly in Mezőberény, Békés County.⁵³

Accordingly, the financial situation of the newly established parish was uncertain, but its financial resources were sufficient for the Hungarian-speaking

---

⁴⁶ The regional judge of appeal holds a judiciary and administrative office simultaneously. He is the head of the regional court of appeals, but simultaneously acts in debated administrative issues, as outlined by the cases referred to in this paper.

⁴⁷ TtREL I.29.i.199. *Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19.* [The Letter of János Szántó to the Deacon, András Kiss, Temesvár, 19 February 1814].

⁴⁸ László Kósa, *A gyulai református egyház története* [The History of the Reformed Parish Gyula] (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2008), 272-273. TtREL I.1.b.53.1104. no. 1. *Juhász István levele Luis Victor Meriadec de Rohan Guemeni hercegnek, Öcsöd, 1814, április 14.* [The Letter of István Juhász to Prince Luis Victor Meriadec de Rohan Guemeni, Öcsöd, 14 April 1814].

⁴⁹ TtREL I.1.b.50.1003, no. 9. *Békési egyházmegye végzései több ügyben, Vésztó, 1810. június 21.* [The Warrants of the Reformed Diocese of Békés in Several Cases, Vésztó, 21 June 1810].

⁵⁰ VREL a.1.

⁵¹ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.* [The Letter of József Kutasi, the Pastor, to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 26 May 1820].

⁵² TtREL I.29.i.199. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1816. december 12.* [The Letter of the Pastor of Rittberg, József Kutasi to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 12 December 1816].

⁵³ TtREL I.29.i.199. *Rittbergi református egyház levele Kiss András esperesnek, Rittberg, 1816. február 26.* [The Letter of the Reformed Church of Rittberg to the Deacon, András Kiss, Rittberg, 26 February 1816].

parish to stabilize itself and not disband, unlike its German predecessor.

7. *Religious life*

In the absence of the Presbyterian records, knowledge about the religious life of the parish can be obtained from the church visitation protocols, because these also included questions and answers related the religious life of the preachers and the faithful. In 1762, in Tiszántúl District, regulations were set out in great detail defining how the religiosity of the pastor and the church members should be checked; such reports were later meticulously documented as well. For example, in the Reformed Diocese of Békés in 1787, 1792 and 1811, professional guidelines were compiled on how to conduct visitations correctly and in accordance with the above-mentioned regulations. Numerous factors had to be inspected, for example, the moral condition of the faithful (fornication, blasphemy, avoiding church-going, etc.) and the quality of the pastor's service (his private life, the content of his sermons, etc.).⁵⁴

At first sight, it seems surprising that in the church visitation protocols from 1787 to 1821, no information regarding religious life was recorded in the case of parishes located in the Banat. As has been mentioned above, more thorough protocols were made in 1814 and 1816, but they included only the size of the parishes. In other cases, records only noted that the visitation had happened. On the basis of a closer scrutiny of the handwriting, it can be stated that these entries were only subsequently written into the appropriate section of the protocol.⁵⁵ Church visitations in the Banat were never conducted by the deacon: most of the time it was done by János Szántó, the Temes County judge of appeals, or by one of the pastors in the vicinity.⁵⁶ Could they really have been so negligent when it came to the religiosity of new congregations?

I do not think this was the case, but rather that it was difficult to properly manage such an extensive area. The church visitation committee always found a Protestant congregation along the Körös River, at the distance of a day's walk, where accommodation and meals could be provided. Not only did Protestant villages lie farther from each other in the Banat, there were also far fewer inns in the region; moreover, ambushes were quite common in this area.⁵⁷

---

⁵⁴ Kis, *A Békési-Bánáti*, 156; Endre Tóth, *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből* [The Directions of the Church Visitations in the Trans-Tisza Region Reformed District from 1762] (Debrecen: Debreceni Református Theologiai Akadémia, 1964), 29, 56. TtREL I.29.c.13. *Az esperesi visitációs ideához tartozó jegyzések A(nno) 1787.* [Notes on the Ideas of Diaconal Visitations, A(nno) 1787]; TtREL I.29.f.3. *Hunyadi Ferenc levele az esperesnek, Debrecen, 1792. augusztus 20.* [The Letter of Ferenc Hunyadi to the Deacon, Debrecen, 20 August 1792].

⁵⁵ TtREL I.29.h.1.

⁵⁶ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1819. szeptember 20.* [The Letter of József Kutasi, the Pastor of Rittberg, to István Juhász, the Deacon, Rittberg, 20 September 1819].

⁵⁷ TtREL I.1.b.50.1003, no. 14. *Gyarmati Ferenc jelentése a püspöknek a Légárdi ügyről, Szentes,*

It was much more reasonable to entrust the management of visitations to a secular person, who could ask for the help of available police forces if necessary, and knew the area quite well. János Szántó must have certainly met these expectations. In addition to this, it should also be considered that even Calvinist intellectuals did not precisely know the exact location of these new villages, since Gerzson Fodor, a teacher from Nagykőrös, was not able to locate Liebling on any map in 1824.⁵⁸ Yet, as far as it was able, the diocese officials tried to keep the affairs of the Banat under control. Despite the fact that only a small amount of information about visitations was entered into the church visitation protocols, pastoral reports were preserved that detail various experiences in the Banat over many pages. Such documents include the reports of János Lendvai, compiled in 1807,⁵⁹ and that of István Vörös written in 1814.⁶⁰

During my research, I found three cases which could be related to the religious life of the Rittberg congregation. None of these cases was preserved in the reports on the visitation; nonetheless, their analysis can provide a number of valuable insights. The first case is related to fornication: in 1820, József Kutasi, the local pastor, asked for help from the deacon because some men got some women with child out of wedlock, but they were not willing to repent; moreover, they demanded to receive the blessings of the Eucharist without performing any penitence.⁶¹

In order to clearly understand the situation, it has to be pointed out that Joseph II radically limited the extent of penalties that could be applied in the case of church disciplinary offenses. Additionally, corporal punishment as a judgment was completely removed from the authority of the church, and instead of public repentance (held in the church), the decree also introduced personal repentance (held in the parish). A further complication was that a person could only be condemned by the presbytery for fornication if he/she voluntarily underwent the punishment. What is more, in the Banat it was difficult to enforce the written law.⁶² A good example of this was when, in

---

1810. december 28. [The Report of Ferenc Gyarmati to the Bishop on the Légárdi Case, Szentes, 28 December 1810].

⁵⁸ TtREL I.29.i.108. *Fodor Gerzson levele Juhász István esperesnek, Nagykőrös, 1824. július 9.* [The Letter of Gerzson Fodor to the Deacon, István Juhász, Nagykőrös, 9 July 1824].

⁵⁹ TtREL I.29.c.13. *Lendvai János levele Kúthi Ádám esperesnek, Hódmezővásárhely, 1807. október 8.* [The Letter of János Lendvai to the Deacon, Ádám Kúthi, Hódmezővásárhely, 8 October 1807].

⁶⁰ TtREL I.29.i.199. *Vörös István levele a püspöknek (másolat), Rittberg, 1814. január 17.* [The Letter of István Vörös to the Bishop (Copy), Rittberg, 17 January 1814].

⁶¹ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1820. május 26.* [The Letter of József Kutasi to the Deacon, István Juhász, Rittberg, 26 May 1820].

⁶² Jenő Szigeti, "A református egyházfegyelem gyakorlásának válsága a XVIII. és XIX. század fordulóján" [The Crisis of the Discipline in the Reformed Church at the Turn of 18th and 19th Century], in *Bűn, bűnhődés, büntetés* [Iniquity, Expiation, Punishment], ed. Emőke Horváth (Budapest: L'Harmattan, 2011), 70-80; Endre Illyés, *Egyházfegyelem a magyar református*

1810, the teacher of Debeljača refused to adhere to the church laws read to him by the pastor.⁶³ Returning to the 1820 complaint of the unrepentant fornicators, seems that this situation arose not because the pastor could not inspect moral rules – written documents prove that from 1806 to the late 1820s, adulterers, blasphemers and thieves were punished two or three times a year. Rather, it is conceivable that in this case the preacher tried to hold to account a group of men who were financially or mentally strong enough to face down the religious leader of the village. It is unknown if he managed to make the trouble-makers back down, but it is certain that between 1819 and 1822 only women were summoned to account for fornication.⁶⁴

The second case is related to avoiding church-going. In 1814, József Kutasi complained to the deacon that the population was neglecting to attend church services, and that in bad weather, they avoided the house of worship for several days at a time.⁶⁵

In my opinion, this could not have been a common phenomenon, because avoiding church-going was not mentioned in either of the two detailed reports (1807, 1814) which were produced during the visitations of border-zone churches. I expect that, compared to the religious life of the churches in the Great Plain, morals were looser in the Banat, but this did not mean that people would have turned away from the church *en masse*.

The third case is related to a disciplinary offense of the pastor. According to the regulations of contemporary church attendance, church members had to be asked during a visitation what they thought about the activities and morals of the pastor. If there was any complaint, then they either tried to solve it locally, or forwarded the case to a higher church authority. The faithful also had the right, besides church visitations, to contact the deacon with submissions, in which they were allowed to criticize the activity of their pastor.⁶⁶ With regards to Rittberg, a case was uncovered from 1804 in which the pastor, István Boros, was accused of walking around in Temesvár dressed like a Romanian Orthodox priest. The case was probably eventually presented to the church district as a result of an accusation, but the complaint itself has been lost: only Boros' defense of it survives, in which he indignantly declares the accusations to be entirely unfounded.⁶⁷

---

egyházban [The Discipline in the Hungarian Reformed Church] (Debrecen: Városi Nyomda, 1941), 148-152.

⁶³ TtREL I.1.b.50.1003, no. 1. *Víg János debelliácsi prédikátor panasza Légárdi Márton ellen, Debeljača, 1810. január 29.* [The Complaint of János Víg, the Preacher of Debeljača, Against Márton Légárdi, Debelliács, 29 January 1810].

⁶⁴ VREL a.l.

⁶⁵ TtREL I.29.i.199. *Kutasi József levele az esperesnek, Rittberg, 1814. január 12. (másolat)* [The Letter of József Kutasi to the Deacon, Rittberg, January 12, 1814 (Copy)].

⁶⁶ Molnár, „A tiszántúli református,” 328-333; Tóth, *A tiszántúli egyházkerület*, 29.

⁶⁷ TtREL I.1.b.44.849, no. 1. *Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történekről, Rittberg,*

It is difficult, from examining these documents today, to ascertain to what extent these accusations were true, but it seems quite unlikely that a Protestant pastor would dress up as an Orthodox priest in the early 1800s and walk around the streets of a larger town populated by a large majority of Germans. A more probable explanation would be that there were some disagreements between the pastor and the congregation, and both of them tried to discredit the other in front of the higher church leadership.

8. *Summary*

The newly retrieved sources uncovered in the course of this research might yet further elucidate the circumstances of the foundation of the Rittberg Reformed Church, but for now, it is worth summarizing what has already been reconstructed from the available documents.

The Reformed Church of Rittberg was established with precedents in 1794, because a few years earlier the German-speaking Calvinists had their own pastor in the village. For more than a decade, the newly arrived Hungarian settlers controlled the subsidiary German population that moved to Liebling as a filial settlement. This relationship was very stressful, but it was resolved in 1806 by the separation of the two congregations. The mid-1810s brought about a serious crisis in the development of the congregation, when the population began to migrate away, but the decline was successfully halted by 1820. The Church of Rittberg was in a difficult financial situation. It could not even properly maintain the parsonage, and all their endeavours to build a solid-walled church failed in the period examined in this study. With regards to religious life, the available information is very sparse, yet it seems likely that in the decades immediately after the parish's foundation the moral life of the church was much looser than in other areas of the country.

LIST OF ABBREVIATIONS

Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára [The Archives of the Trans-Tisza Region Reformed District] (Abbreviated: TtREL)

TtREL I.1.b.32.541. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Hiderici Jakab rittbergi lelkész fegyelmi ügye, 1794. [Documents of the Episcopal Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. Disciplinary Case of Jakab Hiderici, the Pastor of Rittberg, 1794.]

TtREL I.1.b.38.689. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Békési tractus különféle ügyei, 1798. [Documents of the Episcopal Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. Various Cases of the Tract of Békés, 1798.]

TtREL I.1.b.38.704. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Rittbergi és lieblingi lelkészi díjlevelek, 1798. [Documents of the Episcopal

---

1804. július 4. [István Boros, the Preacher of Rittberg on What Happened in Liebling, Rittberg, July 4, 1804].

- Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. Accounts of Remunerations of the Pastors of Rittberg and Liebling, 1798.]
- TtREL I.1.b.44.849. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Hermán János lieblingi lelkész fegyelmije, 1804. [Documents of the Episcopal Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. The Disciplinary Case of János Hermán, the Pastor of Liebling, 1804.]
- TtREL I.1.b.50.1003. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Légárdi Márton debeljácsi rektor fegyelmije 1811. [Documents of the Episcopal Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. The Disciplinary Case of Márton Légárdi, the Rector of Debeljača, 1811.]
- TtREL I.1.b.53.1104. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok 1743-1980. Juhász István kérelme, 1814. [Documents of the Episcopal Office. Records of the General Assembly of the Church District 1743-1980. The Petition of István Juhász, 1814.]
- TtREL I.29.a.2. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Jegyzőkönyvek 1696-1959. Közgyűlési jegyzőkönyv 1787-1829. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Protocols 1696-1959. Protocol of the General Assembly 1787-1829.]
- TtREL I.29.c.12. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperes által külön kezelt iratok 1691-1979. Elmozdított tanítók, kitiltott tanulók 1794-1905; Egyháztörténet, krónikai feljegyzések 1761-1889. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Documents Handled Separately by the Deacon 1691-1979. Removed Teachers, Expelled Students 1794-1905; Church History, Chronical Notes 1761-1889.]
- TtREL I.29.c.13. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházmegyei szervezet, tisztikar, ügyrend 1791-1893; Egyházmegyei gyűlés 1787-1861. [Documents of the Békés-Banat Diocese. The Organisation, Board of Officers, and Regulations of the Diocese 1791-1893; General Assembly of the Diocese 1787-1861.]
- TtREL I.29.c.14. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Esperesi hivatal, teendő, jogkör 1787-1884; Egyházmegyei gondnoki hivatal 1793-1883. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Diaconal Office, Agenda, Authority 1787-1884; Office of the Diocesan Warden 1793-1883.]
- TtREL I.29.c.15. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Elegyesek (lelkési naplók) 1820-1916. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Miscellanea (Pastoral Diaries) 1820-1916.]
- TtREL I.29.f.3. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Felsőbb hatósági körlevelek 1606-1948. Püspöktől érkezett körlevelek, levelek 1766-1878. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Circulars of Higher Authorities 1606-1948. Circulars, Letters Issued and Sent by the Bishop 1766-1878.]
- TtREL I.29.h.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786-1843. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Documents of Church Visitations 1786-1843.]
- TtREL I.29.i.33. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Debeljača 1794-1867. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Documents Relating to Parishes. Debeljača 1794-1867.]
- TtREL I.29.i.108. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Liebling 1794-1803. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Documents Relating to Parishes. Liebling 1794-1803.]
- TtREL I.29.i.199. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794-1883. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Documents Relating to Parishes. Végvár 1794-1883.]
- TtREL I.29.o.1. Békés-Bánáti Egyházmegye iratai. Igazgatási iratokhoz segédletek 1816-1948. Esperesi napló 1816-1862. [Documents of the Békés-Banat Diocese. Guides

The Dual Foundation of the Rittberg (Végvár/Tormac) Reformed Parish

to Administrative Documents 1816-1948. Diaconal Diary 1816-1862.]

Végvári Református Egyházközség levéltára [The Archives of the Reformed Parish of Végvár] (Abbreviated: VREL)

VREL a.1. Keresztelési (1794-1832) és házassági anyakönyv (1794-1815); Vegyes 1796-1846 [Register of Baptism Certificates (1794-1832) and Register of Marriage Certificates (1794-1815); Miscellanea 1796-1846.]

VREL a.3. Halotti anyakönyv 1794-1837; Házassági anyakönyv 1816-1837; Körrendeletek 1811-1837 [Register of Death Certificates 1794-1837; Register of Marriage Certificates 1816-1837; Circulars 1811-1837.]

VREL d.1. Igazgatási iratok, letelepedési szerződés 1795, 1799, 1800, 1838-1842, 1844, 1847, 1849, 1855-1859 [Administrative Documents, Contract of Settlement 1795, 1799, 1800, 1838-1842, 1844, 1847, 1849, 1855-1859.]

ABSTRACTS

DIANA MIHNEA AND IRINA CALOTĂ, **The Development of Cities in Greater Romania in the Context of the Allotment Legislation**

Abstract: The agrarian reform, promised by King Ferdinand during World War I and enacted shortly after its end, determined the introduction of the measure of allotment on a large scale, exceeding the rural context, as a specific instrument of interwar Romanian social policy. The introduction of the measure of allotment through the agrarian reform served as a precedent for the enactment of legislation regarding the distribution of building plots in the cities. Thus, in 1921, when the second phase of the enactment of agrarian reform was ending, another law that governed the distribution of building plots in all Romanian provinces was promulgated: *The Law that Authorizes Cities to Sell Building Plots to Invalids, Widows with War Orphans, Public Servants, and All Ex-Servicemen*. In Transylvania, its provisions overlapped some of those specified under the agrarian law of this province.

The legislation regarding the distribution of building plots generated inevitable expansions of urban areas, leading to the territorial growth of more than 80 cities throughout the country. The extensions were produced at a very rapid pace, in a context of sustained attempts to introduce the systematization plan as an indispensable instrument of rational urban development. It was initially sustained by various specialists in the field and, after 1925, conducted through the administrative legislation of the country.

Starting from these premises, this paper follows the legislative context of the distribution of building plots, its quantitative and qualitative impact on the development of cities during the interwar period, and the positions of various state authorities and specialists in relation to the issue of subordinating the inevitable expansions to a planned urban development.

Keywords: agrarian reform; urban planning; urban expansion; new building plots; expropriations.

List of Illustrations:

Fig. 1. The national distribution of the subdivisions generated by the application of the allotment legislation.

Fig. 2. The plan of Dămăroaia subdivision (1920s) made by Bucharest City Hall on land bought from the Ministry of Agriculture and Domains. Cincinat Sfințescu. "Împroprietăririle în capitală". *Monitorul Uniunii Orașelor din România* 1 (1927): 3.

Fig. 3. The plan of Domeniilor subdivision (began in 1919) made by the Ministry of Agriculture and Domains on a state property for its officers. Fund Ministerul Lucrărilor Publice, file no. 166/1923, 19. Arhivele Naționale Istoric Centrale.

Fig. 4. Subdivision for ex-service men in Galați, traced on a 1945 aerial view of the city. Orthophotomaps (1938-1945), 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania>.

Fig. 5. Plan of "King Ferdinand" subdivision in Buzău, started in 1923 on a municipal property. Fund Ministerul Lucrărilor Publice. Consiliul Tehnic Superior, file no. 878/1933. Arhivele Naționale Istoric Centrale.

Fig. 6. C.F.R. (Romanian Railway Network) subdivision in Bacău traced on a 1944 aerial view of the city. The distribution of building plots started in 1922. Orthophotomaps (1938-1945), 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania>.

Fig. 7. Subdivision in Chiajna-Străulești estate (Grivița suburban settlement), started in 1925, traced on a 1944 aerial view of Bucharest. After nearly two decades, the streets were still not paved, and only approximately 50% of the plots had buildings on them. Orthophotomaps (1938-1945), 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania>.

Fig. 8. Subdivision for ex-servicemen in Ploiești (today, Bereasca quarter), began in 1925, traced on a 1944 aerial view of the city. As in the previous case, after nearly two decades, the urban public works were still not done and very few plots had buildings on them. Orthophotomaps (1938-1945), 15.05.2013, <http://www.wwii-photos-maps.com/romania>.

Fig. 9. Subdivisions made by the agrarian reform's institutions on the Romans' Plateau and around the fortress in Alba Iulia traced on the plan of the city. Plan of Alba Iulia, February 1929, original scale 1:15,000.

Fig. 10. Subdivisions made according to the agrarian law until 1926. Groups I-IX. Drawings of the author based on information included in Diana Mihnea, "Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împroprietărire" [The Cities of Transylvania in the Interwar Period. Urban Implications of Ownership Legislation] (Doctoral Thesis, University of Architecture and Urbanism "Ion Mincu", Bucharest, 2015). Plan of Sibiu, 1926, original scale 1:2,880. Credits: private collection.

Fig. 11. Terrains parcelled according to the allotment legislation. Drawings of the author based on information included in Diana Mihnea, "Orașele Transilvaniei în perioada interbelică. Implicații urbanistice ale legislației de împroprietărire" (Doctoral Thesis, University of Architecture and Urbanism "Ion Mincu", Bucharest, 2015). Plan of Timișoara, 1931, original scale 1:14,000.

LILIANA CONDRATICOVA, **The Large Cities in Interwar Bessarabia as Promoters of the Art of Metal Development**

Abstract: The Bessarabian cities (Chișinău, Orhei, Bălți, Ismail, Soroca) were of special importance in the development of the art of precious and common metalworking, becoming centres for the promotion of art and the commercialization of metal objects. Of particular importance are those cities which, during the interwar period, created favourable conditions for the development of artistic metalwork crafts thanks to the founding and operation of jewellery salons-workshops. The city of Chișinău became an urban centre that could compete with the big cities in Romania with regards to the number of jewellers, engravers and watchmakers. In this article, we aim to highlight some aspects related to the functioning of church and laic jewellery workshops from the perspective of the activities of craftsmen and tradesmen in the cities of Bessarabia between the two world wars. For this purpose, we drew upon archives, contemporaneous periodicals, calendars of the city Chișinău, church newsletters, artists' advertisements and various other sources that have been preserved to the present day.

These source documents allow us to re-establish the picture of the evolution of precious and common metalworking techniques and styles in inter-war Bessarabia. The workshops in Chișinău and in Borisăuca monastery and the factory in Bălți, the activity of the craftsmen, the publication of the catalogue of the Archiepiscopate workshops in

1940, and various other concrete and beneficial measures were all part of a policy to support the church and ecclesiastical art which was adopted by the secular and religious authorities. The interwar Chişinău had a particular role in the development of metal art, becoming a real centre for the operation of workshops and the activity of jewellers and brass-smiths.

Keywords: city, workshop, metal, Chişinău, jeweller, art, metal ware.

IOANA MARIA PETRESCU AND CONSTANTIN BOGDAN STANCIU, **Before and After War. Public Architecture in Twentieth-Century Bucharest**

Abstract: One of the fallouts from Romania entering World War I was the halting of all construction works ongoing at that time, on both private and public buildings. When the conflict ended and people resumed their normal life, it was expected that the old projects would be pursued and finished, but things did not so easily. Despite strenuous efforts, many important works for the city and community moved forwards at a snail's pace and were subjected to substantial changes; in some cases, projects were discontinued altogether. The study herein depicts the indirect and long-term effects that a war can have on architecture, while tracking the evolution of several works of construction in Bucharest that were started in the first years of the last century, returned to during the interwar period and completed after the establishment of the People's Republic.

Keywords: Bucharest, public architecture, National Art Museum, Senate Palace, Palace of the Ministry of Internal Affairs.

ALLA CHASTINA, **The Sculptor Alexander Plămădeală and the Architect Eugene Bernardazzi: Creators of the Monument to Stephen the Great in Chişinău**

Abstract: In the National Archives of the Republic of Moldova, there are several interesting documents connected with the history of the creation of Chişinău's monument to Voivode Stephen the Great (1457-1504), created by the sculptor A. Plămădeală. From the memoirs of the sculptor's wife, we learn about several variants proposed in the process of creating the monument. The first design, made in 1924, depicted Stephen III in medieval armour, his head bare, resting both hands on his sword. The pedestal, designed by architect Eugene Bernardazzi, was to represent a fortress tower. The special committee for the construction of this monument asked Plămădeală to design more variants that they could choose from. In particular, he was asked to depict Stephen with the symbols of Christianity, the cross and the gonfalon, in his hands. Plămădeală and Bernardazzi presented the second variant as a full-sized plaster mock-up, raised on a wooden pedestal, depicting Stephen III as a medieval knight in armour, with a raised visor and leaning on a sword, with the Christian symbols in his left hand. However, the committee did not approve this version either, so Plămădeală continued to search the best solution. Finally, in late 1924, they gave their seal of approval to a depiction of the crowned Voivode in rich gospodar's clothing. His right hand clutched a sword, and his left one raised the cross high. The monument was cast from bronze in Bucharest at the Ryshkanu atelier. The installation of the statue and its pedestal in Chişinău began in 1926, at the intersection of Gogol (Banulesku-Bodoni) Street and Alexandru Cel Bun (Ştefan cel Mare) Street near the park, and it was formally opened in May 1928. Nowadays this

monument is one of the most important sights, which the citizens of Moldova and guests to this capital treat with special respect and pride.

Keywords: Stephen the Great, Alexander Plămădeală, Eugene Bernardazzi, monument, Chişinău.

VITALIE IAȚIUC, **Soroca Urban Development in the Interwar Period**

Abstract: From 1918 until 1944, the town of Soroca was a part of the Kingdom of Romania, except from July 1940 to July 1941, when it was part of the Soviet Union. The population of the city reached up to 22,450 people, and covered an area of 650 ha. Due to the difficult economic situation after the First World War, the Romanian state and society reacted with caution and wisdom to the problems existing in the Romanian state's new addition, Bessarabia. In the 1920s, many publications discussed the economic problems of Bessarabia. Analysis of the situation in Soroca was always present in these papers.

Changes to the landscaping of the city centre began on 10 October 1921, when the monument of General Poetaş, who fell in battle in January 1919, was built in the centre of the commercial market, between the "old" and "new" cities. The place was renamed Union Square. By 1930, all the shops had been relocated to a new commercial market, and Union Square was set up as a park and planted with trees. The construction of the new cathedral, St. Paraskeva Pious, in the neo-Romanian architectural style – designed possibly by architect Valentin A. Voiţehovski – began in this park in 1936. Building dimensions were approximately 32.5 x 22.0 m. The spacious interior could accommodate from 700 to 900 parishioners. The construction was interrupted by the Second World War, when the walls were built up to the dome. The cathedral existed in this unfinished state, without a dome, for 20 years, and in 1962 it was blown up.

In the second half of the 1930s, special funds were allocated to create a modern urban infrastructure, including a new electricity network and water supply system. A dam was built on the Dniester River, with a boardwalk and a well-arranged public beach on one bank, with special funds allocated for its maintenance. A new two-storey building was constructed for "A. D. Xenopol" Lyceum in 1934-1936. New apartments buildings appeared in the form of two-storey residential buildings in the constructivist style. Several public buildings were built the city centre in the eclectic style with elements of Art Nouveau. The Romanian city administration actively began reconstructing the whole locality upon its return to power in July 1941. A detailed proposal regarding the reconstruction and development of the city over a period of 25-30 years, with a budget of 114.225 million lei, was sent to the governor of Bessarabia on 18 April 1942. The City Hall budget allocated for the reconstruction of Soroca for the period 1942-1943 was estimated at 11,803 million lei. Unfortunately, the Second World War, stopped the achievement of these plans.

Keywords: Bessarabia, Soroca, Poetaş, Voiţehovski, St. Paraskeva Pious, A. D. Xenopol, interwar period.

List of Illustrations:

Fig. 1. Urban plan of Soroca with suburbs and public objectives, 1942. Fund 680, file 4308, inv. 1. Arhivele Naţionale ale Republicii Moldova. Legend of the map by Vitalie Iaţiu.

Fig. 2. General Stan Poetaş (5.12.1870-6.01.1919). “Stan Poetaş”, accessed 15 December 2018, https://ro.wikipedia.org/wiki/Stan_Poetaş.

Fig. 3. General Stan Poetaş Monument, 30 October 1921, Soroca town. C. Negrea. “Moartea unui erou. Generalul Stan Poetaş (1918-1919)” [The Death of a Hero. General Stan Poetaş (1918-1919)]. Accessed 15 December 2018, <https://www.timpul.md/articol/moartea-unui-erou--generalul-stan-poetas-%281918---1919%29-88705.html>.

Fig. 4. Union Square in Soroca in the 1920s. Cătălin Botoşineanu. “Oraşul Soroca în colecţia stampe şi fotografii a arhivelor din Iaşi” [The City of Soroca in the Collection of Stamps and Photos of the Archives in Iaşi]. In *Cetatea Soroca – istorie, memorie şi tradiţii seculare* [Soroca Fortress – History, Memory and Secular Traditions]. Chişinău: Editura Arc, 2015, 260-265.

Fig. 5. Union Square with the monument to Stan Poetaş and the Cathedral of St Pious Paraskeva in the 1940s. “Catedrala Sfânta Cuvioasa Parascheva, Soroca” [St Parascheva Cathedral, Soroca]. Accessed 15 December 2018, http://neoromanesc.blogspot.com/2011/10/biserica-distrusa-din-or-soroca_28.html.

Fig. 6. Plan of the Cathedral of St Pious Paraskeva. Reconstruction by Vitalie Iaţiuc.

Fig. 7. Sketch project of the boulevard to the citadel and landscaping of adjacent territory, prepared by technical leader V. Costin, scale 1:500. Commission for Historical Monuments Fund. National Heritage Institute Archive.

Fig. 8. The boys’ Lyceum “A. D. Xenopol”. Photo from the 1940s. Accessed 15 December 2018, <https://www.okazii.ro/vedere-soroca-liceul-de-baieti-a-d-xenopol-cca-1930-a187387213>.

Fig. 9. Aqueduct network construction project in Soroca, 1939. Fund 1812, file 2, inv. 3. Arhivele Naţionale ale Republicii Moldova.

VALENTYNA BOHATYRETS AND LIUBOV MELNYCHUK, **Chernivtsi Architecture, Urban Landscape and Heritage Conservation: Shared Historical Legacy of the Romanian Period (1919-1940s)**

Abstract: As far as all cities in today’s globalized societies are multilingual, multifaceted and multinational, they are a priori of particularly intense historical and cultural significance. Our study aims to illuminate the nature and effects of these interactions. The cities of Central Europe offer rich case studies – Chernivtsi, in particular, since its architecture shows this historical process thanks to a series of urban landmarks. A thorough investigation of architecture, language and culture can help provide a nuanced understanding of the nature of the entwined relations which prevailed throughout the Romanian period.

In this article, we wish to contribute to the debate about the richness and diversity of the architectural styles and urban landscape of Bukovyna, specifically with regards to its capital, Chernivtsi, which can boast of a remarkable political and cultural vibrancy throughout the mentioned period. The present research differs in many respects from previous publications on the topic in scope, period and approach. By scrutinising the city as an object of interdisciplinary studies, we seek to provide a theoretical framework bringing together remembrance with research on heritage conservation under modernity of reality.

The history of Chernivtsi’s built environment is a striking example of the effects of successive administrations’ approach to urban planning and design, influenced by the

geopolitical realities of each of the historical epochs, while retaining the tolerance for the architecture of each era. Its interwar period architecture vigorously manifests Romania's national aspirations to leave its impact on the European city.

Keywords: Bukovyna, Chernivtsi, architectural tolerance, the Romanian period, urban landscape, multiculturalism, heritage conservation.

VALERIU-EUGEN DRĂGAN, **The Relationship Between Cultural Landmarks and the “Minor” Architecture of Bucharest**

Abstract: The cultural landmarks of a city are often the result of development policies that highlight the fundamental directions targeted by central and local administrations through architectural and urban signals. This situation is often manifested following significant historical moments, and urban functions have a relevant role, alongside architectural expression and the scale of urban interventions, in illustrating profound social changes through monumentality and symbolism. A special role is played by “minor” architecture, which takes over the symbolism of the great urban landmarks and, at the same time, through the critical mass of cultural and socio-economic values that it represents, generates landmarks at the local level. Bucharest represents a good example in this respect.

Keywords: Bucharest, cultural landmark, minor architecture, historical plan, identity.

CRISTINA BOGDAN, **The Rise and Fall of a Bucharest Neighbourhood – Cotroceni – and Willy Pragher's Photographs as an Anamnetic Instrument**

Abstract: The present study aims to depict the history of one of the most beautiful neighbourhoods of Bucharest, Cotroceni, following the stylistic evolutions of the architecture of buildings constructed during the interwar period and later, in the 1950s and 1960s. The Neo-Romanian domestic architecture is interwoven in this residential area with elements of pure modernism or of the Art Deco style, through the creations of important names in the domain: Horia Creangă, Haralambie Georgescu, Tiberiu Niga, Jean Văleanu and others. After the changing of the political regime, small-sized apartment buildings following the formula of cheap, semi-detached or terraced houses, appeared around the neighbourhood. The analysis will look at the faces of this neighbourhood and its changes of physiognomy, comparing today's pictures with Willy Pragher's photographs, taken in the first half of the last century.

Keywords: Cotroceni, Willy Pragher, Joseph Lister Street, identity, memory.

IOANA RUS-CACOVEAN, **Demolishing a Convent for a New Theatre: Târgu Mureş in the 1970s**

Abstract: During the Communist regime, the Baroque architectural ensemble built in Târgu Mureş in the eighteenth century by the Franciscan Order was erased from the List of Monuments in 1966 and demolished in 1972. The purpose behind this was to clear the way for the erection of a National Theatre and the creation of a new “piazza” that preserved only the nineteenth-century tower of the former church. Our study, based on information gathered from documents in the archives of the National Heritage Institute (NHI), aims at presenting the unfortunate destruction of this monument and the restructuring of the city's former market square.

Keywords: Franciscan church, Târgu Mureș, demolition, theatre, 1960s-70s.

DANIEL DUMITRAN, **Lost Identity? Urban Planning Project of the Town of Alba Iulia After 1918 (I)**

Abstract: A general feature of the contemporary history of Romanian cities, owing especially to the ideological pressure during the communist regime, but also to the chaos characteristic of the post-communist period, is the difficulty in identifying urbanism trends, which is certainly valid in the case of Alba Iulia. The fact is to some extent paradoxical, because this town has self-identified over time as the “town of the Union”, since the act of 1 December 1918 gave it this identity more strongly than the similar declarations of union with the Kingdom of Romania on 27 March 1918 for Chișinău and 15/28 November 1918 for Cernăuți. More recently, the local government transformed the aforementioned phrase into the motto “the other capital”, based on the Vauban fortress’s tourism development, dating, in its current form, back to the 18th century. However, the history of the town, in particular the modern one, has little in common with the history of the fortress, and the need to create a more coherent link between the fortress and the modern habitation area (the “lower town” or “center”) and the post-War settlement on the “Romans’ Plateau” has represented the great problem of urban development projects in the city since 1918.

The present study addresses three eras of urban project: 1. in the interwar period and during the Second World War, in relation to the construction regulations developed during that period; 2. in the period of “popular power” (1948-1965); and 3. in the first decade of the “Golden Age” (1965-1975). The sources utilized come from the archives of local and regional administrative authorities. The projects mainly focused on the systematization of the “Romans’ Plateau” area, where the collective habitation assemblies built in the post-war period first used the “quartal” model, then the “micro-raion” one, both of Soviet inspiration; and on the “Lower City”, whose reorganization has become stringent since Alba Iulia regained the status of an Alba County habitation in 1968. The investigation stops at the time of the destruction caused by the earthquake on 4 March 1977, which led to a radical restructuring of this area of the town.

Keywords: Alba Iulia, urban planning, Romans’ Plateau, heritage, identity.

List of Illustrations:

Fig. 1. City plan of Alba Iulia, 1929, made by Architect Octavian Mihălțan. Published as an annex in Virgil Cucuiu, *Alba Iulia. Din trecutul și prezentul orașului* [Alba Iulia. From the Past and Present of the City] (Alba Iulia: “Sabin Solomon” Printing House, 1929), 101. Reproduction after “Alba Iulia după Marea Unire în primul ghid turistic în limba română” [Alba Iulia after the Great Union in the First Tourist Guide in Romanian], accessed 14 December 2018, <https://vizitezaalbaiulia.ro/Alba-Iulia-after-great-union-in-first-guide&tourist-in-Romanian-language/>.

Fig. 2. Plan of interwar Alba Iulia, marking the first three sectors provided in the urban regulations. “Colecția de documente” Fund, no. 7407. The archives of the Great Union Museum of Alba Iulia.

Fig. 3. The plan of Alba Iulia, 1900. “Colecția de documente” Fund, no. 7406. The archives of the Great Union Museum of Alba Iulia.

Fig. 4. Elevation director plan. Alba Iulia South, 1950, no. 2961, <http://geospatial.org/harti/preview-pt-zoomify.php?mapId=245>, detail.

Fig. 5. Elevation director plan. Alba Iulia North, 1953, no. 2962, <http://geospatial.org/harti/preview-pt-zoomify.php?mapId=246>, detail.

Fig. 6. Layout plan regarding the modernization of Alba Iulia's streets, scale 1:2,000, elaborated by the Systematization and Architecture Service of the People's Council of the Alba Raion (SAS Alba). Alba Iulia People's Council Fund, no. 42/1966, f. 92r. Alba County National Archives Service, detail.

Fig. 7. Layout plan with the main gas pipeline segment in Alba Iulia, scale 1:20,000, drawn up by SAS Alba. Alba Iulia People's Council Fund, no. 29/1960, f. 1r. Alba County National Archives Service, detail.

Fig. 8. Layout plan for the "*Romans' Plateau*" Housing Complex, version 1, scale 1:8,000, drawn up by the Department of Systematization, Architecture and Design of Constructions Deva within the People's Council of Hunedoara County. Alba Iulia People's Council - Architecture and Systematization Fund, no. 5/1969, f. 71r. Alba County National Archives Service.

Fig. 9. Layout plan of contemporary Alba Iulia, scale 1:5,000, elaborated by the Institute of Studies and Design for Systematization, Architecture and Printing in Bucharest. Alba Iulia People's Council - Architecture and Systematization Fund, no. 332/1972, f. 115r. Alba County National Archives Service, detail.

Fig. 10. Proposal for the final stage of the project *Detail of systematization of Citadel – Romans' Plateau*, version 1, scale 1:2,000, elaborated by the Institute of Studies and Design for Systematization, Architecture and Printing in Bucharest. Alba Iulia People's Council - Architecture and Systematization Fund, no. 332/1972, f. 108r. Alba County National Archives Service, detail.

Fig. 11. Proposal for the final stage of the project *Detail of systematization of Citadel – Romans' Plateau*, version 3, scale 1:2,000, elaborated by the Institute of Studies and Design for Systematization, Architecture and Printing in Bucharest. Alba Iulia People's Council - Architecture and Systematization Fund, no. 332/1972, f. 114r. Alba County National Archives Service, detail.

Fig. 12. Proposal for the final stage of the project *Detail of systematization of the central area of Alba Iulia*, version 1, scale 1:2,000, drawn up by the Institute for Studies and Design for Construction, Architecture and Systematization in Bucharest. Alba Iulia People's Council - Architecture and Systematization Fund, no. 7/1969, f. 113r. Alba County National Archives Service. Details of Ion I. C. Brătianu and Alessandria square (a) and the Iuliu Maniu square (b). Proposed constructions: A. Administrative financial office; B. Puppet Theater; C. Popular Art School; D. Covered pool; E. Training room; F. Multipurpose Hall; G. House of Culture; H. Hotel; I. County Office of Security; J. PTTR Office; K. Polyclinic; M. Municipal Library; N. Craftsmanship Cooperatives; O. Commercial units; P. Cinema; R. Archives' Office; S. Nursery.

Fig. 13. Alba Iulia in the 1980s. (a). The image of the Transylvanian Avenue, closed off from the A2 block, which blocked the perspective to the fortress. Source: "Foto: Vă place? Alba Iulia în anii 80..." [Photo: Do You Like It? Alba Iulia in the 80s ...], accessed 18 December 2018, <http://proalba.ro/foto-va-place-alba-iulia-in-anii-80>. (b). The image of the same avenue, seen from the park in front of the fortress on the day of the segmentation and moving of block A2. Source: "Mutarea blocului A2 din Alba Iulia, cu

80 de apartamente, în greutate de 7.600 de tone” [Moving the A2 Block from Alba Iulia, with 80 Apartments, Weighing 7,600 Tons], accessed 18 December 2018, <https://ziarulunarea.ro/mutarea-blocului-a2-din-alba-iulia-cu-80-of-apartments-in-weight-of-7-600-de-tons-90-321/>.

LILIANA CONDRATICOVA, **The Buildings of the Union - The Metropolitan Palace in Cernauti and Gymnasium Building no. 3 in Chişinău**

Abstract: In 2018, an emblematic and important year for all Romanians, marking 100 years of the Union of Bessarabia, Bucovina and Transylvania with Romania, a special place is given to the buildings where the famous events surrounding Unification took place.

The purpose of this article is to present historical and certain architectural aspects of the Residence of the Metropolitans of Bucovina and Dalmația in Cernăuți, where, on 15 November 1918, the Union of Bucovina with Romania was decided, and comparing it to building no. 3 of the former Gymnasium for boys “Alexandru Donici” in Chişinău, where, on 27 March 1918, the Union of Bessarabia with Romania was voted upon.

Today, the Metropolitan Palace building, designed according to the proposals of Czech architecture Josef Hlávka, is part of the National University of Cernăuți Iuri Fedikovici. In Chişinău, the aforementioned Gymnasium building (designed by V. Ţăganco) has been adapted to the requirements of another educational institution – the Academy of Music, Theatre and Plastic Arts – and is on the waiting list for restoration. The artistic, historical and architectural value of Cernăuți’s Metropolitan Palace was recently confirmed by its inclusion on the UNESCO cultural heritage list.

Keywords: Cernăuți, Chişinău, Bucovina, Basarabia, architecture, building, Union.

List of Illustrations:

Fig. 1. The Metropolitan Residence in Cernăuți. Photo source: Adrian Nicolae Petcu. “Palatul mitropolitan din Cernăuți” [The Metropolitan Palace in Cernăuți]. Accessed on 21 August 2018, <http://ziarullumina.ro/palatul-mitropolitan-din-cernauti-15962.html>.

Fig. 2. The National University “Iuri Fedikovici” in Cernăuți, former Residence of the Metropolitans of Bucovina and Dalmația, overview. Photo source: Тамара Рудяга. „Черновицкий национальный университет им. Юрия Федьковича (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича”. Accessed on 21 August 2018, <http://chicherone.com/chernovickij-nacionalnyj-universitet-im-yuriya-fedkovicha/>.

Fig. 3. Seminary church “Sf. Trei Ierarhi, Vasile cel Mare, Grigore Teologul și Ioan Gură de Aur”. Photo source: Владимир Дергачев. „Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”. Accessed on 21 August 2018, <https://dergachev-va.livejournal.com/187555.html>.

Fig. 4. Former Metropolitan Residence in Cernăuți, modern image. Photo source: Дергачев. “Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”.

Fig. 5, 6 and 7. The interior of the former Metropolitan Residence, modern images. Photo source: Рудяга. “Черновицкий национальный университет”.

- Fig. 8. The Synod (Marble) Hall, reconstruction. Photo source: Рудяга. “Черновицкий национальный университет”.
- Fig. 9. The Red Hall of the former Metropolitan Residence, detail of the original ceiling. Photo source: Рудяга. “Черновицкий национальный университет”.
- Fig. 10. Red Hall, the former Metropolitan Residence, modern image. Photo source: Дергачев. “Иллюстрированный журнал Владимира Дергачёва «Ландшафты жизни»”.
- Fig. 11. Metropolitan Residence, pre-war image. Photo source: Рудяга. “Черновицкий национальный университет”.
- Fig. 12. Metropolitan Residence, pre-war image: “CP Cernăuți: Reședința episcopală – 1918” [PC Chernivtsi: Episcopal Residence – 1918]. Accessed on 30 September 2018, <https://www.okazii.ro/cp-cernauti-resedinta-episcopala-1918-a192308768>.
- Fig. 13. Metropolitan Residence, pre-war image. Photo source: Alexandru Ursu-Bukowina. “Construcții simbolice în Cernăuți, din daniile domnilor moldoveni: ... Reședința Mitropolitană” [Symbolic Constructions in Cernăuți, from the Taxes of the Moldovan Rulers: ... Metropolitan Residence]. Accessed on 21 August 2018, <https://romaniaimaginideierisiazii.wordpress.com/2014/01/12/constructii-simbolice-in-cernauti-din-daniile-domnilor-moldoveni-resedinta-mitropolitana/>.
- Fig. 14. The Metropolitan Palace (1905-1918). Photo source: “Cernauti Bucovina Gruss aus Czernowitz clasica circ. 1899 Editura Leon Konig”. Accessed on 30 September 2018, <https://www.okazii.ro/cernauti-bucovina-gruss-aus-czernowitz-clasica-circ-1899-editura-leon-konig-a179469339>.
- Fig. 15. The Hall of Union from the Metropolitan Residence. Photo source: Ursu-Bukowina. “Construcții simbolice în Cernăuți”.
- Fig. 16. The Metropolitan Palace from Cernăuți, xylography by Rudolf Bernt (1844, Neunkirchen - 1914, Pottenstein). Photo source: “Rudolf Bernt (1844-1916)”. Accessed on 30 September 2018, <https://www.pinterest.com/plutoneru/rudolf-bernt-1844-1914/>.
- Fig. 17. Current view of the former Gymnasium “Alexandru Donici” in Chișinău, nowadays the Academy of Music, Theatre and Plastic Arts. Photo: L. Condraticova.
- Fig. 18. Commemorative plaque with the inscription: “The building of the former Gymnasium for boys no. 3, where the Council of the Country voted through the Act of Union on 27 March 1918”. Photo: L. Condraticova.
- Fig. 19. Building where the meetings of the Council of the Country took place. Photo source: “Alexei Mateevici, 111”, accessed on 15 February 2018, <http://www.monument.sit.md/alexei-mateevici/111/>.
- Fig. 20. Gymnasium for boys “Alexandru Donici” in Chișinău. Photo source: Ana Gherciu. “Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea” [The Story of the Building Where the Union Was Made]. Accessed on 15 February 2018, <https://www.timpul.md/articol/povestea-cladirii-in-care-s-a-facut-unirea-42427.html>.
- Fig. 21 and 22. Building of the Faculty of Agronomy, Chișinău, in the interwar period. Photo source: Gherciu. “Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”.
- Fig. 23. The exhibition in Chișinău: the “Wolf” monument in the square of the Faculty of Agronomy. Photo source: Gherciu. “Povestea clădirii în care s-a făcut Unirea”.
- Fig. 24. Jubilee postal stamp, “Romania. The Union of Bessarabia. 1918-1928”. Photo source: Camelia Moldoveanu. “Centenarul Marii Uniri. Călătorie în trecut. Povestea

„României dodoloațe” privind cărți poștale și timbre” [Centenary of the Great Union. Journey to the Past. The Story of “Romania Dodoloață” from Postcards and Stamps]. Accessed on 15 February 2018, <https://a1.ro/premium/centenarul-marii-uniri-povestea-romaniei-dodoloate-privind-carti-postale-si-timbre-id823492.html>.

Fig. 25 and 26. The right facade of the building and the hall where the Council of the Country voted on the Act of Union on 27 March 1918. Reconstruction: Arch. Leo Dumitrașcu.

Fig. 27 and 28. The stairs of the Academy of Music, Theatre and Plastic Arts in Chișinău, made in S. Serbov's cast iron foundry. Photo: L. Condraticeva.

VALER MOGA, **A Monument's Road Through History. The Union Hall of Alba Iulia**

Abstract: The Union Hall in Alba Iulia intensively imposed itself on the collective mentality of the Romanians as the main evocative monument of the union of Transylvania with Romania. It is also related to the crowning of King Ferdinand I as a sovereign of the Romanian state resulting from the Union Acts of 1918. As a consequence, it occupies a special place in the historical geography of Alba Iulia.

The Union Hall has been the venue for various events, some positive, some prejudicial, that have marked its area of significance and architecture. The present study attempts to identify and characterize these events, distributed over the course of a century, relating them to government policies and regime changes. One of the ideas pursued in the article is that the alternative to democracy – totalitarianism – not only marked the events that took place in Alba Iulia, but also the monuments evoking these events. From this point of view, pursuing the history of the Union Hall can be a useful methodological approach.

Keywords: Alba Iulia, Union, coronation, Officers' Casino, Union Hall.

List of Illustrations:

Fig. 1. Hotel “Hungaria”. Photo: A. Cserni, late 19th century. Clichés, Photos (CP), no. 5437. Muzeul Național al Unirii from Alba Iulia (MNUAI).

Fig. 2. Pavilion of housing for officers. The “Babylon” building. Photo: Adalbert Cserni, late 19th century. CP, no. 2175. MNUAI.

Fig. 3. Recreation kiosk of the military garrison in Alba Iulia. Photo: Adalbert Cserni, late 19th century. CP, no. 5419. MNUAI.

Fig. 4. The officers' casino in Alba Iulia, western facade. Illustrated color, early 20th century. CP, no. 6735. MNUAI.

Fig. 5. The officers' casino in Alba Iulia, the eastern facade. Illustrated, early 20th century. CP, no. 6733. MNUAI.

Fig. 6. Union Hall, western facade, with the arch of triumph portal. Photo by Arthur Bach, around 1930. Clichés, Photos. Town Hall of Alba Iulia Municipality.

Fig. 7. Union Hall, eastern facade. Photo by Arthur Bach, around 1930. Clichés, Photos. Town Hall of Alba Iulia Municipality.

Fig. 8. Union Hall: pictorial gallery on the right with rulers, from Basarab I to Radu Șerban. Pierre Bellet, oil on canvas. Photo by Arthur Bach, around 1930. Clichés, Photos. Town Hall of Alba Iulia Municipality.

Fig. 9. Union Hall: pictorial gallery on the left with rulers from Matei Basarab to King Carol I. Pierre Bellet, oil on canvas. Photo by Arthur Bach, around 1930. Clichés, Photos. Town Hall of Alba Iulia Municipality.

Fig. 10. Nicolae Ceaușescu in the Union Hall, 8 October 1966. Photo: Agerpres. CP, no. 3902. MNUAI.

Fig. 11. Queen Mary leaving the Union Hall on 20 May 1929. CP, no. 794, MNUAI.

Fig. 12. Members of the Government of Romania in front of the Union Hall on 1 December 1939. CP, no. 864. MNUAI.

Fig. 13. The officers' New Year's Eve in the Union Hall, at the turn of 1927. CP, no. 4493. MNUAI.

Fig. 14. Union Hall in 1968. Photographical Collection, no. 3115. Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale.

Fig. 15. Union Hall. The pictorial gallery on the right, restored in 2018. Pierre Bellet, oil on canvas. Photo by Alexandru Știrban.

Fig. 16. Union Hall. The pictorial gallery on the left, restored in 2018. Pierre Bellet, oil on canvas. Photo by Alexandru Știrban.

ÁDÁM HEGYI, **The Dual Foundation of the Rittberg (Végyvár/Tormac) Reformed Parish in 1786 and 1794**

Abstract: Protestant settlers could settle in the Banat under organised conditions only after 1781. Reformed settlers spoke German or Hungarian as their mother tongue. The parish of Rittberg was first founded by people whose native language was German, but the establishment of this settlement was unsuccessful and the congregation was dissolved a couple of years later. Afterwards, Hungarian Calvinists settled in the village in 1794, and managed to organise a parish that is still active. However, the establishment of the new parish was not without problems, because its financial status was quite instable. In addition, compared to older congregations, the practice of religious life showed signs of looser discipline.

Keywords: foundation of parishes, settlers, Calvinist religious life, the Reformed Church, the Banat, church administration.

LIST OF AUTHORS

- Cristina BOGDAN, PhD, Associate Professor, University of Bucharest, Faculty of Letters
e-mail: cristinabogdan2010@gmail.com
- Valentyna BOHATYRETS, PhD in Political Science, Associate Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine, Faculty of History, Political Science and International Studies, Department of Modern Foreign Languages and Translation Studies
e-mail: v.bohatyrets@chnu.edu.ua
- Irina CALOTĂ, PhD, Architect, Assistant Professor, Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest
e-mail: icalota@yahoo.com
- Alla CHASTINA, PhD, Scientific Researcher Institute of Cultural Heritage, Chişinău
e-mail: chastinalla@gmail.com
- Liliana CONDRATICOVA, Hab. PhD, Scientific Researcher Coordinator, Institute of Cultural Heritage, Chişinău
e-mail: condraticova.liliana@gmail.com
- Valeriu-Eugen DRĂGAN, PhD, Associate Professor, Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest, Department of History & Theory of Architecture and Heritage Conservation
e-mail: v.e.dragan@gmail.com
- Daniel DUMITRAN, PhD, Associate Professor, “1 Decembrie 1918” University from Alba Iulia, Department of History, Archaeology and Museology
e-mail: daniel.dumitran@uab.ro
- Ádám HEGYI, PhD, Senior Assistant Professor, University of Szeged, Faculty of Arts, Department of Cultural Heritage and Human Information Science
e-mail: hegyi@bibl.u-szeged.hu
- Vitalie IAȚIU, Architect, Chişinău
e-mail: vitalie.ipc@gmail.com
- Liubov MELNYCHUK, PhD in Political Science, Assistant Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine, Faculty of History, Political Science and International Studies, Department of International Relations
e-mail: l.melnychuk@chnu.edu.ua
- Diana MIHNEA, PhD, Architect, Assistant Professor, Ion Mincu University of Architecture and Urbanism, Bucharest
e-mail: mihnea.diana_n@yahoo.com

LIST OF AUTHORS

Valer MOGA, PhD, Associate Professor, “1 Decembrie 1918” University from Alba Iulia, Department of History, Archaeology and Museology
e-mail: valer.moga@uab.ro

Ioana Maria PETRESCU, PhD, Architect, Independent Researcher
e-mail: ioanamariapetrescu@yahoo.com

Ioana RUS-CACOVEAN, PhD, lecturer, Babeş-Bolyai University of Cluj-Napoca, Faculty of History and Philosophy, Department of Mediaeval, Premodern and Art History
e-mail: ioana_rus2004@yahoo.com

Constantin Bogdan STANCIU, Ph.D, Architect, Independent Researcher
e-mail: arhbogdan_stanciu@yahoo.com